

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 24

Том 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендірулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 4 від 26.04.2021 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ****Андрушко Я.С.**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ АКУЛЬТУРАЦІЇ
ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ..... 9**Бахвалова А.В.**ОСОБЛИВОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ
ІНТЕГРАЛЬНОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТІВ..... 14**Василенко І.А.**ОСОБЛИВОСТІ СТОСУНКІВ ПОДРУЖЖЯ У СІМ'ЯХ РІЗНОГО ТИПУ
ЗА ЗАДОВОЛЕНІСТЮ ШЛЮБОМ..... 20**Волинець Н.В., Левицька Л.В.**ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СФОРМОВАНOSTІ ПРОФЕСІЙНО
ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ У ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ..... 25**Воляннюк Н.Ю., Бортун Б.О.**ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ «СТАВЛЕННЯ» ЯК ЗАСАДНИЧА
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КОНСТРУКТИВНОЇ КОНФЛІКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ..... 30**Дяченко В.А., Мунасіпова-Мотяш І.А.**ОСОБЛИВОСТІ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОЯВУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ..... 36**Жарікова С.Б.**ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ
ЗІ СТРАТЕГІЯМИ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ В ЖІНОК РІЗНОГО ВІКУ..... 41**Корнієнко І.О.**ОСОБЛИВОСТІ ГРУПОВОЇ РОБОТИ В СИСТЕМІ «БАТЬКО – ДИТИНА»:
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ..... 46**Ложкін Г.В., Васильченко-Деружко К.А.**БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ
В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ..... 50**Лукіянчук А.М.**МОТИВАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНОЇ
(ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... 55**Мазай Л.Ю.**РЕСУРСНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ..... 60**Невмержицький В.М.**ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ
МОРАЛЬНОСТІ ЯК ВИМІРУ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ..... 65**Онiпко З.С.**ДОСЛІДЖЕННЯ СФОРМОВАНOSTІ РІВНЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ
В СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО ВНЗ..... 73

Осика О.В., Осика К.С. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ «Я-ОБРАЗУ» СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	78
Панченко В.О., Шлімакова І.І., Борець Ю.В. ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ВНУТРІШНЮ ГАРМОНІЮ ТА ЇЇ СУБ'ЄКТИВНЕ ВІДЧУТТЯ МОЛОДДЮ.....	85
Родіна Н.В., Фокін А.С. КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЯХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА РИЗИКУ.....	90
Соколова Г.Б. ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕМЕНТІВ САМОСВІДОМОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ СИСТЕМНИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ.....	96
Терлецька Ю.М. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ПСИХОДУХОВНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	101
Ткачишина О.Р. ОСОБИСТІТЬ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	107
Фурман А.А., Блонська Ю.М. ПСИХОЛОГІЧНЕ ОКРЕСЛЕННЯ ЗАСНОВКІВ ВЗАЄМИН БАТЬКІВ І ДІТЕЙ.....	112
Юнг Н.В., Смокова Л.С., Кологривова Н.М. РОЛЬ СОЦІУМА У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА.....	118

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Бойко-Бузиль Ю.Ю. ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ РАКУРС.....	125
Гапон Н.П. ЖИТТЄСВІТ ЛЮДИНИ ТА ГРУПОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ У МІЖДИСЦИПЛІНАРНІЙ ОПТИЦІ.....	130
Губеладзе І.Г. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ СТИГМАТИЗАЦІЇ І БУЛІНГУ ЧЕРЕЗ МАЙНОВУ НЕРІВНІСТЬ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	135
Дорофей С.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ.....	140
Клочко А.О. ІННОВАЦІЙНІ СТИЛІ УПРАВЛІННЯ ЗА ОРІЄНТАЦІЄЮ НА РОБОТУ В КОМАНДІ: ЗВ'ЯЗОК З ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ, ЯКІ ВІДОБРАЖАЮТЬ ВЗАЄМОДІЮ МЕНЕДЖЕРІВ ТА ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	146
Корсун С.І., Льовкіна О.Г. ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ КАНДИДАТІВ НА СЛУЖБУ ДО БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	151

Леонова І.М. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА РІВЕНЬ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ЖІНОК.....	155
Литвин-Кіндратюк С.Д. СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ІСТОРИЗМ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК.....	161
Потапчук Є.М., Балукова А.І. ЧИННИКИ МІЖОСОБИСТІСНОЇ СУМІСНОСТІ МАЙБУТНІХ ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ.....	167
Степура Є.В., Галактіонова І.А. ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА НЕГАТИВНІ ЯВИЩА У ПСИХІЧНІЙ СФЕРІ.....	172
Цьомик Х.Б. ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ПОДРУЖНИХ ВЗАЄМИН У ЗАРУБІЖНИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	177
НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....	185

CONTENTS

SECTION 1**PERSONALITY PSYCHOLOGY****Andrushko Ya.S.**THEORETICAL FUNDAMENTALS OF THE STUDY
OF ACCULTURATION AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON.....9**Bakhvalova A.V.**JOURNALISTS' INTEGRAL INDIVIDUALITY INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL
PROPERTIES FEATURES.....14**Vasylenko I.A.**PECULIARITIES OF MARITAL RELATIONS IN FAMILIES ACCORDING
TO DIFFERENT TYPES OF MARRIAGE SATISFACTION..... 20**Volynets N.V., Levytska L.V.**EMPIRICAL STUDY OF THE FORMATION OF PROFESSIONALLY IMPORTANT
QUALITIES IN SPECIALISTS OF SOCIONOMIC PROFESSIONS.....25**Volianiuk N.Yu., Bortun B.O.**PSYCHOLOGICAL CATEGORY OF "ATTITUDE" AS FUNDAMENTAL
FOR STUDYING CONSTRUCTIVE CONFLICT OF PERSONALITY.....30**Diachenko V.A., Munasypova-Motiash I.A.**FEATURES OF TOLERANCE AND ETHNIC IDENTITY
IN WITH DIFFERENT LEVELS OF ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS.....36**Zharikova S.B.**PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONAL
MATURITY WITH STRATEGIES OF CONTINUING BEHAVIOR
IN WOMEN OF DIFFERENT AGES..... 41**Korniienko I.O.**PECULIARITIES OF GROUP WORK WITHIN THE "PARENT – CHILD"
SYSTEM: THEORETICAL FUNDAMENTALS.....46**Lozhkin H.V., Vasylchenko-Deruzhko K.A.**THE WELL-BEING OF THE INDIVIDUAL
IN THE SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE..... 50**Lukiianchuk A.M.**MOTIVATION OF PEDAGOGICAL STAFF OF PROFESSIONAL (VOCATIONAL
AND TECHNICAL) EDUCATION INSTITUTIONS FOR INNOVATIVE ACTIVITY.....55**Mazai L.Yu.**THE RESOURCE PROVISION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS'
PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN SCIENTIFIC UNDERSTANDING.....60**Nevmerzhytskyi V.M.**PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECTS OF THE STUDY
OF THE PHENOMENON OF MORALITY AS A DIMENSION
OF PERSONALITY DEVELOPMENT.....65

Onipko Z.S. EXPLORING THE MATURITY LEVEL OF EMOTIONAL STABILITY ON THE EXAMPLE OF THE STUDENTS OF TECHNICAL UNIVERSITY.....	73
Osyka O.V., Osyka K.S. GENDER PECULIARITIES OF “I-IMAGE” OF HIGH SCHOOL STUDENTS.....	78
Panchenko V.O., Shlimakova I.I., Borets Yu.V. FEATURES OF PERCEPTIONS OF INTERNAL HARMONY AND ITS SUBJECTIVE FEELING OF YOUTH.....	85
Rodina N.V., Fokin A.S. COPING BEHAVIOR OF THE PERSONALITY IN SITUATIONS OF UNCERTAINTY AND RISK.....	90
Sokolova H.B. FEATURES OF ELEMENTS OF SELF-CONSCIOUSNESS OF CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE WITH SYSTEMIC SPEECH DISORDERS.....	96
Terletska Yu.M. EMPIRICAL RESEARCH OF MANIFESTATIONS OF PSYCHOSPIRITUAL DEPRIVATION OF SCIENTISTS AND TEACHERS.....	101
Tkachyshyna O.R. PERSONALITY IN MODERN SOCIETY: PSYCHOLOGICAL ASPECT.....	107
Furman A.A., Blonska Yu.M. PSYCHOLOGICAL DEFINITION OF THE BASIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTS AND CHILDREN.....	112
Yunh N.V., Smokova L.S., Kolohryvova N.M. THE ROLE OF SOCIETY IN FORMATION OF THE PERSONALITY OF A TEENAGER.....	118

SECTION 2

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Boiko-Buzyl Yu.Yu. DOMESTIC VIOLENCE AS A SOCIAL PROBLEM: PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE.....	125
Hapon N.P. HUMAN LIFE AND GROUP IDENTITY IN INTERDISCIPLINARY OPTICS.....	130
Hubeladze I.H. PSYCHOLOGICAL MEANS OF PREVENTING AND COUNTERACTING STIGMATIZATION AND BULLYING DUE TO PROPERTY INEQUALITY IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....	135
Dorofei S.V. SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF CHILDREN IN THE CONDITIONS OF THE PANDEMIC.....	140

Klochko A.O. INNOVATIVE MANAGEMENT STYLES ON TEAM-ORIENTATION: RELATIONSHIP WITH ORGANIZATIONAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS THAT REFLECT THE INTERACTION OF MANAGERS AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS.....	146
Korsun S.I., Lovkina O.H. ISSUES OF PSYCHOLOGICAL SELECTION OF CANDIDATES FOR SERVICE IN THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE.....	151
Leonova I.M. PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE LEVEL OF EXPERIENCE OF LONELINESS OF WOMEN.....	155
Lytvyn-Kindratiuk S.D. SOCIAL IDENTITY OF A PERSON AND HISTORICISM OF SOCIAL PRACTICES.....	161
Potapchuk Ye.M., Balukova A.I. FACTORS OF INTERPERSONAL COMPATIBILITY OF FUTURE MARRIAGE PARTNERS.....	167
Stepura Ye.V., Halaktionova I.A. INFORMATION TECHNOLOGIES AND NEGATIVE PHENOMENA IN THE MENTAL SPHERE.....	172
Tsomyk Kh.B. PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF MARRIAGE RELATIONSHIP IN FOREIGN AND DOMESTIC STUDIES.....	177
A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	185

СЕКЦІЯ 1 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ АКУЛЬТУРАЦІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF THE STUDY OF ACCULTURATION AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

У статті розкривається психологічний підхід до трактування поняття «аккультурація». Теоретичний аналіз наукових досліджень ефективності аккультурації засвідчує, що існує безпосередній взаємозв'язок між адаптацією мігранта в іноетнічному новому середовищі та показниками психічного здоров'я у разі, коли стрес аккультурації є важким і характеризується розгубленістю, депресією, тривожністю тощо.

Міграційні процеси розглядаються в контексті адаптації та аккультурації мігранта до нового етнокультурного середовища. Йдеться про зміни в поведінці, цінностях, соціальних установках тощо. У рамках цього дослідження проаналізовано аккультурацію та основні стратегії аккультурації, їхню специфіку та особливості. Характеризуючи основні стратегії аккультурації за Дж. Беррі, розкрито суть асиміляції як орієнтації особистості мігранта на ідентифікацію себе з новим етносередовищем, тобто відбувається поглинання попереднього стилю життя новим; сепаратизм або сегрегація розглядається як навмисна ізоляція, атрофія свого життя та входження в нову культуру; маргіналізація передбачає відсутність ідентифікації людини з жодною з культур, особистісна стагнація; інтеграція означає ідентифікацію особистості як зі старою, так і з новою етнокультурою та середовищем, що свідчить про активну позицію людини та розвиток.

З'ясовано, що на вибір конкретної аккультураційної стратегії впливає низка чинників, зокрема: 1) наявність загальної переваги для використання однієї стратегії, хоча є тенденції до використання різних стратегій залежно від сфери особистості; 2) у процесі апробації стратегії аккультурації людина вибирає ту, яка найбільше задовольняє її і є найефективнішою; 3) однак, вибираючи ту чи іншу аккультураційну стратегію, людина повинна знати, що вона може бути не дозволена домінуючою групою; 4) психічне та фізичне здоров'я особистості; 5) інтегрованість мігранта у соціальне життя.

Ключові слова: аккультурація, аккультураційний стрес, адаптація, стратегії аккультурації, мігрант.

The article deals with a psychological approach to the interpretation of the concept of "acculturation". Theoretical analysis of research on the effectiveness of acculturation shows that there is a direct relationship between the adaptation of the migrant in a new ethnic environment and mental health indicators, when stress of acculturation is severe and characterized by confusion, depression, anxiety etc.

Migration processes are considered in the context of adaptation and acculturation of the migrant to the new ethnocultural environment. We are talking about changes in behavior, values, social attitudes and so on. This study analyzes acculturation and the main strategies of acculturation, their specifics and features. Characterizing the main strategies of acculturation by J. Berry revealed the essence of assimilation as the orientation of the migrant's identity to identify with the new ethnic environment, there is an absorption of the previous lifestyle to the new; separatism or segregation is seen as deliberate isolation, atrophy of one's life and entry into a new culture; marginalization implies the lack of identification of a person with any of the cultures, personal stagnation; integration means the identification of the individual with both the old and the new ethnoculture and environment, which indicates an active human position and development.

It was found that the choice of a particular culture strategy is influenced by a number of factors, including: 1) the presence of a general advantage for the use of one strategy, although there are tendencies to use different strategies depending on the area of personality; 2) in the process of approbation of acculturation strategies a person chooses the one that most satisfies him and is the most effective; 3) however, when choosing one or another acculturation strategy, a person should know that it may not be allowed by the dominant group; 4) mental and physical health of the individual; 5) integration of the migrant into social life.

Key words: acculturation, acculturation stress, adaptation, acculturation strategies, migrant.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.1>

Андрушко Я.С.

к.психол.н.н.,

доцент кафедри теоретичної

та практичної психології

Національний університет

«Львівська політехніка»

Постановка проблеми. Темпи розвитку сучасного суспільства засвідчують швидкий ритм міграційних процесів у світі. Навіть в умовах світової пандемії у 2021 р. спостерігається доволі висока мобільність людей через континентальний, національний та регіональний

кордони. Демографічні показники сучасних мігрантів на міжнародній арені підтверджують цю реальність. Наприклад, Міжнародна організація з міграції задекларувала, що в Україну після оголошення карантину у зв'язку з пандемією COVID-19 повернулося 350–400 тис осіб;

кількість міжнародних мігрантів у світі досягла орієнтовної позначки у 275 млн людей у 2020 р., що на 56 млн більше за останнє десятиліття. Це надзвичайне постійне розширення руху людей у всьому світі призводить до нових соціальних викликів.

У психологічних дослідженнях акультурація розуміється як процес психологічних, соціальних та культурних змін, що виходить із балансування двох культур за адаптації особистості до панівної культури в суспільстві. Тобто це процес, в якому людина приймає, набуває та пристосовується до нового культурного середовища. Акультурація може бути першим кроком на шляху до повної асиміляції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «акультурація» було впроваджено в науковий контекст у 30-х роках ХХ ст. у США соціологами та етнографами, які вивчали культуру індіанців. Акультурація як поняття застосовується до людей, які зазнали соціальних змін у процесі входження в культуру з несхожими людьми, групами та соціальними впливами. Найчастіше це явище досліджується серед мігрантів, біженців, іноземних студентів тощо.

Із кінця 80-х років ХХ ст. дослідження акультурації є одним з основних напрямів наукових робіт у рамках міжкультурної та полікультурної психології [8; 11]. Теорія акультурації є провідним емпірико-практичним складником, що допомагає розрізнити культурний перехід мігрантів, оскільки вони переходять з одного культурного контексту-середовища в поле елементів, процесів та наслідків міграції, що передбачає насамперед культурний перехід.

На початку 1990-х років популярності набув підхід про «стрес акультурації», тобто виникнення конфлікту між своїми поведінковими патернами, що ускладнює адаптацію та входження в нову культуру. Перевагами цього підходу є взаємозв'язок із психологічними трактуваннями стресу; переживання стресу як негативного досвіду з переживаннями різних емоційних реакцій; проблема виринає в дискурсі міжкультурної взаємодії, а не культури.

Процес акультурації ґрунтується на потужній концептуальній та емпіричній привабливості у соціопсихологічних дослідженнях через зв'язок із психічним здоров'ям особистості [14], соціально-культурною адаптацією, акультуративним стресом [10], самоідентичністю особистості, якістю сімейних стосунків [15].

Теорія акультурації базується на парадигмі стресу та копінг-поведінки людини до середовища. Цю теорію в середині 80-х років ХХ ст. запропонували Р. Лазарус та С. Фолкман. Зокрема, стрес та копінг-поведінка трактуються як невід'ємні та неминучі компоненти акультураційного процесу для осіб, які переживають міграцію.

Стрес акультурації проявляється у соціальній дезінтеграції та особистісній кризі. На індивідуальному рівні це виражається у таких емоційних реакціях, як депресія, невпевненість, ідентифікаційна сплутаність, ворожість. На груповому рівні простежується тривога щодо нових умов, оскільки вже не працюють звичні шаблони та схеми стосунків, міжособистісної взаємодії. У цьому контексті провідну роль відіграють психологічні наслідки від цих афективних явищ. Зокрема, емпіричні дослідження засвідчують, що мігранти переживають фрустрацію стосовно задоволення базових потреб та потреб вищого рівня, що виявляється в розбіжності між очікуваннями та реальною ситуацією. До значних емоційних порушень також належать: спалахи неконтрольованого гніву, агресивність, пригнічення, апатія, втрата сенсу життя, депресія, зростання тривоги, високий рівень збудливості, нестійкість настрою тощо. Однією з основних фізіологічних реакцій є порушення сну, безсоння, жахіття. Порушення когнітивної сфери супроводжується труднощами, пов'язаними із запам'ятовуванням (амнезії, конфабуляції), неухважністю, порушенням мисленнєвої сфери, порушенням сприйняття часу. Очевидно, що такі комплексні порушення всіх сфер особистості (емоційної, когнітивної, поведінкової, комунікативної) можуть призвести до кризи ідентичності, тому важливо відслідкувати перші прояви акультураційного стресу, аби попередити серйозні розлади.

Постановка завдання. Аналіз теоретичних підходів та психологічної літератури з акультурації вимагає переосмислення, тому метою наших наукових розвідок є розгляд основних моделей акультурації, які розроблені в рамках культурної психології; аналіз ролі етнічної приналежності та схожості з культурою та культурою сприйняття в акультурації; вираження акультурації, що сприяє формуванню акультураційного стресу.

Для вирішення мети були використані загальнотеоретичні методи: аналіз, синтез положень, що містяться у психологічній та дотичній літературі з проблеми, що вивчається, порівняння, узагальнення, інтерпретація та систематизація теоретичних та емпіричних досліджень.

Вклад основного матеріалу. Зарубіжні вчені Дж. Беррі та Уорд пов'язували принципи теорії акультурації з психологічною теорією стресу та формуванням поведінки подолання (копінгом). Із цієї позиції акультурація трактується як культурна адаптація, яка виступає неминучим процесом, якого зазнає суспільство. При цьому людина намагається управляти стресорами та змінами, які спричиняє міграція. Тобто існує переплетений взаємозв'язок між патернами поведінки подолання

та акультурацією в період зазнання культурних змін та переходу в іншу культуру.

У цьому контексті ми прагнемо розкрити психологічні теоретико-емпіричні дослідження, що стосуються акультурації та психологічної адаптації серед мігрантів. У наших наукових розвідках термін «мігрант» використовується виключно для позначення осіб, котрі добровільно беруть участь у міграції. Особливу увагу зосереджуємо на психологічних та психічних аспектах адаптації мігрантів із позиції переживання стресу, акультурованого стресу, переживання дискримінації тощо.

Відповідно до концепції міжкультурної взаємодії Дж. Беррі, акультураційні стратегії складаються з таких компонентів, як:

1) соціокультурні установки;

2) реальна поведінка людини в конкретних умовах [6].

Поєднання цих двох компонентів трактується як використання особистістю формалізованих моделей поведінки, що можуть розходитися з мотивацією людини в прийнятті певного поведінкового рішення та соціальним обмеженням поведінки. Підхід канадського вченого Дж. Беррі заснований на двох критеріях орієнтації індивіда:

1) на власну групу, що передбачає збереження своєї ідентичності та культурної спадщини;

2) на інші групи, що передбачає тісну взаємодію з етнотрусами та представниками домінуючої культури [7].

На думку вченого, акультурацію зумовлюють чинники, які впливають на вибір чотирьох основних стратегій. Отже, до цих чинників належать:

1) збереження культури як прототипу власної ідентичності;

2) участь у контактах, тобто включення в іншу етнотрупу або залишення у власній групі [7].

Основою акультурації є комунікація, тобто набуття мігрантом комунікативних здібностей нової культури. Таким способом людина здобуває досвід спілкування, який необхідний для адаптації до нового середовища. У процесі спілкування виокремлюється пізнавальний, афективний та поведінковий аспекти. Відповідно, це пов'язано зі сприйняттям, переробкою інформації, чиниться взаємовплив на інших, під час цього відбувається адаптація до навколишнього середовища. Адаптація – це кінцевий результат акультурації. А тривалість адаптації не має чітких меж (від декількох місяців до п'яти років). Основними показниками успішної психологічної адаптації є психологічний комфорт (відчуття задоволення, переживання внутрішньої гармонії) та соціальний статус. Головним компонентом неуспішної адаптації є втрата ресурсів. Цьому

можна запобігти, якщо постійно вчасно їх відновлювати. Опорою у цьому процесі є соціальна підтримка, що включає такі компоненти (Л.Е. Орбан-Лембрик, Ю. Подгурецькі):

1) емоційний (упевненість у тому, що про людину турбуються, її люблять і високо цінують);

2) комунікативний (задовольняється потреба в тому, щоб виговоритися);

3) оцінний (відбувається ситуація соціального порівняння, у ході якої індивід отримує відповідь на питання про правильність свого ставлення до того чи того факту чи явища);

4) інформаційний (має місце конкретна інформація про те, як сприймати ситуацію);

5) інструментальний (отримання конкретної дієвої допомоги) [1].

Окрім цього, для успішної адаптації до іншої культури людина повинна розуміти її на раціональному рівні і, що більш цінно, поділяти з іншими людьми свої почуття, тобто сприймати нову етнокультуру на афективному рівні. Варто розуміти свої емоції, стани, адже в різних етнокультурних просторах є різні критерії вияву своєї емоційності, переживань тощо. Так вправляються алгоритми та стереотипи, які в майбутньому доводяться до автоматичного рівня.

У західних дослідженнях процесу акультурації простежується три основні лінії дослідження:

1) специфіка стресу та методи його подолання. У цьому контексті аналізуються психологічні моделі стресу, який переживає мігрант, та особливості адаптації до нових соціокультурних умов;

2) здобуття нового культурного досвіду. Акцент на дослідженнях соціальної психології, де перевага надається міжкультурним взаємодіям, які потрібні особистості для досягнення успіху;

3) соціальна ідентифікація з іншими та оточенням загалом, сприйняття себе в ньому [9; 10; 12].

Резюмуючи ці тези, відзначаємо, що дезадаптованість мігранта, перш за все, пов'язана з неможливістю задовольнити власні потреби та бажання. Той культурний шок, який переживає мігрант, відбувається на рівні індивідуальної свідомості як конфлікт двох культур.

Відповідно до того, який варіант вибирає людина, Дж. Беррі виокремив чотири стратегії акультурації: асиміляцію, сегрегацію, маргіналізацію та інтеграцію. Проаналізуємо їх детальніше [5].

Асиміляція – це відмова від своєї культурної ідентичності та традицій, аби перейти у значиму етнотрупу. Це робиться з метою швидшого входження в нове середовище.

Сегрегація (сепарація) розуміється як відсутність значимих стосунків із великими соці-

альними групами, під час якої зберігаються етнічна ідентичність та традиції. Якщо ми розглядаємо це з позиції групових процесів, то залежно від того, яка група (домінуюча або не домінуюча) контролює ситуацію, акультурація може набути форми сепарації або сегрегації. Коли людина прагне зберегти свою культурну ідентичність, при цьому відбувається уникнення контакту з представниками домінуючої культури, то це сепарація.

Натомість якщо особистість хоче зберегти свою ідентичність та водночас налагодити взаємодію з членами інших етногруп, то йдеться про *інтеграцію*. Інтеграція – це процес збереження часткової культурної цілісності групи (може виступати як опір змінам) і прагнення стати повноцінним членом нової соціальної спільноти (пристосування). Тобто у цьому контексті особистість прагне зберегти свою національну ідентичність і при цьому приєднатися до суспільства, в якому перебуває.

Водночас *маргіналізація* виражається виступами проти більшості суспільства, почуттям відчуження, втратою ідентичності. Провідною характеристикою є акультураційний стрес. Тобто відбувається втрата культурної приналежності та психологічного контакту як зі своєю культурою, так і не набувають потенційно можливі та вагомі взаємозв'язки в новому етнокультурному середовищі (людина або виключена із соціуму, або вона відмовилася від цього). Причиною маргіналізації може бути виключення або дискримінація.

Вибір тієї чи іншої акультураційної стратегії залежить від певних чинників, зокрема:

1) наявності загальної переваги для використання однієї стратегії, хоча є тенденції до використання різних стратегій залежно від сфери особистості. Наприклад, в особистісній сфері людина може відчувати підтримку та допомогу на противагу громадській чи робочій сфері. Значну роль відіграє національний контекст під час вибору стратегії акультурації. Тобто якщо людина знаходиться в полікультурному середовищі, то вона може використовувати інтеграцію, а в групах, які є асимільовані, – асиміляцію;

2) у процесі апробації стратегій акультурації людина вибирає ту, яка найбільше задовольняє її й є найефективнішою;

3) однак вибираючи ту чи іншу акультураційну стратегію, людина повинна знати, що вона може бути не дозволена домінуючою групою. Прикладом може слугувати асимільований соціум, в якому ухвалення стратегії інтеграції обмежене національною ідеологією, яка береже єдність культури та державності [4].

Водночас варто диференціювати поняття «акультурація» та «асиміляція», оскільки перша виступає кроком до іншої, а асиміля-

ція є процесом повної втрати людиною своєї мови та культури під час контакту з іншою культурою, яка є домінуючою. Проте асиміляція є тривалим процесом, що може відбуватися протягом десятиліть. У літературі можна знайти синонім асиміляції – «деетнізація» [1].

Американський антрополог Л. Вірт [13] розробив теорію асиміляції та акультурації, яка знайшла подальше своє відображення у дослідженні американського вченого М. Гордона [9]. Зокрема, науковець зауважував, що акультурація є процесом змін в етнокультурних цінностях, звичаях та традиціях етнічних меншин; асиміляція як зміна структури спілкування, а саме послаблення спілкування з членами своєї групи і посилення комунікації з членами домінуючої етнокультури.

Вимушений або добровільний мігрант перебуває у стані кризи ідентичності або «культурного шоку», що виражається в домінуванні несвідомих сценаріїв соціальної поведінки та відреагування. Тобто чим більша культурна дистанція, тим сильніший і глибший шок передбачається.

Водночас американський учений Ч. Кука-тас [2] критикує мультикультуралізм, звертає особливу увагу на посилення міграційних процесів, де міграція розуміється як централізоване явище в полікультурності. Саме тому активізація міграції провокує етнокультури осмислювати національні патерни власної ідентичності. Науковець визначає п'ять типів реакції держави на проблему зіткнення культур, а саме: апартеїд, ізоляція, асиміляція, м'який або жорсткий мультикультуралізм. Ще один термін, який варто диференціювати від акультурації, яка відбувається на рівні соціальних груп, – інкультурація, яка відбувається на рівні індивіда.

Російська дослідниця Г. Солдатова [4] виокремлює показники успішної акультурації мігранта, а саме:

1) позитивні взаємозв'язки з новим середовищем, за допомогою якого людина здатна вирішити свої життєві проблеми;

2) залученість до соціокультурного життя соціуму;

3) фізичне та психічне здоров'я в нормі;

4) адекватність комунікації та міжособистісної взаємодії;

5) стійкість та інтегрованість особистості.

Отже, домінуючими чинниками є соціальні, однак визначальними залишаються показники психологічного благополуччя, зрілості, гармонійності людини.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, можна вважати акультурацію одним із варіантів міжкультурної взаємодії та контакту, що може виступати наслідком адаптації до нового етносередовища, при цьому зберігається власна етнокультура завдяки сприй-

няттю елементів іншої культури. Однак при цьому є рівнозначна для етногруп база, на її основі відбувається інтеграція в єдиний соціально-культурний простір.

Теоретичний аналіз поняття «акультурація» дає змогу засвідчити позитивний взаємозв'язок між адаптивним процесом у новому етнокультурному середовищі та показниками ментального здоров'я. У тому разі коли стрес акультурації протікав важко і затягнувся в часі, що знайшло відображення в когнітивній, емоційній, поведінковій та комунікативній сферах особистості.

Перспективу подальших наукових розвідок убачаємо в експериментальному дослідженні взаємозв'язку та взаємовпливу акультураційних та адаптаційних процесів серед мігрантів-українців за кордоном.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Картунов О.В. Вступ до етнополітології : науково-навчальний посібник. Київ : Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999. 300 с.
2. Кукатас Ч. Теоретические основы мультикультурализма. *Диалог.ua*. URL: http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=10227.
3. Рыжова С.В. Социальные аспекты межкультурного восприятия. *Социология межэтнической толерантности*. Москва : ИС РАН, 2003. С. 161.
4. Солдатова Г.У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности : учебник. Москва : Смысл, 2002. 479 с.
5. Adler, P. Beyond cultural identity : reflections on cultural and multiculturalism. *Cultural Learning: Concepts, Application and Research*. Honolulu, 1997. P. 24–41.
6. Berry, J.W. Acculturative Stress. *Psychology and Culture*. Allyn & Bacon., 1994. P. 287–298
7. Berry, J.W. *Cross-cultural psychology*. Cambridge : University Press, 2002. 588 p.
8. Berry J.W. Stress perspectives on acculturation. *The Cambridge of acculturation psychology*. New York : Cambridge University Press, 2006. P. 43–57.
9. Gordon, M. *Assimilation in American Life*. N.Y. : Oxford University Press, 1964. 276 p.
10. Kuo, Ben C.H. Coping, acculturation, and psychological adaptation among migrants: a theoretical and empirical review and synthesis of the literature. *Health Psychol Behav Med*. 2014. № 2(1). P. 16–33. DOI: 10.1080/21642850.2013.843459. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4346023/>.
11. Sam, D.L., Berry, J.W. *The Cambridge handbook of acculturation psychology*. New York : Cambridge University Press, 2006.
12. Rethinking the Concept of Acculturation. Implications for Theory and Research / S.J. Schwartz et al. *Am Psychol*. 2010. № 65(4). P. 237–251. DOI: 10.1037/a0019330. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3700543/>.
13. Wirth, L. Social Interaction: The Problem of the Individual and the Group. *In: AJS*. 1939. Vol. 44. P. 965–979.
14. A meta-analysis of acculturation/enculturation and mental health / E. Yoon et al. *Journal of Counseling Psychology*. 2012. № 60. P. 1–16. DOI: 10.1037/a0030652.
15. Yoshihama, M. Battered women's coping strategies and psychological distress: Differences by immigrant status. *American Journal of Community Psychology*. 2002. № 30. P. 429–452. DOI: 10.1023/A:1015393204820.

ОСОБЛИВОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ІНТЕГРАЛЬНОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТІВ

JOURNALISTS' INTEGRAL INDIVIDUALITY INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL PROPERTIES FEATURES

Статтю присвячено пошуку відмінностей в індивідуально-психологічних властивостях різних рівнів інтегральної індивідуальності журналістів та представників інших професій або не журналістів. Для цього використувалася низка психодіагностичних тестів, показники яких були оброблені статистично з використанням t-критерію Стюдента для незалежних вибірок. У результаті встановлено відмінності, по-перше, у структурах темпераменту, зокрема у ергічності, соціальній ергічності, пластичності, темпі, соціальному темпі та соціальній емоційності. За всіма показниками, крім соціальної емоційності, журналісти випереджають не журналістів, демонструючи більшу рухливість нервових процесів та резистентність. По-друге, відмінності у комунікативних властивостях на кшталт товариськості, екстравертованості, чутливості або емпатійності, конформності, а також радикалізму – рівень усіх цих властивостей вищий у журналістів. У мотиваційній сфері журналісти виявили вищу кар'єрну інтуїцію, причетність та стійкість, тобто мотивацію до самовдосконалення, прагнення до професійного росту та роботи на благо своєї організації/ЗМІ, де вони працюють, а також вищу внутрішню і нижчу зовнішню мотивацію. По-третє, журналісти мають вищий рівень соціального інтелекту, ніж не журналісти, та надають меншу значимість цінностям відпочинку та матеріального благополуччя. Виявлені відмінності відповідають тим вимогам, які професія журналіста ставить перед суб'єктом праці, а також відображають актуальну ситуацію у професії, наприклад високий темп роботи та напруження, а також середню або низьку зарплату поряд зі значними психофізіологічними затратами працівника.

Ключові слова: інтегральна індивідуальність, індивідуально-психологічні властиво-

сті, структури темпераменту, комунікативні якості, цінності, соціальний інтелект, журналісти.

This article dedicated to the research of differences in the integral individuality different levels individual psychological properties between journalists and representatives of other professions or non-journalists. For this purpose, we used a number of psychodiagnostic tests, the indicators of which were statistically processed using Student's t-test for independent samples. As a result, we found differences, first, in the temperament structures, in particular, in ergic, social ergic, plasticity, pace, social pace and social emotionality. In all properties, except for social emotionality, journalists are ahead of non-journalists, showing greater mobility of nervous processes and resistance. Secondly, differences in communicative properties such as sociability, extroversion, sensitivity or empathy, conformity, as well as radicalism – the level of all these properties is higher in journalists. In the motivational sphere, journalists showed higher career intuition, involvement and resilience, i.e. motivation for self-improvement, desire for professional growth and work for the benefit of organization/ media, where they are employed, as well as higher internal and lower external motivation. Third, journalists have a higher level of social intelligence than non-journalists and attach less importance to the values of recreation and material well-being. The identified differences meet the journalist profession requirements to individual, and also reflect the current situation in the profession, such as high work rates and stress, as well as average or low wages along the psycho-physiological costs of the employee.

Key words: integral individuality, individual psychological properties, temperament structures, communicative qualities, values, social intelligence, journalists.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.2>

Бахвалова А.В.

аспірантка кафедри загальної психології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Професіографія є науковою галуззю, спрямованою на вивчення різних професій та створення професіограм – емких і багатоаспектних описів професій. Ядром професіограми є психограма, що включає у себе ті якості та психологічні властивості суб'єкта праці, які допомагають йому досягати встановленої мети діяльності та виконувати необхідні завдання. Професіографія також сприяє формуванню психологічної культури спеціалістів, спираючись на результати дослідження їхніх індивідуально-психологічних властивостей. Професія журналіста не є винятком, адже на основі знань про особливості психологічних якостей спеціалістів можна впливати на їхній професійний та особистісний розвиток, у тому числі через створення та проведення тренінгових програм.

Зокрема, існує низка професіограм [5; 8] та фундаментальних праць, присвячених опису професії журналіста [4; 7; 9]. Однак інформатизація, пришвидшення темпу життя, глобалізація та зміни як у світовому, так і у державному масштабі висувають усе нові й нові вимоги до професіоналів, унаслідок чого трансформується і сама професійна діяльність. У часи пандемії та карантинних обмежень більшість людей змушена організовувати свою роботу в домашніх умовах. Так, суб'єкти праці змушені адаптуватися до нових вимог та трансформувати звичні способи виконання професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі наведених аргументів виникає необхідність дослідити особливості індивідуально-психологічних властивостей журналіс-

тів, адже, по-перше, подібних робіт небагато, а по-друге, вони були написані понад двадцять років тому, тобто їх актуальність сьогодні знаходиться під питанням. До того ж порівняння психологічних властивостей журналістів та представників інших професій раніше не здійснювалося.

Якщо ж говорити про іноземні дослідження, то вони стосуються переважно впливу стресів та негативних зовнішніх умов на журналістів, хоча є й низка таких, які описують вплив індивідуально-психологічних властивостей, наприклад нейротизму, на професійну діяльність [10] або психолого-соціологічний портрет самого професіонала із зазначенням його віку, освіти та міри задоволеності діяльністю [11]. Мала кількість публікацій із вибраної теми може бути пов'язана зі значним різноманіттям світу професій, кожна з яких має широке коло проблем для дослідження. Наприклад, для професії журналіста на перший план виходить боротьба зі стресами та навіть із ПТСР, хоча разом із тим саме дослідження самооцінки та індивідуально-психологічних якостей може сприяти більш глибокому розумінню проблеми та дати матеріал для організації превентивних заходів у цій боротьбі.

Постановка завдання. Отже, мета статті – порівняти індивідуально-психологічні властивості журналістів з аналогічними властивостями представників інших професій та виділити статистично значимі відмінності у показниках цих груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологічною основою дослідження виступила модель інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна, яка містить три рівні детермінації психіки: систему індивідуальних властивостей організму або рівень психофізіологічних властивостей (біохімічні, загальноносоматичні та нейродинамічні властивості), систему психічних властивостей індивіда або рівень психологічних властивостей (психодинамічні властивості та властивості особистості) і систему/рівень соціально-психологічних властивостей (соціальні ролі у групах та соціально-історичних спільнотах) [1].

Загальна вибірка складалася зі 172 осіб, 47 чоловіків та 125 жінок, середнім віком близько 30 років. У даній вибірці можна виділити дві професійні групи: перша – журналісти, куди увійшло 110 осіб (27 чоловіків та 83 жінки) середнім віком 31 рік, друга – представники інших професій, для зручності назовемо цю групу «не журналісти», 62 особи (20 чоловіків та 42 жінки) середнім віком 28 років. До другої групи увійшли представники таких професій, як викладач, інженер, кухар, лікар, медична сестра, фотограф тощо.

У дослідженні використано такі психодіагностичні інструменти:

– опитувальник структури темпераменту В.М. Русалова для дослідження психофізіологічних властивостей;

– шістнадцятифакторний опитувальник Р. Кеттелла, методика вивчення професійної мотивації К. Замфір у модифікації А.О. Реана та методика «Мотивація до кар'єри» А. Ное, Р. Ное, Д. Баххубер в адаптації Є.О. Могільовкіна для дослідження психологічних властивостей;

– методика діагностики ціннісних орієнтацій особистості С.С. Бубнової та методика діагностики соціального інтелекту особистості СОІНТ-2 Н.Ф. Каліної для дослідження соціально-психологічних властивостей.

Отже, проаналізуємо відмінності між журналістами та не журналістами на всіх рівнях інтегральної індивідуальності, починаючи від базового рівня психофізіологічних властивостей. Як статистичний інструмент використовуємо t-критерій Стьюдента для порівняння незалежних вибірок. У табл. 1 й далі наведено результати лише за тими показниками, за якими була встановлена статистично значима відмінність. Також у кожній таблиці поряд із середніми показниками для обох груп зазначено їх відсоток від максимально можливого.

Розпочнемо огляд відмінностей із першого рівня, системи індивідуальних властивостей організму, до яких відносяться і структури темпераменту (табл. 1).

За В.М. Русаловим до структур темпераменту належать ергічність, пластичність, темп, емоційність та відповідні їм комунікативні властивості (соціальна ергічність, соціальна пластичність тощо). Загалом майже всі показники у табл. 1 можна вважати середніми, адже діапазон високих значень в опитувальнику структури темпераменту Русалова починається з 9 балів.

Зосередимо увагу на виявлених статистичних відмінностях. По-перше, це предметна ергічність, або властивість, що відповідає за інтерес до навколишнього світу, допитливість, працелюбство. Дана властивість має вищий рівень у журналістів, адже їхня професія вимагає завжди бути в курсі основних подій та мати достатній рівень ерудованості. Соціальна ергічність – це активність у встановленні соціальних контактів, тому ця властивість також сильніше виражена у журналістів, яким у процесі пошуку та збору інформації доводиться активно спілкуватися з багатьма людьми.

Пластичність – це здатність переключатися з однієї роботи або предмета на інший. Знову ж таки журналісти мають значний відрив у показниках порівняно з не журналістами, їх пластичність знаходиться на межі між середніми та високими значеннями. Варто зазначити, що під час вибору спеціалізацій (репортер, аналітик, інтерв'юер тощо) більшість журналістів

**Середні значення показників властивостей темпераменту
у журналістів та не журналістів**

	Рівень значимості t-критерія	Середнє значення показника у групі журналістів	Середнє значення показника у групі не журналістів
Предметна ергічність	0,006	7,4 (62%)	6,1 (51%)
Соціальна ергічність	0,001	7,8 (65%)	6,1 (51%)
Пластичність	0,004	8,9 (74%)	7,2 (60%)
Темп/швидкість	0,028	7,4 (62%)	6,3 (53%)
Соціальний темп	0,000	8,3 (69%)	6,6 (55%)
Соціальна емоційність	0,009	7,7 (64%)	8,7 (73%)

указувала відразу декілька варіантів, тому що їм доводиться суміщати у роботі різні види діяльності та виконувати широкий спектр завдань.

Темп відображає швидкість виконання операцій у процесі діяльності, цей показник також вищий у журналістів, адже їхня робота тісно пов'язана з терміновістю та необхідністю готувати матеріали у найкоротші строки, поки ті не втратили своєї актуальності. Соціальний темп також пов'язаний зі швидкістю, проте у даному разі це швидкість мовлення або мовленнєворухових актів. Знову ж таки соціальний темп більший у журналістів: для них важливо не лише вміти швидко говорити, необхідно мати хорошу дикцію та чіткість мовлення, що потребує як природних задатків (із боку структури темпераменту), так і постійних тренувань.

Останній показник, соціальна емоційність, – єдиний з усіх, за яким у журналістів менші результати, ніж у не журналістів. Річ у тім, що соціальна емоційність пов'язана з чутливістю до невдач та проблемних ситуацій у комунікативній сфері, ранимістю, образливістю. Оскільки журналіст спілкується з великою кількістю людей, то висока соціальна емоційність може призвести до швидкого емоційного вигорання, тому ця властивість негативно впливає на ефективність професійної діяльності. До того ж, часто спілкуючись із людьми, журналісти вчать уваги звертати на неприємні ситуації, із часом розвивається їх резистентність.

Отже, загалом можна стверджувати, що журналісти мають такі властивості темпераменту: активність (ергічність), рухливість (вищий, ніж у не журналістів, темп), пластичність як протилежність ригідності та вищу порівняно з не журналістами резистентність (тобто стійкість до негативних ситуацій). Тепер перейдемо до відмінностей, виявлених у системі психічних властивостей індивіда (табл. 2).

У Шістнадцятифакторному опитувальнику Р. Кеттелла (використовувалася форма С) високими вважаються показники 8–10 степенів, а низькими – 1–3 степені, отже, наведені у табл. 2 результати відносяться до діапазону серед-

ніх значень. Як і у попередньому випадку, за більшістю показників журналісти мають вищі результати, ніж не журналісти. Звернемо увагу на те, що кожен фактор за методикою Кеттелла є біполярним, тобто низькі значення передбачають приналежність до одного полюсу, а високі – до іншого. Наприклад, високі показники за фактором А відображають товариськість та відкритість людини, тоді як низькі – замкненість та відчуженість.

Журналісти порівняно з не журналістами мають значно вищий рівень товариськості (адже ця якість необхідна у спілкуванні з людьми), екстравертованості, радикалізму або експериментаторства (також до цього фактору відноситься розвинуте аналітичне мислення та сприйнятливості до нових ідей) та чутливості/емпатійності. Усі ці риси сприяють налагодженню контактів та допомагають виконанню діяльності (наприклад, радикалізм як протилежність консерватизму передбачає гнучкість та новаторський підхід до вирішення проблем). Водночас журналісти є більш конформними (Q2 та F4), оскільки їхню роботу можна охарактеризувати як індивідуально-колективну, адже готовий матеріал неодноразово виправляється редакторами та обговорюється з колегами, не кажучи вже про те, що для створення деяких видів матеріалів (репортажі, розслідування) необхідна участь цілого кола осіб [9].

Фактори F3 та I мають схоже значення, що зрозуміло з їхніх назв. Журналісти мають вищу чутливість (що відповідає високим значенням I та низьким – F3), ніж не журналісти. У методиці Кеттелла чутливість також пов'язана з артистизмом, м'якістю та схильністю до емпатії, тобто тими рисами, які полегшують комунікацію, а отже, є важливими для журналістської діяльності.

До системи психічних властивостей індивіда також можна віднести інтереси та схильності, а отже, й мотиви. Структуру мотивації можна представити досить по-різному, наприклад через зовнішні та внутрішні мотиви, які ми також дослідили за допомогою тесту Замфір (табл. 3).

Таблиця 2

Середні значення факторів із методики Кеттелла, які мають статистичну різницю у журналістів та не журналістів

	Рівень значимості t-критерія	Середнє значення фактора у групі журналістів	Середнє значення фактора у групі не журналістів
A (закритість-товариськість)	0,000	5,1 (51%)	3,2 (32%)
I (жорсткість-чутливість)	0,001	5,5 (55%)	4,5 (45%)
Q1 (консерватизм-радикалізм)	0,048	5,2 (52%)	4,3 (43%)
Q2 (конформізм-нонконформізм)	0,014	4,9 (49%)	5,9 (59%)
F2 (екстраверсія-інтроверсія)	0,004	5,5 (55%)	4,4 (44%)
F3 (чутливість-рішучість)	0,000	5,7 (57%)	6,9 (69%)
F4 (конформність-незалежність)	0,028	5,3 (53%)	6 (60%)

Таблиця 3

Середні значення різних видів мотивації у журналістів та не журналістів

	Рівень значимості t-критерія	Середнє значення показника у групі журналістів	Середнє значення показника у групі не журналістів
Внутрішня мотивація	0,000	4,5 (90%)	3,9 (78%)
Зовнішня негативна мотивація	0,002	2,6 (52%)	3 (60%)
Кар'єрна інтуїція	0,021	22,1 (74%)	20,4 (68%)
Кар'єрна причетність	0,000	26,5 (76%)	23 (66%)
Кар'єрна стійкість	0,029	25,8 (74%)	23,8 (68%)

Методика вивчення професійної мотивації К. Замфір у модифікації А.О. Реана дає змогу дослідити три види мотивації: внутрішню, зовнішню позитивну та зовнішню негативну. Статистичні відмінності були виявлені лише за двома шкалами, що представлені у табл. 3. Зокрема, внутрішня мотивація вища у журналістів, адже вони приходять у професію переважно з ідеалістичною мотивацією, до якої через кілька років додається і прагматична, а через 10–20 років друга взагалі повністю витісняє першу [2]. Тобто журналісти, ураховуючи середній вік по вибірці (31 рік), закономірно мають високу (максимальний показник у методиці – 5 балів) внутрішню мотивацію та бажання допомагати суспільству, яке є ключовим для соціономічних професій. Водночас зовнішня негативна мотивація (покарання, догана, відрахування із зарплати) у журналістів є нижчою, ніж у не журналістів, тобто такий вид мотивації не є ефективним для представників даної професії. Поєднання високої внутрішньої мотивації з низькою зовнішньою негативною мотивацією є оптимальним мотиваційним комплексом, на думку автора методики, адже це демонструє власне бажання професіонала працювати незалежно від зовнішніх заохочень або покарань. Для порівняння: показник зовнішньої позитивної мотивації (за яким статис-

тичних відмінностей між групами виявлено не було) становить 3,6 у групі журналістів, тобто він усе одно є меншим за показник внутрішньої мотивації, хоча більшим – за зовнішню негативну мотивацію (саме така ієрархія мотивів є оптимальною). Зазначимо також, що у не журналістів зовнішня негативна мотивація грає більшу роль у стимуляції до діяльності.

Ще одна методика, «Мотивація до кар'єри», дає змогу розглянути такі аспекти мотивації кар'єри, як кар'єрна інтуїція (оцінка власних перспектив, сильних та слабких боків), кар'єрна причетність (бажання працювати на благо певної організації, лояльність до неї) та кар'єрна стійкість (адаптивність, уміння вирішувати проблеми, прагнення до кар'єрного росту). У даному разі журналісти випереджають не журналістів за всіма показниками. Це означає, по-перше, наявність вищої мотивації до розвитку, що передбачає вміння оцінити власні ресурси (кар'єрна інтуїція) та готовність використати ці знання для кар'єрного зростання (кар'єрна стійкість). По-друге, вищу лояльність до ЗМІ або організації, де журналіст працює, адже, як уже згадувалося вище, праця у даній професії є індивідуально-колективною. До того ж в ідеалі власні цінності журналіста мають співпадати з політикою ЗМІ, в якому він працює, у іншому разі професіонал може зітк-

нутися із серйозним внутрішньоособистісним конфліктом, що негативно вплине на його психологічне здоров'я та благополуччя. Усі показники за методикою «мотивація кар'єри» можна віднести до діапазону середніх значень.

Отже, знання й оцінка власних ресурсів, прагнення розвиватися, високий рівень лояльності до організації/ЗМІ та внутрішньої мотивації, а також нижчий рівень зовнішньої негативної мотивації – такими є особливості мотиваційного профілю журналістів порівняно із не журналістами. Тепер перейдемо до рівня соціально-психологічних властивостей, які забезпечують взаємодію у групах (табл. 4).

Розпочнемо з утворення, яке можна назвати ключовим для найвищого рівня детермінації інтегральної індивідуальності – соціального інтелекту. Авторка методики Н.Ф. Каліна пропонує відобразити результат СОІНТ у відсотках від максимального показника, тому саме таке представлення ми і використали у табл. 4. Соціальний інтелект журналістів є вищим, аніж у не журналістів, адже представникам даної професії не лише необхідно постійно комунікувати з людьми, а й аналізувати різноманітні соціальні ситуації, шукати причинно-наслідкові зв'язки і т. д. За Н.Ф. Каліною соціальний інтелект являє собою «когнітивне утворення, що забезпечує ефективність соціальної активності особистості... особлива форма організації її металевого (розумового) досвіду у сфері соціальної взаємодії» [6, с. 160].

До системи соціально-психологічних властивостей також входять цінності особистості, які ми дослідили за допомогою методики діагностики ціннісних орієнтацій особистості Бубнової. Дана методика дає змогу виміряти рівень вираженості таких цінностей: відпочинок, матеріальне благополуччя, насолода прекрасним, допомога та милосердя, любов, пізнання нового, соціальний статус та управління людьми, повага людей та вплив на них, соціальна активність для досягнення позитивних змін, спілкування, здоров'я. Результат на рівні 1–2 балів можна вважати низьким, 3–4 – середнім, а 5–6 – високим. Представлені у табл. 4 результати можна віднести до середнього рівня, якщо округлювати їх до цілого.

Отже, журналісти мають меншу вираженість таких цінностей, як відпочинок та благополуччя (матеріальне). Ці результати можуть бути зумовлені рівнем напруги та стресу, у якому перманентно перебувають журналісти. Вони відзначають, що навіть удома після роботи продовжують працювати над матеріалом, відшліфовувати його [2]. Працюючи у високому темпі, коли матеріал треба підготувати «на вчора», журналісти звикають до постійного напруження, тому розслабитися їм буває важко, адже потім знову доведеться прикласти значні зусилля, аби увійти у робочий режим. Те саме стосується матеріального благополуччя: заробітна плата журналістів є середньою або низькою поряд зі значними психофізіологічними затратами суб'єкта праці, особливо якщо йдеться про журналістів-фрілансерів, не працевлаштованих у конкретному медіа [3]. Однак такі результати дають привід замислитися: нестача відпочинку та матеріального благополуччя мала б не зменшити, а підвищити значимість цих цінностей та прагнення компенсувати їх відсутність. Оскільки значення згаданих цінностей знизилася, то можна говорити про схильність журналістів адаптуватися до несприятливих умов, що дійсно є важливою для цієї професії якістю. Проте необхідність постійно пристосовуватися може також негативно вплинути на психологічне благополуччя та здоров'я професіоналів. Це окреме питання, що стосується самооцінки, адже вона допомагає особистості визначити, чи варто пожертвувати власними ресурсами та благополуччям заради досягнення певної мети чи ні.

Підсумовуючи відмінності у соціально-психологічних властивостях, можемо відзначити вищий соціальний інтелект та меншу значимість цінностей відпочинку та матеріального благополуччя у журналістів.

Висновки з проведеного дослідження. Використовуючи психодіагностичні та статистичні методи дослідження, нам удалося виявити такі відмінності у системах інтегральної індивідуальності двох досліджуваних груп:

- у системі індивідуальних властивостей організму такі складники темпераменту, як

Таблиця 4

Середні показники соціального інтелекту та особистих цінностей у журналістів та не журналістів

	Рівень значимості t-критерія	Середнє значення показника у групі журналістів	Середнє значення показника у групі не журналістів
Соціальний інтелект	0,00	62%	53%
Відпочинок	0,04	4 (67%)	4,4 (73%)
Благополуччя	0,00	2,5 (42%)	3,7 (62%)

ергічність, пластичність, темп, а також соціальна ергічність та соціальний темп, є вищими у журналістів, що говорить про більш активну та рухливу нервову систему, яка до того ж має вищу резистентність, аніж у не журналістів;

– у системі психічних властивостей індивіда вищі показники комунікативних якостей (товариськість, екстравертованість, чутливість) та радикалізму (новаторства, здатності до аналітичного мислення), а також вища конформність виявлені у журналістів. У мотиваційній сфері журналісти відрізняються вищою внутрішньою і нижчою зовнішньою негативною мотивацією порівняно з не журналістами. Окрім цього, журналісти краще оцінюють власні ресурси, лояльніші до організації, у якій працюють, та більше вмотивовані до кар'єрного росту і розвитку;

– у системі соціально-психологічних властивостей вищий рівень соціального інтелекту та менша значимість цінностей відпочинку та матеріального благополуччя були виявлені у журналістів порівняно з не журналістами.

Усі виявлені відмінності досить логічно вписуються у межі вимог, які професія журналіста ставить перед суб'єктом праці: щоб ефективно виконувати професійні завдання та бути в змозі працювати у високому темпі, людині необхідно володіти певним типом нервової системи, комунікативними якостями та розвинутим соціальним інтелектом. Перспектива подальших досліджень у цьому напрямі пов'язана з установами міжрівневих зв'язків у структурі інтегральної індивідуальності та вивченням інтегруючого чинника – стилю журналістської творчої діяльності. Водночас обмеженнями даного дослідження є відмінно-

сті у розмірах груп та нерівномірний розподіл за статтями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вяткин Б.А., Дорфман Л.Я. Теория интегральной индивидуальности В.С. Мерлина: история и современность. *Образование и наука*, 2017. № 2. С. 145–160.
2. Российский журналист и его работа: исследование мотивации и удовлетворенности / М.Ю. Галкина и др. Медиаскоп. 2015. № 4. URL: <http://www.mediascope.ru/2046> (дата звернення: 16.04.2021).
3. Громяк І., Буц-Мироненко І. Скільки вам платять за текст? URL: https://medialab.online/news/freelance_tsina-tekstu/ (дата звернення: 19.04.2021).
4. Дзялошинский И.М. Российский журналист в посттоталитарную эпоху. Некоторые особенности личности и профессиональной деятельности. Москва : Восток, 1996. 300 с.
5. Журналист: профессиограмма / сост. Н.А. Верютина. Бирюч : ЦРБ, 2012. 9 с.
6. Калина Н.Ф. Диагностика социального интеллекта личности. *Журнал практикующего психолога*. 1999. № 5. С. 159–178.
7. Корконосенко С.Г. Основы творческой деятельности журналиста. Санкт-Петербург : Знание, 2000. 272 с.
8. Романова Е.С. 99 популярных профессий: психологический анализ и профессиограммы ; 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 118–121.
9. Свитич Л.Г. Профессия: журналист : учебное пособие. Москва : Аспект Пресс, 2003. 255 с.
10. Khan, A.M.Z. (2005). The influence of personality traits on journalists' work behavior: An exploratory study examining a Bangladeshi sample. *Asian Journal of Communication*. № 15(1). P. 72–84.
11. Willnat, L., Weaver, D. H., & Choi, J. (2013). The Global Journalist in the Twenty-First Century. *Journalism Practice*. № 7(2). P. 163–183.

ОСОБЛИВОСТІ СТОСУНКІВ ПОДРУЖЖЯ У СІМ'ЯХ РІЗНОГО ТИПУ ЗА ЗАДОВОЛЕНІСТЮ ШЛЮБОМ

PECULIARITIES OF MARITAL RELATIONS IN FAMILIES ACCORDING TO DIFFERENT TYPES OF MARRIAGE SATISFACTION

У період визначних змін в умовах життя, глобальної кризи, що торкається всіх сфер соціального буття людини, однією з найважливіших стає проблема збереження відчуття гармонії, повноцінності життя, задоволеності шлюбом, що зумовлено переосмисленням ролі подружжя в організації різних сфер їхньої життєдіяльності, зміною соціально-економічних умов і новим поглядом на роль жінки та чоловіка в суспільстві і сім'ї. Якщо раніше стримуючим чинником розлучення подружжя була соціальна політика держави, певні установки суспільства, то тепер вони багато в чому втратили своє значення. Полегшено і спрощено шлюб-розлучну процедуру, узаконено процедуру оформлення шлюбного контракту.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей взаємозв'язку між особливостями стосунків подружжя та задоволеністю шлюбом.

У дослідженні проаналізовано основні теоретичні дані про психологічну сутність феномена задоволеності шлюбом та особливості взаємозв'язку з особливостями стосунків подружжя. Описано процедуру дослідження та висвітлено його основні етапи, представлено та описано методи дослідження, узагальнено кількісний (кореляційний) та якісний аналіз даних. Розглянуто взаємозв'язки та встановлено статистично значущі від'ємні та додатні кореляційні зв'язки між показниками задоволеності шлюбом і функціонально-рольовою структурою сім'ї. Установлено особливості стосунків подружжя з різним типом задоволеності шлюбом.

Ключові слова: задоволеність шлюбом, показники задоволеності шлюбом, функціо-

нально-рольова структура сім'ї, рольові очікування, стосунки подружжя.

During the period of significant changes in living conditions, the global crisis affecting all spheres of social life, one of the most important is the problem of maintaining a sense of harmony, fullness of life, marriage satisfaction, due to rethinking of the role of spouses in organizing various spheres of their lives, changing socio-economic conditions and a new look at the role of women and men in society and the family. If before the restraining factor in the divorce was the social policy of the state, certain attitudes of society, now they have largely lost their significance. The divorce procedure has been facilitated and simplified, and the procedure for drawing up a marriage contract has been legalized.

The purpose of the study: theoretical justification and empirical study of the psychological features of the relationship between the peculiarities of marital relations and marriage satisfaction.

The study analyzes the main theoretical data on the psychological essence of the phenomenon of marriage satisfaction and the peculiarities of the relationship with the peculiarities of marital relations. The research procedure is described and its main stages are highlighted, research methods are presented and described, quantitative (correlation) and qualitative data analysis is generalized. Relationships and statistically significant negative and positive correlations between indicators of marriage satisfaction and functional-role structure of the family are considered. The peculiarities of the relationship of spouses with different types of marriage satisfaction are established.

Key words: marriage satisfaction, indicators of marriage satisfaction, functional-role structure of the family, role expectations, marital relations.

УДК.159.9:316.6

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.3>

Василенко І.А.

к.психол.н.,

доцент кафедри загальної

та диференціальної психології

Південноукраїнський національний

педагогічний університет

імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми. Проблема збереження сім'ї вийшла на новий рівень – психологічний. Недостатньо вивчено питання мотивації шлюбу, впливу на шлюб мотиваційних установок, психологічних особливостей подружжя. Немає систематизації, узагальнення знань, немає освітньої програми у цій сфері психології. Задоволеність шлюбом не є чимось незмінним, даним раз і назавжди і багато в чому залежить від відносин подружжя. Сучасний шлюб ґрунтується на сумісності сучасних людей як особистостей. Спільне життя вимагає від подружжя готовності до компромісу, вміння рахуватися з потребами партнера, поступатися один одному, розвивати в собі такі якості, як взаємна повага, довіра, взаєморозуміння. Проблема взаємозв'язку психологічних особливостей стосунків подружжя та задоволеності шлюбом стала актуальною у сучасному суспільстві.

Проблемам у сімейних відносинах присвячено чимало досліджень: концепція

теорії життєвого циклу сім'ї (М. Ніколос, В.В. Юстіціс, Д. Крістінсен); невротичний вплив у шлюбі (В. Айзенстайн); оптимальний вік вступу в шлюб (Глик і Нортон); фактори, які ускладнюють початкову фазу розвитку сім'ї (Мак-Голдрік); відносини з розширеними сім'ями, псевдонезалежність (Мейер, Бовен); проблема свободи вибору, самовираження, реалізації своїх можливостей (К. Роджерс, В. Сатир); подружні розбіжності (Л. Кемерун-Бендлер); подружні проблеми (Н.Н. Обозов, А.Н. Обозова); психологічна сумісність (Л.Н. Собчик).

У вищеперерахованих роботах переважно описано проблеми і чинники, що ускладнюють сімейне життя, пов'язані з впливом відмінностей у вихованні, сімейних установок (Є.Г. Едейміллер, В.В. Юстіціс, Дж. Браун, Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, О.М. Дубовська, В.М. Куніцина), стереотипів поведінки, у тому числі пов'язаних із різним сприйняттям

і передачею інформації (Л. Кемерун-Бендлер), і світоглядних поглядів у молодого подружжя (В. Сатир, К. Вітакер, М.М. Обозов), що, звичайно, створює передумови для психологічної незадоволеності шлюбом.

Сьогодні мало приділено уваги незадоволеності шлюбом подружжя, заснованої на різних психологічних характеристиках двох особистостей – чоловіка та дружини. При цьому одне з провідних місць у широкій програмі економічного, соціального і духовного розвитку сучасного суспільства, в умовах формування правової держави і стабілізації відносин усіх рівнів займає сім'я, заснована на гармонійних подружніх стосунках, що створюють задоволеність шлюбом. Завдання це важливе і складне, що вимагає пильної уваги громадськості та науки.

Методологічна та теоретична основа дослідження: рольові теорії особистості, в яких підкреслюється концептуальна роль взаємодії у формуванні соціально-психологічних явищ (Г. Блумер, Е. Гофман, Дж.Г. Мід, Р. Лінтон), психологія конвенціональності (Т. Шибутані), концепція статево-рольової соціалізації (Т.В. Говорун, О. Кікінеджи, Т.М. Титаренко), рольові підходи до соціалізації особистості (П.П. Горностай), концепції психології сімейних відносин (Т.В. Андреева, Л.Я. Гозман, С.І. Голод, В.М. Дружинін, С.В. Ковальов, М.М. Обозов), сучасні теорії системної сімейної психотерапії (Н. Аккерман, В.В. Столін, Ч. Фішман, Д. Фрімен, Е.Г. Ейдемільлер та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сім'я є об'єктом ретельного наукового аналізу дослідників із різних психологічних галузей. Проблема задоволеності шлюбом та стосунків подружжя займає важливе місце у психології сімейних стосунків. Значний внесок у її вивчення зробили зарубіжні (М. Аргайл, С. Альбрехт, Р. Вінч, Р. Левіс, Д. Олсон) та вітчизняні (Ю.Є. Альшина, Т.В. Андреева, І.Н. Хмарук, А.Н. Волкова, Т.А. Гурко, Н.Н. Обозов, Т.В. Сенько, А.І. Ташова та ін.) науковці. Існує два підходи до визначення задоволеності шлюбом: 1) відповідність між наявним та бажаним, тобто наявного з можливими альтернативами, якщо існуючі стосунки припинилися; 2) ототожнення задоволеності шлюбом із суб'єктивним відчуттям задоволення-незадоволення під час оцінки подружжям усіх аспектів шлюбу.

Задоволеність шлюбом розглядають також як узагальнену емоцію, генералізоване переживання, і зазначається, що дане стійке емоційне відчуття може виявлятися як в емоціях, так і в різноманітних думках, оцінках, порівняннях. Виділяють загальну задоволеність шлюбом і задоволеність окремими аспектами шлюбу, що складається з окремих оцінок його різних боків залежно від вимог,

що ставляться до особистості партнера і до обставин сімейного життя (В.В. Столін) На задоволеність шлюбом впливає якість міжособистісних стосунків, причому особливо відзначається важливість сприймання й оцінки рольової узгодженості і рольової адекватності партнера, тобто рольової відповідності того, наскільки успішним сприймають свій шлюб самі партнери (А.К. Дмитренко).

У контексті дослідження рольові очікування розглядаються як компонент функціонально-рольової структури сім'ї; здійснюється аналіз функцій сім'ї, які визначають основний зміст сукупності сімейних ролей, а також особливостей функціонально-рольового розподілу сучасної сім'ї. Рольова структура сім'ї забезпечує ефективне її функціонування й задоволення потреб усіх її членів за умов рольової узгодженості – несуперечливості сімейних ролей, які утворюють цілісну систему. Основними параметрами рольової структури сім'ї є характер керівництва, який визначає систему стосунків влади й підпорядкування, тобто ієрархічну побудову сім'ї і розподіл ролей згідно з тими завданнями, які вирішує сім'я на певній стадії свого життєвого циклу.

На думку вітчизняних та зарубіжних дослідників (П.П. Горностай, А.М. Обозов, М.М. Обозов, Ю.Н. Олейник), показником ефективною сімейно-рольовою взаємодією подружжя є сімейно-рольова сумісність як вид міжособистісної сумісності. На думку А.Н. Волкової та Т.М. Трапезнікової, сімейно-рольова сумісність подружжя передбачає узгодженість сімейних цінностей, узгодженість рольових очікувань і рольових домагань подружжя, загальну рольову адекватність шлюбних партнерів. Також більшість авторів, окрім значущості інших чинників, має на увазі або відкрито визнає велику роль особових, соціально зумовлених характеристик подружжя в оцінці якості їхнього шлюбу і загального здоров'я сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні використовувалися теоретичні методи, зокрема аналіз літератури, узагальнення та систематизації теоретичних даних; емпіричні, а саме: спостереження, бесіда, тестування, анкетування. Обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою кількісного й якісного аналізу.

В емпіричному дослідженні були використані психодіагностичні методики: FPI (Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник); Опитувальник «Задоволеність шлюбом» (ОЗШ) В.В. Століна, Т.Л. Романової, Г.П. Бутенко; Опитувальник «Рольові очікування партнерів» (РОП) А.Н. Волкової; Опитувальник «Розуміння. Емоційне тяжіння. Авторитетність» (РЕА); Опитувальник «Суб'єктивна

оцінка міжособистісних відносин» СОМО С.В. Духновського. Вибірку становили дорослі досліджувані – подружжя у віці від 24 до 68 років. Усього в дослідженні брало участь 35 подружніх пар зі стажем у шлюбі від одного до 40 років.

За допомогою методу кореляційного аналізу (за К. Пірсоном) досліджено статистично значущі взаємозв'язки між показниками таких психологічних явищ, особливості стосунків подружжя та задоволеність шлюбом. Установлено від'ємні кореляційні зв'язки ($\rho \leq 0,05$) між абсолютно благополучними відносинами у шлюбі (АБ) та депресивністю (Д), раздатованістю (Р). Визначено додатні кореляційні зв'язки ($\rho \leq 0,05$) між абсолютно благополучними відносинами у шлюбі (АБ) та відкритістю (Від).

Виявлено від'ємний кореляційний зв'язок ($\rho < 0,05$) між благополучними відносинами у шлюбі (Б) та спонтанною агресією (СА). Додатний – із показником «емоційна лабільність» (ЕЛ). Визначено додатні кореляційні зв'язки ($\rho \leq 0,05$) між скоріше благополучними відносинами у шлюбі (ШБ) та товариськістю (Т). Додатний кореляційний зв'язок – між скоріше неблагополучними відносинами у шлюбі (ШНБ) ($\rho \leq 0,05$) та показником невротичності (Н).

Установлено наявність додатних кореляційних зв'язків ($\rho \leq 0,05$) між неблагополучними відносинами у шлюбі (НБ) та депресивністю (Д). Значущий від'ємний взаємозв'язок – із урівноваженістю (В). Розкрито додатний кореляційний зв'язок на 5%-му рівні між абсолютно благополучними відносинами у шлюбі (АНБ) і невротичністю (Н), спонтанною агресією (СА) та від'ємний зв'язок – із товариськістю (Т), відкритістю (Від).

Визначено додатні кореляційні зв'язки на 1%-му рівні між абсолютно благополучними відносинами у шлюбі (АБ) і розумінням партнерів у шлюбі (Р), емоційним тяжінням партнерів у шлюбі (ЕТ). Установлено значущі додатні зв'язки на 5%-му рівні між благополучними відносинами у шлюбі (ШБ) та емоційним тяжінням партнерів у шлюбі (ЕТ).

Розкрито від'ємний взаємозв'язок на 5%-му рівні між показником «скоріше неблагополучні відносини у шлюбі» (ШНБ) із показником «емоційне тяжіння партнерів у шлюбі» (ЕТ). Виявлено значущий від'ємний взаємозв'язок на 5%-му рівні між благополучними відносинами у шлюбі (НБ) із показником «розуміння партнерів у шлюбі» (Р).

Викрито від'ємні кореляційні зв'язки ($\rho \leq 0,01$) абсолютно благополучних відносин у шлюбі (АНБ) з показниками «розуміння партнерів у шлюбі» (Р), «емоційне тяжіння партнерів у шлюбі» (ЕТ), на 5%-му рівні з показником «агресія у шлюбі» (А). Визна-

чено кореляційні зв'язки ($\rho \leq 0,05$) між показником «неблагополучні відносини у шлюбі» (НБ) та конфліктністю (К).

Виявлено додатні зв'язки між задоволеністю шлюбом (ЗШ) із такими рольовими очікуваннями до шлюбу: господарсько-побутова сфера (ГП+), батьківське – виховна сфера (БВ+), зовнішня привабливість (ЗП+) та повагою між подружжям: розуміння (Р+), емоційне тяжіння (ЕТ), авторитетність (А).

За результатами емпіричного дослідження встановлено наявність неоднозначних значущих додатних та від'ємних кореляційних зв'язків на рівнях $\rho \leq 0,01$; $\rho \leq 0,05$ між досліджуваними показниками та рівнями задоволеністю шлюбом.

За допомогою методів «асів» та «профілів» виявлено групи досліджуваних осіб залежно від рівня сформованості їх задоволеності шлюбом. Аналіз зазначених профілів та їх порівняння уможливив виявлення психологічних особливостей: спонтанної агресії, депресивності, зовнішньої привабливості, розуміння, емоційного тяжіння, авторитетності, агресії, маскуліності/феміності у подружжя з різним типом задоволеності шлюбом. Описано психологічні портрети представників груп задоволених шлюбом та незадоволених шлюбом, які дають змогу констатувати, що значущі відмінності існують. На основі якісного аналізу емпіричних даних встановлено як загальні риси впливу особистих установок подружжя і рольових очікувань на задоволеність шлюбом, так і специфіку задоволеності шлюбом залежно від особливостей стосунків подружжя.

Установлено, що групам осіб, які характеризується високими показниками задоволеності шлюбом, притаманна імпульсивність, а найменш характерний особистісний чинник – реактивна агресія. Цим досліджуваним притаманні покірність, поступливість та м'якість.

Представлені дані показують, що в групі досліджуваних, які характеризується низькими показниками задоволеності шлюбом, найбільш виражена депресивність. Це характерно для осіб зі зниженим фоном настрою. Занурені у власні переживання, вони викликають неприязнь, роздратування у оточуючих. Їх можуть уважати недоступними, вони уникають спілкування, їм притаманні надмірна гордовистість, відчуженість похмурість.

Найнижчим показником для цієї групи виступає маскуліність/феміність. Для цих досліджуваних характерні чутливість, схильність до хвилювань, м'якість, поступливість, скромність у поведінці.

У результаті дослідження задоволеності шлюбом подружжям був виявлений взаємозв'язок із рольовими очікуваннями і домаганнями у шлюбі подружжя. Установлено, що

в групі осіб, яка характеризується високими показниками задоволеності шлюбом, найбільш виражений показник рольових очікувань і домагань у шлюбі за шкалою «зовнішня привабливість», що відображає бажання чоловіка (дружини) мати зовні привабливого партнера. Найменш характерний показник задоволеності шлюбом – господарський (побутовий), який відображає ступінь залученості партнерів у господарсько-побутову сферу.

Представлені дані показують, що в групі досліджуваних, які характеризуються низькими показниками задоволеності шлюбом, найбільш виражений показник рольових очікувань і домагань у шлюбі «зовнішня привабливість». Що відображає бажання чоловіка (дружини) мати зовні привабливого партнера. Найнижчим показником для цієї групи виступає емоційно-терапевтична шкала, яка розглядається як показник значущості для чоловіка (дружини) взаємної моральної та емоційної підтримки членів сім'ї, орієнтація на шлюб як середовище, яке сприятиме психологічній розрядці і стабілізації.

У результаті дослідження задоволеності шлюбом подружжям був виявлений взаємозв'язок із повагою між подружжям. Установлено, що у групі осіб, які характеризуються високими показниками задоволеності шлюбом по всім трьом шкалам: розуміння, емоційне тяжіння та авторитетність. Це свідчить про те, що розуміння, емоційна привабливість і повага партнерів у шлюбі є необхідними умовами задоволеності шлюбом.

Представлені дані показують, що в групі досліджуваних, яка характеризується низькими показниками задоволеності шлюбом, найбільш вираженими показниками поваги у шлюбі є розуміння та авторитетність.

У результаті дослідження задоволеності шлюбом подружжям був виявлений взаємозв'язок із суб'єктивною оцінкою міжособистісних відносин. Так, установлено, що у групі осіб, які характеризуються високими показниками задоволеності шлюбом, найбільш виражене прагнення зайняти позицію «на рівних». Партнеру властиві тактовність і дружелюбність, співпраця, щирість і безпосередність у відносинах. Найменш характерний показник задоволеності шлюбом – відчуженість у відносинах, що характеризує демонстрацію залежності, конформності з метою уникнути самотності і «непотрібності». У цілому в результаті проведеного дослідження встановлено, що досліджуваним визначеного типу задоволеності шлюбом притаманні певні особливості стосунків подружжя.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз літератури показав, що психологічний клімат сім'ї створюють члени кожної родини і від їхніх зусиль залежить, яким він буде – спри-

ятливим чи несприятливим. Вихідною основою сприятливого клімату сім'ї є подружні стосунки. Сучасний шлюб ґрунтується на сумісності сучасних людей як особистостей. Спільне життя вимагає від подружжя готовності до компромісу, вміння рахуватися з потребами партнера, поступатися один одному, розвивати в собі такі якості, як взаємна повага, довіра, взаєморозуміння. Висвітлено неоднотайність поглядів науковців відносно сутності поняття «задоволеність шлюбом» та його похідних.

Результати проведеного аналізу літератури показують, що рівень задоволеності шлюбом особистості можна визначити, урахувавши у сукупності низку критеріїв, серед яких провідну роль грають особливості стосунків подружжя: безконфліктне спілкування, довірливість, емпатія, розуміння один одного, любов, довіра, взаємна поступливість та повага. Наявні зв'язки між особливостями стосунків подружжя та задоволеності шлюбом зумовлюють необхідність дослідження характеру їх прояву.

Рольова структура дає змогу визначити, яке місце займає чоловік у сімейній ієрархії, які обов'язки лежать на його плечах і з чим пов'язано їх покладання на нього: зі статтю, бажанням самого партнера, традиціями або особливостями окремих соціальних вимог і т. д. Незважаючи на те що розподіл ролей не є єдиним критерієм класифікації сімейних відносин, його можна назвати одним із найважливіших показників життєдіяльності сім'ї. Виходячи із цього, можна зробити висновок, що від удалого розподілу сімейних ролей у період зародження та становлення сім'ї залежить сприятливість клімату сім'ї зрілою.

У ході кореляційного аналізу виявлено кореляційні зв'язки на 1% та 5% рівнях між показниками особливостей стосунків подружжя та рівнями задоволеності шлюбом. На основі якісного аналізу емпіричних даних установлено загальні риси впливу особливостей стосунків подружжя, їх особистих установок і рольових очікувань на задоволеність шлюбом. У цілому в результаті проведеного дослідження встановлено, що досліджуваним із певним типом задоволеності шлюбом притаманні певні особливості стосунків подружжя. Проведене теоретико-емпіричне дослідження дало змогу розширити і поглибити уявлення про особливості сучасної сім'ї та продемонструвало актуальність розроблення даної проблеми в науковій і практичній психології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
2. Духновский С.В. Диагностика межличностных отношений. Санкт-Петербург : Речь, 2010. С. 45–50.

3. Зозуль Т.В. Психологічні особливості розподілу сімейних ролей у подружніх парах із суттєвою різницею у віці. *Психологія і особистість*. 2016. № 1(9). С. 129–138.

4. Ільчишин Н.О. Подружня зрілість як чинник стабільності подружніх стосунків та задоволеності шлюбом. *Соціально-психологічний вимір розвитку сім'ї*: зб. матер. конф. Київ, 2008. С. 73–80.

5. Корольчук М.С. Психологія сімейних взаємин. Київ : Ніка-Центр, 2011. 312 с.

6. Лисенко Л.М. Психологічні чинники задоволеності стосунками в подружніх парах. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 73–77.

7. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 656 с.

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СФОРМОВАНOSTІ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ У ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

EMPIRICAL STUDY OF THE FORMATION OF PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES IN SPECIALISTS OF SOCIONOMIC PROFESSIONS

У статті зазначено, що у сучасному суспільстві велика увага приділяється наданню кваліфікованої фахової допомоги фахівцями соціономічних професій. Зазначено, що підвищення вимог до виконання професійних обов'язків передбачає зростання ролі відповідності особистості фахівця соціономічній професії вимогам його професійної діяльності. Представлено емпіричний аналіз проблеми сформованості професійно важливих якостей у фахівців соціономічних професій (соціальних працівників, психологів, медиків та вчителів). Представлено інструментарій експериментального дослідження. Виявлено особливості професійно важливих якостей фахівців соціономічних професій, таких як емпатія, рефлексивність, комунікативність, толерантність, соціальна ергічність, соціальна пластичність, соціальна емоційність, самоконтроль у спілкуванні. Аналіз отриманих результатів показав переважання середніх рівнів рефлексивності, комунікативності, толерантності, соціальної ергічності, соціальної пластичності, соціальної емоційності, самоконтролю у спілкуванні та професійної самооцінки у соціальних працівників, психологів, медиків та вчителів. При цьому виявлено, що усі ці фахівці не завжди можуть сконцентруватись на проблемах клієнтів, а також не завжди емоційно стримані у складних ситуаціях. У них часто виникають проблеми у міжособистісній взаємодії, пов'язані з недостатньою уважністю. Окрім того, виявлено, що третина досліджуваних фахівців є недостатньо компетентними у наданні фахової допомоги в контексті професійної діяльності внаслідок заниженої самооцінки. Занижена самооцінка проявляється у невпевненості у власних силах, констатації фактів власного невміння та відсутності здатності до вирішення певної проблеми клієнта, що дає змогу не докладати цим фахівцям жодних зусиль.

Ключові слова: фахівці соціономічних професій, професійно важливі якості, емпатія, рефлексивність, комунікативність, толерантність, соціальна ергічність, соціальна

пластичність, соціальна емоційність, увага, самоконтроль у спілкуванні.

The article notes that in modern society much attention is paid to the provision of qualified professional assistance to specialists of socionomic professions. It is stated that increasing the requirements for the performance of professional duties implies an increasing role of compliance of the specialists of socionomic profession personality with the requirements of his professional activity. An empirical analysis of the problem of formation of professionally important qualities in specialists of socionomic professions is presented (social workers, psychologists, medicals and teachers). The toolkit of experimental research is presented. Features of professionally important qualities of specialists of socionomic professions such as: empathy, reflectivity, communicativeness, tolerance, social ergicity, social plasticity, social emotionality, self-control in communication is revealed. The analysis of the results showed the prevalence of medium levels of reflexivity, communicative, tolerance, social ergicity, social plasticity, and social emotionality, self-control in communication and professional self-esteem in social workers, psychologists, medicals and teachers. In this case, it was found that not all these specialists can always concentrate on client problems, and not always emotional restraint in difficult situations. They often have problems in interpersonal interaction associated with insufficient attentiveness. In addition, it has found that one third of the studied specialists are not sufficiently competent in providing professional assistance in the context of professional activity because of underestimated self-esteem. An underestimated self-esteem manifests itself in uncertainty in its own power and constancy of the facts of their inability and lack of ability to solve a certain problem of a client, which allows not making these specialists any effort.

Key words: specialists of socionomic professions, professionally important qualities, empathy, reflectivity, communicativeness, tolerance, social ergicity, social plasticity, social emotionality, attention, self-control in communication.

УДК 159.9.072: 316.344.34
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.4>

Волинець Н.В.

д.психол.н., доцент,
професор кафедри психології,
педагогіки та соціально-економічних
дисциплін
Національна академія державної
прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Левицька Л.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Хмельницький інститут соціальних
технологій
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»

Постановка проблеми. Перетворення, що відбуваються в усіх галузях суспільного життя в Україні, зумовлюють наявність широкого кола особистісних та міжособистісних проблем, які вимагають кваліфікованої фахової допомоги. Саме тому тема «Емпіричне вивчення сформованості професійно важливих якостей у фахівців соціономічних професій» є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему формування професійно важливих якостей досліджували багато науковців, зокрема В. Бодров, Б. Кулагін, Є. Климов, Н. Кольченко, Б. Ломов, В. Макаренко, С. Максименко, П. Перепелиця, Б. Пухов, В. Рибалка,

Н. Сургунд (професійний відбір та професійна придатність); Н. Амінов, Н. Бачманова, О. Бондаренко, А. Дмитренко, І. Дубровіна, О. Латій, М. Молоканов, Р. Овчарова, В. Панок, Н. Побірченко, Н. Пов'якель, А. Прихожа, Н. Пророк, О. Саннікова, Н. Стафуріна, Л. Собчик, Л. Терлецька, Л. Уманець, Н. Чепелєва, Т. Щербакова, І. Юсупов (принципи професійної відповідності індивідуально-психологічних особливостей особистості фаховим вимогам); В. Зінченко, Є. Клімов, Б. Ломов, К. Платонов, Н. Самоукіна, Б. Федоришин, В. Шадріков (основні положення психології праці, що розкривають принципи аналізу професійної

діяльності); І. Томаржевська, О. Хартман (професійно-особистісний розвиток спеціаліста соціономічної сфери) [2; 3; 5; 6; 7; 8].

Постановка завдання. Метою статті є вивчення рівнів сформованості професійно важливих якостей у фахівців соціономічних професій.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними зарубіжних авторів, лише приблизно одна третина фахівців, котрі здобули освіту, може працювати в соціономічній сфері, дійсно надавати допомогу клієнтам.

Проблема наявності власних проблем у фахівця соціономічних професій стає суттєвою перешкодою для його професійної самореалізації, а для людини з психологічними травмами діяльність у цій сфері може стати формою компенсаторної поведінки, на що звертали увагу ще К. Юнг та К. Роджерс [6]. Сучасними вченими-дослідниками (І. Томаржевська, Л. Подкоритова, Т. Титаренко) також відзначається, що «спеціальностями в соціономічній сфері прагнуть оволодіти акцентуовані особи або люди з помітними особистісними проблемами» [8]. Їх більшість мало придатна у професійному плані. У практичній роботі вони, як правило, розв'язують свої особистісні проблеми і мало опікуються проблемами клієнта. О. Бодальов, А. Деркач, Л. Лаптева звертають увагу на те, що «зараз у соціономічну сферу дуже часто йдуть люди, яким взагалі протипоказано працювати у сфері «людина – людина»» [6]. А. Деркач, О. Пришляк, Н. Самоукіна, І. Томаржевська зазначають, що до основних якостей фахівців соціальної сфери відносять емпатію, рефлексивність, комунікативність, толерантність, соціальну ергічність, соціальну пластичність, соціальну емоційність, самоконтроль у спілкуванні та увагу [3; 5; 7; 8].

Вважаємо за необхідне провести емпіричне дослідження рівня розвитку професійно важливих якостей у фахівців соціономічних професій, а саме: емпатії, рефлексивності, комунікативності, толерантності, соціальної ергічності, соціальної пластичності, соціальної емоційності, самоконтролю у спілкуванні, активності уваги. У процесі дослідження взяли участь 10 соціальних працівників, 14 психологів, 12 медиків та 12 вчителів. Для діагностики рівня розвитку емпатійності у фахівців соціономічних професій була вибрана методика І. Юсупова [4].

Порівняльний аналіз результатів констатувального експерименту серед фахівців соціономічних професій дає змогу відзначити таке. Низький рівень емпатії було виявлено у 2 (20%) соціальних працівників, 3 (21,44%) психологів, 3 (24,99%) медиків, 2 (16,68%) вчителів. Середній рівень емпатії є домінуючим за кількісними показниками як у соці-

альних працівників (50%), так і у психологів (42,84%), медиків (41,65%), вчителів (49,96%). Рівень високої емпатійності було виявлено у соціальних працівників (20%), психологів (14,28%), медиків (16,68%), вчителів (16,68%). Рівень високої емпатійності було виявлено тільки в соціальних працівників (10%), психологів (21,44%), вчителів (16,68%). Професійно непридатними можна вважати 2 осіб (16,68%) медичного персоналу, оскільки, як зазначалось вище, дуже низький рівень не піддається корегуванню. Отже, 2 (20%) соціальні працівники, 3 (21,44%) психологи, 3 (24,99%) медики, 2 (16,68%) вчителі є недостатньо компетентними у прояві емпатійності до клієнтів.

Задля діагностики рівня розвитку рефлексивності було вибрано методика А. Карпова [4]. Аналіз результатів діагностики рівня розвитку рефлексивності у фахівців соціономічних професій дає змогу дійти таких висновків: низький рівень рефлексивності було виявлено у 4 (40%) соціальних працівників, 4 (28,58%) психологів, 4 (33,36%) медиків, 5 (41,68%) вчителів. Середній рівень рефлексивності є домінуючим за кількісними показниками як у соціальних працівників (50%), так і у психологів (57,14%), медиків (58,31%), вчителів (49,99%). Рівень високої рефлексивності було виявлено у соціальних працівників (10%), психологів (14,28%), медиків (8,33%), вчителів (8,33%). Отже, 4 (40%) соціальні працівники, 4 (28,58%) психологи, 4 (33,36%) медики, 5 (41,68%) вчителів є недостатньо компетентними у прояві рефлексивності до клієнтів.

Для діагностики рівня комунікативності у фахівців соціономічних професій було вибрано методика Е. Зеєра [1]. Аналіз результатів діагностики рівня розвитку комунікативності фахівців соціономічних професій дає можливість дійти таких висновків. Дуже високий рівень розвитку комунікативності було виявлено у 2 медиків (16,68%). Зауважимо, що дуже високий рівень розвитку комунікативності означає слабкий рівень розвиненості соціально-комунікативної сфери особистості та особливо позначається у професійній діяльності фахівців соціономічних професій. Високий рівень розвитку комунікативності означає наявність певних утруднень у спілкуванні та професійній діяльності. Такі особливості мають 2 соціальні працівники (20%), 2 психологи (14,28%), 2 медики (16,68%), 2 вчителі (16,68%). Низький рівень розвитку комунікативності фахівців соціономічних професій означає, що вони проявляють пластичність, гнучкість у спілкуванні, вміють взаємодіяти з людьми, мобільні та легко пристосовуються до швидкозмінних обставин професійної діяльності. Крім того, вони проявляють соціальну активність у міжособистісній взаємодії. Низький рівень розвитку кому-

нікативності виявлено у 2 (20%) соціальних працівників, 3 (21,44%) психологів, 2 (16,68%) медиків, 2 (16,68%) вчителів. Середній рівень розвитку комунікативності є домінуючим за кількісними показниками як у соціальних працівників (6, або 60%), так і у психологів (7, або 50%), медиків (6, або 49,96%), вчителів (7, або 58,31%). Професійно непридатними можна вважати 2 осіб (16,68%) медичного персоналу, оскільки, як зазначалось вище, дуже низький рівень розвитку комунікативності (за цією методикою, це дуже високий рівень) не піддається корегуванню. Отже, 2 соціальні працівники (20%), 2 психологи (14,28%), 2 медики (16,68%), 2 вчителі (16,68%) є недостатньо компетентними у прояві комунікативності до клієнтів.

Розглянемо рівень розвитку толерантності у фахівців соціономічних професій. Для діагностики рівня толерантності було вибрано методику Е. Зеєра [1, с. 126–132]. Аналіз результатів констатувального експерименту за шкалою «толерантність» свідчить про локалізацію кількісного складу досліджених у діапазоні високого рівня. Цей рівень толерантності характеризується прагненням до чіткої визначеності в діях та вчинках, проявами ортодоксальності мислення та однозначності у сприйнятті, установкою на безумовність прийняття інших. Такий рівень виявлено у 2 соціальних працівників (20%), 2 психологів (14,28%), 2 медиків (16,68%), 2 вчителів (16,68%). Середній рівень толерантності виявлено у 5 соціальних працівників (50%), 8 психологів (57,14%), 5 медиків (41,65%), 6 вчителів (50,02%). Низький рівень толерантності виявлено у 3 соціальних працівників (30%), 4 психологів (28,58%), 2 медиків (16,68%), 3 вчителів (24,99%). Отже, 3 соціальні працівники (30%), 4 психологи (28,58%), 2 медики (16,68%), 3 вчителі (24,99%) є недостатньо компетентними у прояві толерантності до клієнтів.

Для діагностики рівня розвитку ергічності, пластичності та емоційності було вибрано методику В. Русалова «Опитувальник структури темпераменту» [4]. Аналіз результатів діагностики соціальної ергічності фахівців соціономічних професій дає змогу відзначити, що локалізація кількісного складу проявляється на середньому рівні, а саме у 5 соціальних працівників (50%), 8 психологів (57,14%), 7 медиків (58,31%), 7 вчителів (58,31%). Низький рівень соціальної ергічності свідчить про знижену соціальну активність, труднощі соціально-професійної взаємодії з різними категоріями клієнтів. Такий рівень виявлено у 3 соціальних працівників (30%), 4 психологів (28,58%), 4 медиків (33,36%), 1 вчителя (8,33%). Високий рівень соціальної ергічності виявляє коло фахівців з високою потребою соціальних контактів та прагненням до засвоєння нових форм

соціальної, психологічної, медичної, педагогічної діяльності у професійній сфері. Такий рівень серед фахівців соціономічних професій виявлено у 2 соціальних працівників (20%), 2 психологів (14,28%), 1 медика (8,33%), 4 вчителів (33,36%). Отже, 3 соціальні працівники (30%), 4 психологи (28,58%), 4 медики (33,36%), 1 вчитель (8,33%) мають труднощі соціально-професійної взаємодії з клієнтами та знижену соціальну активність.

Аналіз результатів діагностики соціальної пластичності фахівців соціономічних професій вказує на переважну концентрацію значень на середньому рівні. Його виявлено у 7 соціальних працівників (70%), 8 психологів (57,14%), 6 медиків (49,99%), 7 вчителів (58,31%). Низький рівень характеризується психологічними труднощами під час налагодження нових соціальних та професійних контактів, стриманістю у спілкуванні, важкістю переключення у комунікативно-професійній сфері, обмеженістю спектру комунікативних програм психологічної діяльності. Такий рівень серед фахівців соціономічних професій виявлено у 2 соціальних працівників (20%), 4 психологів (28,58%), 5 медиків (41,68%), 4 вчителів (33,36%). Високий рівень соціальної пластичності був діагностований у 1 соціального працівника (10%), 2 психологів (14,28%), 1 медика (8,33%), 1 вчителя (8,33%). Респонденти, які виявили такі високі показники соціальної пластичності, характеризуються легкістю переключення та налагодження соціальних контактів в процесі міжособистісної взаємодії, різноманіттю форм комунікативних програм, які сприяють створенню сприятливої психологічної атмосфери під час взаємодії. Отже, 2 соціальні працівники (20%), 4 психологи (28,58%), 5 медиків (41,68%), 4 вчителі (33,36%) мають труднощі у налагодженні нових соціальних та професійних контактів, стриманість у спілкуванні, важкість переключення у комунікативно-професійній сфері.

Аналіз результатів діагностики соціальної емоційності (чутливість у комунікативній сфері) фахівців соціономічних професій вказує на переважну концентрацію значень на середньому рівні розвитку, а саме у 6 соціальних працівників (60%), 7 психологів (50%), 6 медиків (49,99%), 7 вчителів (58,31%). Високий рівень розвитку соціальної емоційності характеризується невпевненістю та підвищеною тривожністю в процесі міжособистісної взаємодії, підвищеною чутливістю до невдач у спілкуванні. Серед фахівців соціономічних професій було виявлено з високим рівнем розвитку соціальної емоційності 2 соціальних працівників (20%), 3 психологів (21,42%), 1 медика (8,33%), 3 вчителів (25,01%). Низький рівень розвитку соціальної емоційності характеризується малою увагою до невдач

у спілкуванні, зниженою чутливістю у комунікативній сфері та послабленою зацікавленістю в емоційному відчутті співрозмовника. Серед фахівців соціономічних професій було виявлено з низьким рівнем розвитку соціальної емоційності 2 соціальних працівників (20%), 4 психологів (28,58%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителів (16,68%). Отже, 2 соціальні працівники (20%), 4 психологи (28,58%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителі (16,68%) мають знижену чутливість у комунікативній сфері і послаблену зацікавленість в емоційному відчутті співрозмовника; 2 соціальні працівники (20%), 3 психологи (21,42%), 1 медик (8,33%), 3 вчителі (25,01%) мають невпевненість та підвищену тривожність у процесі міжособистісної взаємодії, підвищену чутливість до невдач у спілкуванні.

Наступним етапом емпіричного дослідження прояву професійно важливих якостей фахівців соціономічних професій (які лежать в основі професійної придатності) є виявлення рівня розвитку показників уважності за допомогою методики дослідження активності уваги В. Федеришена. Аналіз результатів діагностики активності уваги фахівців соціономічних професій дає змогу відзначити, що локалізація кількісного складу проявляється на середньому рівні, а саме у 7 соціальних працівників (70%), 7 психологів (50%), 6 медиків (49,99%), 7 вчителів (58,33%). Це означає, що ці фахівці не завжди можуть сконцентруватись на проблемах клієнтів, у них іноді виникають проблеми під час міжособистісної взаємодії, пов'язані з недостатньою уважністю. Низький рівень уважності свідчить про знижену пізнавальну активність, труднощі в сприйманні, нездатність сфокусувати свою увагу на проблемах клієнтів та бути уважним до їх почуттєвої сфери. Серед таких осіб зафіксовано 1 соціального працівника (10%), 3 психологів (21,42%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителів (16,68%). Високий рівень уважності було виявлено у 2 соціальних працівників (20%), 4 психологів (28,58%), 1 медика (8,33%), 3 вчителів (25,01%). Отже, 1 соціальний працівник (10%), 3 психологи (21,42%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителі (16,68%) мають знижену пізнавальну активність, труднощі в сприйманні проблем клієнтів, здатність бути уважним до почуттєвої сфери клієнтів.

Наступним етапом емпіричного дослідження прояву професійно важливих якостей фахівців соціономічних професій є виявлення рівня розвитку показників самоконтролю у спілкуванні. Показники самоконтролю у спілкуванні фахівців соціономічних професій досліджувались за методикою М. Снайдера «Самоконтроль у спілкуванні» [4], яка дає змогу виявити легкість контролю власної поведінки у будь-якій соціально-комуніка-

тивній ситуації, що ґрунтується на глибокому самопізнанні власних можливостей та дає змогу контролювати динаміку власної «Я-позиції» та ефективність установаження інтерперсональних зв'язків.

Аналіз розподілу результатів діагностики самоконтролю у спілкуванні фахівців соціономічних професій виявляє локалізацію значень кількісного складу на середньому рівні розвитку, а саме у 5 соціальних працівників (50%), 8 психологів (57,14%), 7 медиків (58,31%), 6 вчителів (49,99%). Респонденти з таким середнім рівнем розвитку самоконтролю у спілкуванні характеризуються фрагментарними проявами неконтрольованості власної «Я-позиції» у спілкуванні, недостатньою емоційною стриманістю в складних психонапружених психологічних ситуаціях. Високий рівень розвитку самоконтролю у спілкуванні зумовлює легкість контролю власної поведінки у будь-якій соціально-комунікативній ситуації та міжособистісної взаємодії, що ґрунтується на глибокому самопізнанні власних дій та дає змогу контролювати динаміку власної «Я-позиції» й ефективність установаження інтерперсональних зв'язків. Отже, виявлено 2 соціальних працівників (20%), 2 психологів (14,28%), 1 медика (8,33%), 1 вчителя (25,01%). Низький рівень розвитку самоконтролю у спілкуванні характеризується безпосереднім проявом власної «Я-позиції», слабо контрольованим самоконтролем, ригідністю, недостатнім розвитком міжособистісної взаємодії за рахунок низькоефективного самопізнання. Це спричиняє в ситуаціях міжособистісної взаємодії прояви неконтрольованої прямолінійності, що погіршує можливості налагодження сприятливої психологічної атмосфери професійного спілкування. Серед фахівців соціономічних професій з низьким рівнем прояву самоконтролю у спілкуванні виявлено 3 соціальних працівників (30%), 4 психологів (28,58%), 4 медиків (33,36%), 5 вчителів (41,68%). Отже, 2 соціальні працівники (20%), 4 психологи (28,58%), 4 медики (33,36%), 5 вчителів (41,68%) мають неконтрольовану прямолінійність, яка заважає встановлювати сприятливу психологічну атмосферу професійного спілкування.

Наступним етапом емпіричного дослідження є виявлення рівня розвитку професійної самооцінки фахівців соціономічних професій. Аналіз розподілу результатів діагностики професійної самооцінки фахівців соціономічних професій виявляє локалізацію значень кількісного складу на середньому рівні, а саме у 5 соціальних працівників (50%), 7 психологів (50%), 6 медиків (49,99%), 7 вчителів (58,33%). Респонденти з таким середнім рівнем розвитку професійної самооцінки характеризуються реалістичною професійною самооцінкою, яка проявляється в адекватно-

сті оцінки своїх професійних здібностей; своїх професійних обов'язків; своїх професійних рис характеру. Крім того, слід зазначити, що ці фахівці соціономічних професій впевнені в собі. Високий рівень розвитку професійної самооцінки у фахівців соціономічних професій вказує на особистісну зрілість таких спеціалістів, їх вміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими та постійне вдосконалення своїх професійних здібностей. Також слід зазначити, що високий рівень розвитку професійної самооцінки у фахівців соціономічних професій може вказувати на суттєві викривлення у формуванні професійності особистості, а саме «закритість» для досвіду, нечутливість до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінок оточуючих. Отже, виявлено 2 соціальних працівників (20%), 3 психологів (21,42%), 1 медика (8,33%), 3 вчителів (24,99%). Під час бесіди було виявлено, що фахівці з високим рівнем професійної самооцінки адекватно оцінюють свої професійні вміння та результати своєї професійної діяльності. Низький рівень самооцінки свідчить про крайнє неблагополуччя у професійному розвитку особистості. За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різні психологічні явища, такі як справжня невпевненість у собі і «захисна» (декларування самому собі власного невміння, відсутність здатності до чогось, що дає змогу не докладати жодних зусиль). Серед фахівців соціономічних професій з таким рівнем було виявлено 3 соціальних працівників (30%), 4 психологів (28,58%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителів (16,68%). Таким чином, 3 соціальні працівники (30%), 4 психологи (28,58%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителі (16,68%) є недостатньо компетентними у наданні фахової допомоги.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дає можливість

виявити фахівців соціономічних професій, які не можуть надавати кваліфіковану допомогу в соціономічній сфері. Наявність недостатньо розвинутих професійно важливих якостей стає суттєвим гальмом їх професійної самореалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зеер Э. Психология профессионального образования : учебное пособие. Москва : Московский психосоциальный институт ; Воронеж : МОДЭК, 2003. 480 с.
2. Максименко С., Ільїна Т. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога. *Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів*. Київ ; Тернопіль : Ника-Центр, 2002. С. 7–17.
3. Психология профессиональной деятельности: лекции «В помощь преподавателю» / под общ. ред. А. Деркача. Москва : изд-во РАГС, 2016. 342 с.
4. Практикум по общей и экспериментальной психологии / под ред. А. Крылова. Ленинград : ЛГУ, 2013. 225 с.
5. Пришляк О. Упровадження стандартів професійного розвитку фахівців соціономічної сфери: зарубіжний досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 33. С. 159–163.
6. Рабочая книга практического психолога : пособие для специалистов, работающих с персоналом / под ред. А. Бодалева, А. Деркача, Л. Лаптева. Москва : изд-во Института Психотерапии, 2010. 640 с.
7. Самоукина Н. Професійна придатність фахівця соціальної сфери. Київ, 2010. 350 с.
8. Томаржевська І., Хартман О. Теоретичні засади дослідження проблеми професійно-особистісного розвитку спеціаліста соціономічної сфери. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2016. Вип. 1 (2). С. 74–78.

ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ «СТАВЛЕННЯ» ЯК ЗАСАДНИЧА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КОНСТРУКТИВНОЇ КОНФЛІКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

PSYCHOLOGICAL CATEGORY OF "ATTITUDE" AS FUNDAMENTAL FOR STUDYING CONSTRUCTIVE CONFLICT OF PERSONALITY

Аналіз цілісної системи індивідуальних, вибірко-вих, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності є надзвичайно важливим питанням у дослідженні проблеми конструктивної конфліктності. Відображаючи світоглядні установки та спрямованість особистості, ставлення визначає її готовність до певної поведінки та має прояв у емоційних переживаннях і оцінках. В умовах взаємодії та сумісної діяльності особистість одночасно може виступати і як суб'єкт, і як об'єкт психологічного ставлення. Вирізняють рівні розвитку системи ставлень, такі як умовно-рефлекторний, або вітальний, конкретно-емоційний і конкретно-особистісний. Виникаючи у сумісній діяльності, конкретно-особистісний рівень характеризує вибіркоче ставлення до оточення, в основі якого лежать як соціальні правила, вимоги, зовнішні моральні закони, так і внутрішні норми поведінки, внутрішні стійкі принципові позиції. Характер реальної конфліктної взаємодії і навіть сам факт її наявності більшою мірою залежать від того, як сприймає особистість іншого учасника конфлікту і як ставиться до нього. Задоволення потреби у встановленні діалогу між учасниками конфлікту перебуває в аспекті необхідності узгоджувати і перерозподіляти відповідальність між собою. Відповідальне ставлення особистості до інших учасників конфліктної взаємодії у роботі розглядається як свідомий пошук і продуктивне вирішення зовнішніх, а крізь них і внутрішніх суперечностей. До основних змістових елементів відповідального ставлення зараховано такі, як ставлення до потреб, інтересів і очікувань іншого учасника конфліктної взаємодії; ставлення до обміну інформацією; ставлення до прогнозування власних дій та дій іншого учасника конфліктної взаємодії; ставлення до надання допомоги, підтримки іншого учасника конфліктної взаємодії; розуміння мотивів та емоцій іншого учасника конфліктної взаємодії, а також ставлення до сумісного пошуку нових шляхів більш якісної реалізації спільної справи. Виявлення психологічних особливостей ставлення як структурного першоелементу особистості уможлиблює екстраполяцію висновку щодо її готовності виявляти конструктивну конфліктність.

Ключові слова: особистість, сумісна діяльність, взаємодія, міжособистісні стосунки,

ставлення, конфліктна взаємодія, відповідальне ставлення, конструктивна конфліктність.

Analysis of a holistic system of discrete, selective, conscious relationships of the individual with various aspects of objective reality is an extremely important issue in the study of the problem of constructive conflict. Reflecting the worldview and orientation of the individual attitudes determine his readiness for a certain behavior and are manifested in emotional experiences and evaluations. In the conditions of interaction and joint activity, a person can act both as a subject and as an object of psychological attitude. There are levels of development of the system of attitudes: conditioned-reflex, or congratulatory; concrete-emotional and concrete-personal. Arising in joint activities, the concrete-personal level characterizes the selective attitude to the environment which is based on social rules, requirements, external moral laws, and internal norms of behavior, internal stable principled positions. The nature of the actual conflict interaction and even the very fact of its existence depend on the greatest extent on how the other party to the conflict perceives the personality as it is treated. Meeting the need for dialogue between the parties to the conflict lies in the need to reconcile and redistribute responsibilities among themselves. Responsible attitude of the individual to other participants in the conflict interaction in the work is seen as a conscious search and productive solution of external, and through them the internal contradictions. The main semantic elements of responsible attitude include: attitude to the needs, interests and expectations of another participant in the conflict; attitude to information exchange; attitude to predicting one's own actions and the actions of another participant in the conflict interaction; attitude to providing assistance, support to another participant in the conflict; understanding the motives and emotions of another participant in the conflict, as well as the attitude to the joint search for new ways to better implement the common cause. Identifying the psychological features of "attitude" as a structural element of personality, allows you to extrapolate the conclusion about its readiness to identify constructive conflict.

Key words: personality, joint activity, interaction, interpersonal relations, attitude, conflict interaction, responsible attitude, constructive conflict.

УДК 159.922.27:316.47.48(045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.5>

Воляннюк Н.Ю.

д.психол.н., професор,
завідувачка кафедри психології
і педагогіки
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Бортун Б.О.

аспірант кафедри психології і педагогіки
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Більшість людських стосунків складається в процесі тривалої взаємодії, що організована навколо певної сумісної діяльності. У сучасному суспільстві фактично будь-яка діяльність (ігрова, навчальна, трудова) за змістом і формою організації об'єктивно є взаємопов'язаною, сумісною. Сумісна діяльність, взаємодія з іншими людьми – обов'язкова умова досягнення будь-яких цілей людини. До найсутте-

віших ознак сумісної діяльності А. Журавльов зараховує наявність єдиної мети для всіх залучених у діяльність учасників; спонукання працювати разом; розподіл функцій між членами групи; інтеграцію індивідуальних діяльностей, взаємозв'язок і взаємозалежність учасників діяльності; узгодження та координацію функціонально-розподілених та інтегрованих індивідуальних діяльностей; необхідність управління індивідуальними діяльностями, що задає

якісно новий рівень складності; єдиний кінцевий результат (сукупний продукт) [5].

Сумісна діяльність є таким цілісним феноменом, у якому концентруються та інтегруються основні соціально-психологічні явища. Найважливішими умовами виконання сумісної діяльності є процеси розподілу, об'єднання (інтегрування, узгодження), координації та управління індивідуальними цілями, мотивами, діями та результатами. Перераховані процеси зумовлюють своєрідність сумісної діяльності, оскільки забезпечують взаємодію її учасників. Будь-який окремо взятий акт міжособистісної взаємодії і весь цей процес загалом можна розглядати як пізнання одного суб'єкта іншим, і як задоволення якоїсь внутрішньої емоційної потреби суб'єкта, і як поведінковий процес зближення та співвіднесення двох не залежних один від одного суб'єктів, і як процес символічної взаємодії, під час якої індивіди не просто обмінюються інформацією, а засвоюють точки зору та знаходять точки дотику один з одним, тобто змістом будь-якої взаємодії є зв'язок, обмін (діями, предметами, інформацією тощо) та обопільний вплив. Стратегія взаємодії зумовлена характером міжособистісних стосунків, які представлені виконуваною соціальною діяльністю, а тактика визначається безпосереднім уявленням про партнера (наміри, мотиви, установки). Взаємодія відіграє вирішальну роль у становленні людського «Я», позаяк у такій ситуації формується особистість, яка усвідомлює себе, діючи спільно з іншими.

У процесі взаємодії зароджуються, формуються та розвиваються міжособистісні стосунки. Аналізуючи проблематику виникнення й генези міжособистісних стосунків, Ірвін Альтман та Делмас Тейлор [24] дійшли висновку, що їх розвиток починається з поверхневого спілкування, поступово переходячи на більш глибокі рівні. Лейтмотивом теорії соціального проникнення слугує розуміння того, що міжособистісні стосунки розвиваються зазвичай систематично та передбачувано. Процес розвитку стосунків може привести до де-проникнення та руйнування. Важливим для побудови стосунків, на їхній погляд, є саморозкриття, яке дає змогу людям пізнавати один одного та відіграє важливу роль у визначенні того, як далеко стосунки можуть зайти.

Стосунки можуть бути конструктивними або неконструктивними, що залежить від ступеня досягнення між учасниками злагоди й узгодженості в процесі взаємодії. Сталість, глибина та неповторність міжособистісних стосунків забезпечуються різноманітними механізмами взаємовпливу. У ролі головного регулятора міжособистісних стосунків виступає привабливість/непривабливість однієї людини для іншої, що ґрунтується на почутті

симпатії/антипатії. Міжособистісна привабливість чи непривабливість може набувати сталого характеру та переходити у взаємну прихильність чи неприхильність. Отже, неможливо уникнути напруженості та конфлікту в міжособистісних стосунках, що виникають за умови одностороннього або двостороннього неприйняття позицій учасників. Іншими словами, будь-які порушення психологічних, соціальних та функціональних взаємозв'язків, які встановлюються в процесі сумісної діяльності, потенційно стають джерелом конфліктів. Ця обставина потребує здібності регулювати свої стосунки з оточенням, розв'язувати проблеми суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Система міжособистісних стосунків, у яку залучена кожна людина, формує її суб'єктивні ставлення до всіх явищ дійсності. Ця система ставлень людини до самої себе й до навколишнього світу є найбільш специфічною характеристикою особистості. Науковим маркером для розуміння того, як особистість вибудовує міжособистісні стосунки, у який спосіб здатна взаємодіяти з цілком конкретним для неї середовищем, відстоювати свої інтереси, цінності, переконання, виступає психологічна категорія «ставлення». Саме через це універсальне поняття видається за можливе досліджувати різні психологічні явища. В умовах сумісної діяльності та взаємодії особистість одночасно може виступати і як суб'єкт, і як об'єкт психологічного ставлення. Об'єктами переживань особистості можуть бути не лише її ставлення до інших людей, але й сприйняття ставлення до себе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Упродовж останніх десятиліть психологічна категорія «ставлення» посідає одне з центральних місць у системі понять психологічної науки. Всією логікою свого розвитку психологія доводить той факт, що ставлення не є категорією, яку можна розглядати як вбудовану в єдиний логічно послідовний категоріальний ряд. Якщо відображення тлумачиться як загальна властивість матерії, то ставлення є тим, що визначає саму можливість відображення, роблячи його вибірковим, а в живих системах ще й спрямованим відображенням [3]. Слушною в цьому контексті є думка Є. Галажинського, В. Ключко про те, що, ймовірно, саме звідси бере свій початок методологія, яка характеризує «відчуття високої методологічної культури», що дала змогу Стефану Тулміну назвати Л. Віготського «Моцартом у психології»: відмова від розуміння психіки як відображення і визнання іншого її призначення – «психіка є вищою формою відбору». «Психіка вибирає стійкі точки дійсності серед загального руху. Вона є острівцем безпеки в гераклітовому потоці. Вона є органом відбору, решетом, що проціджує світ і змінює його так, щоб можна було діяти» [21].

Сучасний стан дослідження психологічного ставлення можна охарактеризувати посиленням процесу диференціації наукових розвідок у цій сфері. Ця диференціація, на думку В. Познякава, пов'язана насамперед із розширенням кола об'єктів психологічних ставлень [18]. До нових напрямів належать ставлення особистості та групи до часу (Т. Нестик, 2011 рік); ставлення до грошей (М. Семенов, 2012 рік); ставлення до власності (Д. Кітова, А. Шаков, 2017 рік); ставлення до інновацій (О. Дробишева, 2015 рік); ставлення до здоров'я та здорового способу життя (Л. Бутузова, 2011 рік); ставлення до дотримання моральних норм (А. Купрейченко, 2001 рік); ставлення до моральних настанов (А. Чернов, 2017 рік). Другий напрям диференціації досліджень пов'язаний з конкретизацією суб'єктів психологічних ставлень. Як таких виокремлюють суб'єктів економічної діяльності, зокрема підприємців (В. Позняков, 2018 рік); суб'єктів освітнього процесу, зокрема педагогів (А. Кічук, 2006 рік). Третій напрям диференціації досліджень у сфері психологічних ставлень пов'язаний як із конкретизацією власне психологічних ставлень людини, так і з виокремленням нових його видів. Автори вводять такі поняття, як «суб'єктивне ставлення», «суб'єктивно-особистісне ставлення», «ціннісне ставлення».

Висловлене вище підтверджує, що сама ідея ставлення має високий науковий потенціал у сучасній психологічній науці.

Для того щоби показати важливість поняття «ставлення» у вивченні конструктивної конфліктності особистості, необхідно розкрити змістовне навантаження цього особистісного конструкту. Аналіз поглядів різних учених, зокрема М. Дойча [4], М. Кашапова [7], Г. Ложкіна [13], І. Серафимович [20], О. Щербакової [23], дає змогу підійти до розуміння конструктивної конфліктності як інтегративної здатності особистості до розгорнутої категоризації предмета конфлікту, рефлексії його наслідків, генерування нових сенсів у конфліктній ситуації, трансформації будь-якого протиріччя в позитивне річище, контекстуального визначення ефективної стратегії поведінки та самоконтролю. Орієнтація на системний підхід під час вибору показників конструктивної конфліктності особистості дає змогу вважати найважливішими прагнення до гідної реалізації себе у світі з урахуванням цілей, інтересів і потреб інших суб'єктів, мотивацію щодо засвоєння нових способів реагування та позитивну установку на успішне вирішення конфлікту, толерантність до невизначеності, надситуативне мислення; гнучкість мислення; антиципацію, рефлексію, емоційну стійкість та самоконтроль [1].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд та обґрунтування психологічних особливостей

категорії «ставлення» як основоположної для вивчення конструктивної конфліктності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фундаментальне значення для нашого дослідження мають праці О. Лазурського [11], В. Мясичева [14], А. Петровського [16], О. Леонтьєва [12], С. Рубінштейна [19], в яких висвітлені загальна характеристика, структура, види та функції психологічної категорії «ставлення».

Засновником психологічної теорії ставлень справедливо вважають В. Мясичева, який розвинув ідеї О. Лазурського про класифікацію особистостей за типами їхнього ставлення до навколишньої дійсності. Згідно з концепцією В. Мясичева, сутністю особистості є ставлення до дійсності. Під ставленням дослідник розумів «свідомий вибірковий, заснований на досвіді, психологічний зв'язок її з різними сторонами об'єктивної дійсності, що виявляється в її діях, реакціях, переживаннях. Вони утворюються та формуються у процесах діяльності» [14, с. 48]. Ставлення, виконуючи функцію внутрішньої регуляції соціальної поведінки особистості, інших видів її активності, завжди виступає як її цілісний прояв.

Психологічні ставлення – це особливі стани свідомості, які передують реальній поведінці особистості та відображають її готовність до такої поведінки (у цьому разі йдеться про поведінковий компонент ставлення). До архітектоніки ставлення разом із готовністю до певної поведінки входить когнітивний компонент, що відображає знання про об'єкти ставлення, а також емоційний, що має прояв у емоційних переживаннях та емоційно забарвленій оцінці об'єктів ставлення.

Ставлення як актуальне психічне утворення існує в теперішньому часі, усвідомлюється і переживається особистістю, водночас воно породжується минулим досвідом і спрямоване на майбутнє. Інакше кажучи, позитивний або негативний досвід взаємовідносин між людьми формує відповідну систему внутрішніх ставлень людини.

Як доводить виконаний аналіз, для конкретизації характеристик ставлення особистості здебільшого використовують такі основні параметри, як модальність, оскільки будь-яке ставлення може бути нейтральним, негативним, позитивним та амбівальним; екстенсивність (широта); інтенсивність (глибина); ступінь стійкості. До параметрів похідного значення зараховують ступінь активності; домінантність; когерентність; емоційність; ступінь узагальненості; принциповість; ступінь усвідомленості [9].

Під час аналізу змісту ставлень їх можна диференціювати рівно настільки, наскільки аналіз диференціює дійсність, що оточує осо-

бистість, на окремі її елементи. Кожне ставлення, що виокремлюється під час розгляду цілісної особистості, спрямоване на певний елемент дійсності. Саме в цьому сенсі можна говорити про ставлення, котрі пов'язані з окремими людьми, об'єктами, подіями, а також з їх окремими якостями, властивостями, сторонами. Virізняють чималу кількість різновидів ставлення, зокрема батьківське, братське, вдумливе, відповідальне, гуманне, дбайливе, доброзичливе, дружелюбне, дружнє, захоплене, люб'язне, неупереджене, обережне, позитивне, прихильне, свідоме, співчутливе, стримане, сумлінне, схвальне, тактичне, терпляче, уважне, якісне, агресивне, безцеремонне, байдуже, безвідповідальне, безтурботне, варварське, вороже, зверхнє, зневажливе, іронічне, критичне, легковажне, ліберальне, негативне, недбале, недовірливе, неповажне, несправедливе, образливе, підозріле, поблажливе, презирливе, скептичне, специфічне, споживче, суперечливе, упереджене, функційне, хамське, цинічне [6].

Як одну із системних характеристик особистості В. М'ясищев виділяв рівень її розвитку. Нижчому рівню розвитку особистості, на думку дослідника, відповідає примітивний вітальний, ситуативно обумовлений характер ставлення (потяги), середньому рівню, конкретно-емоційному – домінування ставлень конкретно-особистого характеру, особистісної симпатії, антипатії, безпосереднього утилітарного інтересу або розрахунку. Вищому рівню відповідає домінування ідейних ставлень, зокрема переконань, почуття обов'язку, відповідального ставлення [14, с. 78].

Звідси випливає, що розвиток особистості можна відобразити як процес утворення, трансформації, поглиблення, ускладнення, збагачення внутрішнього світу людини з реальністю у вигляді переживань, дій і ставлень. Уся гамма неповторності та унікальності особистості виражається в багатстві та неповторності її ставлень. Водночас психологічний аналіз усього різноманіття ставлень виявляє їх інваріанти, тобто такі особливості, які є незмінними в мінливому середовищі. Фактично йдеться про більшу або меншу реактивність, активність, ефективність ставлення особистості до тих чи інших об'єктів.

Як показують дослідження, під впливом конфлікту структура діалогу змінюється у двох протилежних напрямках, таких як диференціація (роз'єднання) та інтеграція (об'єднання). Внаслідок інтеграції система, яка перебуває в стані без кризи, набуває цілісності, а діалог триває успішно, сторони досягають взаєморозуміння. За умови структурної диференціації система перебуває у стані кризи, відбувається розузгодженість у сферах мотиваційного, комунікативного, перцептивного, емоційного

та поведінкового компонентів, які не дають змоги досягти взаєморозуміння [13]. Задоволення потреби у встановленні діалогу між учасниками конфлікту перебуває у площині необхідності узгоджувати та перерозподіляти відповідальність між собою. На нашу думку, евристична цінність цього висновку є надзвичайно важливою для розуміння внутрішніх передумов прояву конструктивної конфліктності. Саме відповідальне ставлення виступає винятково важливим проявом особистості, адже йдеться про емоційний відгук, відображення нею певного об'єкта (суб'єкта) у формі переживання своєї причетності, переживання за якість, результат. Відповідальне ставлення є тим потужним внутрішнім ресурсом особистості, що забезпечує свідоме керування собою, подіями та умовами життя. Досягши вищого рівня розвитку, особистість здатна ефективно взаємодіяти з життєвими обставинами, оптимально співвідносити умови ситуації і власні можливості.

Методологічно вагомим для поглибленого уявлення про феноменологію відповідального ставлення є доробок В. Познякова. Теоретичний аналіз та узагальнення результатів емпіричних розвідок у галузі відповідальності та ділової взаємодії дали йому змогу сформулювати визначення відповідального ставлення особистості до інших учасників ділової взаємодії і визначити структурні елементи, що розкривають його зміст [18].

Відповідальне ставлення особистості до іншого учасника конфлікту лежить в основі кооперації, яку детально описав у своїй теорії М. Дойч. Визначальним моментом цієї теорії є «закон соціальних стосунків», відповідно до якого кооперація спричинена більш прийнятною тотожністю в уявленнях і атитюдах, готовністю надавати допомогу, відкритістю в комунікації, довірчими та дружніми атитюдами, чутливістю до спільних інтересів і не підкресленням протилежних інтересів, орієнтацією на взаємну владу швидше, ніж на відмінності у владі, а також спричиняє ці події. Аналогічно конкуренція спричинена використанням тактики примусу, загрози чи хитрощів, спробами збільшити відмінності в силі між собою та іншим, обмеженою комунікацією; мінімізацією усвідомлення подібності в цінностях і збільшенням чутливості до протилежних інтересів, підозрливості і ворожими установками, значимістю, ригідністю та масштабністю конфліктної проблеми, а також спричинює ці події [4].

Беручи за основу теоретичні та емпіричні доробки В. Познякова, а також спираючись на дослідження в межах теорії ставлення, ми наповнюємо змістові елементи відповідального ставлення особистості до іншого учасника конфліктної взаємодії таким чином:

- 1) ставлення до потреб, інтересів та очікувань іншого учасника конфліктної взаємодії;
- 2) ставлення до обміну інформацією;
- 3) ставлення до прогнозування власних дій та дій іншого учасника конфліктної взаємодії;
- 4) ставлення до надання допомоги, підтримки іншого учасника конфліктної взаємодії;
- 5) розуміння мотивів та емоцій іншого учасника конфліктної взаємодії;
- 6) ставлення до сумісного пошуку нових шляхів більш якісної реалізації спільної справи.

Комплекс емоційно-зabarвлених уявлень та оцінок особистості, що характеризуються різним ступенем поведінкової готовності та виражають її позицію щодо необхідності тримати відповідь за якісні характеристики стосунків, відображає ступінь відповідального ставлення до іншого учасника конфліктної взаємодії. Інакше відповідальне ставлення особистості до інших учасників конфліктної взаємодії розкриває свідомий пошук і продуктивне вирішення зовнішніх, а крізь них і внутрішніх суперечностей. Взяти відповідальність за якісні характеристики стосунків у конфліктній взаємодії означає виявити різний ступінь поведінкової готовності на «орієнтацію на співробітництво», «орієнтацію на розумінні іншого учасника конфліктної взаємодії», «орієнтацію на виважене ставлення до інших поглядів і думок», «орієнтацію на обмеження домінування в конфліктній взаємодії».

Структуру відповідального ставлення особистості до іншого учасника конфліктної взаємодії утворюють пізнавальний, емоційний та поведінковий компоненти. Когнітивна складова частина відповідального ставлення особистості складається зі знань, уявлень, образів, а під час розуміння учасника конфліктної взаємодії виступає як значення та сенс; емоційна складова частина, пов'язана з оцінкою суб'єкта як привабливого або непривабливого на підставі вибраного критерію; поведінкова складова частина забезпечує аналіз різних рівнів регуляції поведінки, а саме установок (неусвідомлюваний рівень) або атитюдів (усвідомлюваний рівень), під час самовизначення щодо соціального оточення (диспозицій).

Досліджуваний феномен може характеризуватися різним рівнем виразності кожного з компонентів.

Отже, виявлення психологічних особливостей «ставлення» як структурного першого елемента особистості уможливорює екстраполяцію висновку щодо її готовності виявляти конструктивну конфліктність.

Висновки з проведеного дослідження. Характер реальної конфліктної взаємодії і навіть сам факт її наявності високою мірою визначається тим, як сприймає особистість

іншого учасника конфлікту, як ставиться до нього. Психологічне ставлення віддзеркалює внутрішню позицію особистості з точки зору її активності/пасивності та спрямованості намірів щодо іншого учасника конфліктної взаємодії. Задоволення потреби у встановленні діалогу між учасниками конфлікту перебуває в аспекті необхідності узгоджувати та перерозподіляти відповідальність між собою. Відповідальне ставлення особистості до інших учасників конфліктної взаємодії в роботі розглядається як свідомий пошук і продуктивне вирішення зовнішніх, а крізь них і внутрішніх суперечностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бортун Б. Системний аналіз конструктивної конфліктності особистості. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки.* 2020. № 11 (40). С. 10–27.
2. Выготский Л. Собрание сочинений : в 6 т. Т. 1 : Вопросы теории и истории психологии. 1982.
3. Галажинский Э., Ключко В. Категория «отношение» в психологии в свете парадигмальной динамики науки. *Мир психологии.* 2011. № 4 (68). С. 14–31.
4. Дойч М. Разрешение конфликта (конструктивные и деструктивные процессы). Москва : Издательство Московского психолого-социального института, 2005.
5. Журавлев А. Психология совместной деятельности в условиях организационно-экономических изменений : дисс. ... канд. психол. наук. Москва, 1999. 132 с.
6. Карта слов и выражений русского языка. Каким бывает отношение. URL: <https://kartaslov.ru/%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%BC-%D0%B1%D1%8B%D0%B2%D0%B0%D0%B5%D1%82/%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5> (дата звернення: 20.02.21).
7. Кашапов М. Событийность мышления как ресурс конструктивной конфликтности личности. *Психология конструктивной конфликтности личности.* Ярославль : Индиго, 2013. С. 44–63.
8. Китова Д., Шаков А. Отношение к собственности как предмет психологического исследования. *Гуманизация образования.* 2017. № 1. С. 74–80.
9. Кічук А. Ціннісне ставлення як психологічний феномен. *Психологія і суспільство.* 2006. № 3. С. 80–84.
10. Клепцова Е. Терпимое отношение к ребенку: психологическое содержание, диагностика, коррекция. Москва, 2005.
11. Лазурский А. Классификация личностей / под ред. М. Басова, В. Мясичева. Ленинград : Госиздат, 1924. 290 с.
12. Леонтьев А. Проблемы развития психики. Москва : изд-во Московского университета, 1972. 298 с.
13. Ложкін Г., Сьомін С., Петровська Т., Кисельова О. Конфлікти у сумісній діяльності. Київ : Сфера, 1997. 95 с.
14. Мясичев В. Психология отношений. Избранные психологические труды / под ред. А. Бодалева.

Москва : изд-во Института практической психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. 356 с.

15. Нестик Т. Отношение к времени в малых группах и организациях. Москва : Институт психологии РАН, 2011. 296 с.

16. Петровский В. Деятельностное опосредствование межличностных отношений: феномены, сущность. *Социальная психология и общество*. 2011. Т. 2. № 1. С. 5–16.

17. Позняков В., Груздева Е. Социально-психологические факторы ответственного отношения предпринимателей к другим участникам делового взаимодействия. *Знание. Понимание. Умение*. 2013. № 3. С. 226–235.

18. Позняков В. Психологические отношения индивидуальных и групповых субъектов совместной экономической деятельности. Москва : Институт психологии РАН, 2018. 530 с.

19. Рубинштейн С. Основы общей психологии : в 2 т. Москва, 1976. Т. 2. 415 с.

20. Серафимович И. Особенности прогнозирования и стратегии поведения в проблемных, конфликтных и стрессовых ситуациях как показатель психологической компетентности у медицинских работников (на примере медсестер). *Ярославский психологический вестник*. 2005. № 15. С. 150–157.

21. Тулмин С. Моцарт в психологи. *Вопросы философии*. 1981. № 10. С. 127–137.

22. Чернов А. Емпіричне дослідження когнітивного компонента ставлення до моральних настанов у структурі особистості молодшого школяра. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 6. Т. 2. С. 111–119.

23. Щербакова О. Развитие конфликтологической культуры личности. *Высшее образование сегодня*. 2008. № 10. С. 56–59.

24. Altman I. *Social Penetration: The Development of Interpersonal Relationships*. Holt, Rinehart, & Winston. New York, 1973. 459 p.

ОСОБЛИВОСТІ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОЯВУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІFEATURES OF TOLERANCE AND ETHNIC IDENTITY
IN WITH DIFFERENT LEVELS OF ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS

У статті розглянуто особливості толерантності та етнічної ідентичності студентської молоді. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей толерантності та етнічної ідентичності у осіб з різним рівнем прояву екологічної свідомості. Основним екопсихологічним станом є релевантність екологічної свідомості, тобто наближеність, сприйнятливість, дотичність до екологічних проблем. Встановлено, що переважаючим типом екологічної свідомості є колаборативна, яка характеризується узгодженим ставленням до об'єктивної дійсності, необхідність дії на користь природи задля підтримки її розвитку. Високий рівень колаборативної диспозиції екологічної свідомості сприяє зменшенню прояву етніцизму. З'ясовано, що для респондентів з переважаючим проявом совметральної та гашенарної екологічної свідомості характерними є більш виражена етнічна індиферентність та низький рівень етнічної ідентичності. Чим вищий рівень совмісної екодиспозиції або свідомості залежності, слабковартісності, тим вищий рівень етнічної ідентичності. Критерії компліцитарної спрямованості екологічної свідомості вказують на те, що у досліджуваних з високим рівнем екологічної свідомості, отже, співчасним ставленням до природної дійсності, переживанням проблем екології на особистісному рівні наявний середній рівень толерантності, що свідчить про ситуативність проявлення рис толерантності та інтолерантності, також вираженим є високий рівень етнічної ідентичності, що говорить про позитивність ставлення як до своєї етнічної групи, так і до інших етнічностей. Для респондентів з низьким рівнем екологічної свідомості, тобто несприйняттям природного середовища, вузькістю кругозору, низьким рівнем участі щодо переживань наслідків псування та нанесення шкоди природному оточенню, характерним є низький рівень толерантності, отже, спостерігаються негативні установки та стереотипи мислення щодо оточуючого світу та людей, також характерним є високий рівень етніцизму, що проявляється напруженістю в ставленні до людей інших етнічних груп.

Ключові слова: толерантність, етнічна ідентичність, етніцизм, етнічна інди-

ферентність, екологічна свідомість, релевантність, екодиспозиції.

The article deals with the peculiarities of tolerance and ethnic identity of student youth. The results of an empirical study of the features of tolerance and ethnic identity in persons with different levels of environmental consciousness are presented. The main ecopsychological condition is the relevance of environmental consciousness, that is, the proximity, susceptibility, tangent to environmental problems. It has been established that the predominant type of ecological consciousness is collaborative, which is characterized by a coordinated attitude to objective reality, the need for nature in favor of supporting its development. The high level of collaborative disposition of ecological consciousness contributes to reducing the manifestation of ethnic nihilism. It has been found that for respondents with the predominant manifestation of sovemetral and gashenard ecological consciousness is characterized by more pronounced ethnic indifference and low level of ethnic identity. The higher the level of conspiracy or consciousness of dependence, weakness, the higher the level of ethnic identity. The criteria for the complicated orientation of ecological consciousness indicate that in the high level of ecological consciousness, and therefore complicated attitude to natural reality, the experience of environmental problems in the personal level, characterized by the average level of tolerance, which speaks of the situation of manifestation of rice of tolerance and intolerance, also expressed as expressed. There is a high level of ethnic identity, which indicates the positivity of relations both to its ethnic group and other ethnicities. For respondents with a low level of ecological consciousness, non-perceptions of the natural environment, narrowness of the horizon, low level of participation on the experiences of damage and harm of natural environment, are expressed in a low level of tolerance, and therefore there are negative installations and stereotypes of thinking about the world and people. Also characteristic is the high level of ethnic selfishness, which means the tensions of relations between people and various ethnic groups in the verbal level.

Key words: tolerance, ethnic identity, ethnic nihilism, ethnic indifference, ecological consciousness, relevance, ecological disposition.

УДК 316.64.5:321.1]-
057.87:[502/504:159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.6>

Дяченко В.А.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Мунасіпова-Мотяш І.А.

к.біол.н.,
доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Постановка проблеми. Проблема етнічної ідентичності та толерантності в сучасному суспільстві є актуальною проблемою у зв'язку з розширенням міжособистісних контактів сучасної молоді з представниками інших національностей. У зв'язку з цим перед науками гуманітарного профілю, особливо психології, постає питання теоретичного з'ясування новітніх тенденцій в орієнтаціях людської свідомості, до складу якої входять етнічна

ідентичність та толерантність. Також простежується значний вплив природних умов на соціокультурні особливості етнічних груп, особливо панування географічного детермінізму та безпосереднього впливу екології на людину, тобто природа лише надає умови для свого освоєння, а способи її осягнення залежать від культурних традицій етнічних спільнот. Все це не може не впливати на становлення етнічної ідентичності та толерантності

українського етносу, визначальною характеристикою якого є любов до природи, у зв'язку з чим навколишнє середовище посідає значне місце в екологічній свідомості і визначається як знання екологічних законів, правил і норм поведінки як у штучному, так і в природному середовищі, а також засвоєння певних навичок та особистісних якостей, які унеможливають прояв екологічно небезпечних вчинків і стимулюють особистість до природоохоронної діяльності, тому все більша увага звертається на дослідження впливу екологічного чинника щодо становлення етнічної ідентичності та толерантності.

Людина – це суб'єкт культури, адже у своїй діяльності, вчинках, думках і переживаннях вона спирається на загальнолюдські духовні та моральні цінності. Культуру можна розглядати як онтологічні корені, що живлять і зрощують особистість, забезпечують людину зразками і способами вирішення особистісних завдань. Свідомість людини розвивається всередині культурного цілого, у якому кристалізований досвід діяльності, спілкування й світосприйняття.

Екологічний контекст завжди супроводить сутнісно такі явища, як культура, спосіб життя і свідомість людей загалом. Великого значення в цьому аспекті набуває екологічна свідомість особистості, під якою В.О. Скребець розуміє «рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, саморефлексію місця і ролі людини у біологічному, фізичному, хімічному світі, а також саморегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом» [7, с. 48]. Спираючись на такі уявлення, В.О. Скребець виділяє структурні компоненти екологічної свідомості і описує основні її властивості або ознаки. Як структурні компоненти екологічної свідомості дослідник виділяє насамперед центровану свідомість на предмети і явища природного світу; використання прийнятих нормативів екологічної взаємодії з природою, характерних для цього суспільства, конкретного покоління; поєднання чуттєвих і раціональних аспектів того культурно-історичного досвіду, який засвоєний певною категорією людей і конкретним індивідом. Цей досвід опосередкований дозволами і заборонами, знаково-символічними функціями взаємодії зі світом, прийнятими в цій соціальній групі.

Наявність стійких екологічно орієнтованих цілей і мотивів, інтересів, схильностей, переконань, ідеалів характеризує екологічну спрямованість особистості. Вона значною мірою зумовлена екологічною диспозиційністю свідомості, під якою розуміють певний план поведінки, готовність до визначеного способу дій щодо тих чи інших екологічно значимих цінностей. Формуються екопсихологічні диспозиції

шляхом цілеспрямованої навчально-виховної і просвітницької роботи, відповідних впливів засобів комунікації і поширених у суспільстві ідей [8, с. 141].

Екопсихологічний зміст забезпечує формування й розвиток свідомості та наповнює духовно-практичну діяльність людини. Саме свідомість об'єктивується у формах матеріальної і духовної культури людства, закріплюється в соціальних стереотипах, створює ментальність. Розвиток української ментальності традиційно і віками здійснювався у складі екологічного спрямування тематики, створювався за умов змістовної орієнтації індивідуальної і суспільної свідомості на людину, націю, духовну культуру, загальнолюдські інтереси, морально-етичні та естетичні цінності. Ментальність як етопсихологічний феномен сама стає результатом прояву етносуб'єктами своєї духовної сутності. Саме етнічна ментальність має напівусвідомлений характер і сприймається дослідниками як «дух етносу», «душа народу», як те, що робить цей етнос відмінним від інших, помітним серед інших, як специфічне «обличчя» конкретної етнічної спільноти, що полегшує його упізнання [8, с. 189]. Типові для певного етносу взірці взаємодії зі світом закріплюються у ментальності члена етносу як у його культурному несвідомому, стають звичними проявами його етнічного характеру. Серед соціальних ідентичностей, якими визначає себе у своїй «Я-концепції» людський індивід у ході соціалізації, акультурації та персоналізації, чільне місце посідає саме переживана етнічна ідентичність, якою він відрізняє себе від представників інших етносів [3, с. 89].

Під етнічною ідентичністю розуміють усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти, ідентифікації з іншими членами етносу внаслідок спільності історичної пам'яті, культурних архетипів [4; 6]. Значний вплив на розвиток етнічної ідентичності має ментальність [8, с. 190]. Головними ознаками етнічної ідентичності Ю.В. Мухлінкіна вважає володіння рідною мовою; співзвуччя духовності етносу; наявність певної спрямованості світогляду, соціальних якостей, освоєння духовної культури етносу; спільність психічного складу; залучення до господарської діяльності народу; дотримання традицій, звичок, обрядів, свят етносу; усвідомлення свого зв'язку з культурою народу, готовність діяти в його інтересах [4, с. 58].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Таким чином, етнічну ідентичність розглядають як компонент етнічної самосвідомості, яка є специфічною категорією, відносно сталою системою усвідомлених знань, уявлень та оцінок реально наявних етнодиференційованих та етноінтегрованих компонентів буття етносу [1, с. 2], яка є результатом взаємозв'язку і вза-

емодії переважно об'єктивних чинників (спільності походження, історичної ролі культури тощо) самоідентифікації людини [5].

Постановка завдання. З етнічною ментальністю через етнокультурну традицію пов'язана природа. Духовна національна культура (звичаї, норми поведінки та спілкування, вірування), як і національно детерміновані об'єкти матеріальної культури, є джерелом екологічної психології українського народу, його національного характеру. Специфіка української ментальності – це результат спільної дії природних, культурних та соціально-психологічних факторів, результат конкретних історичних надбань українського народу, результат відображення специфіки взаємодії українців з оточуючими природними та географічними умовами існування, як і співіснування з іншими народами. Важливими чинниками української етнокультури є природничого походження народні традиції, норми поведінки, цінності, ідеї, а також звичаї, обряди, ритуали. Основними екопсихологічними функціями української етнокультури є природнича за змістом етнічна соціалізація індивіда, трансляція культурно-історичного досвіду та етнокультурної інформації. Необхідність дослідження етнічної ідентичності та толерантності у осіб з різним проявом екологічної свідомості є, на нашу думку, важливою темою для розуміння розвитку означених компонентів у студентської молоді.

Емпіричне дослідження проводилось на базі психолого-педагогічного та філологічного факультетів НУЧК ім. Т.Г. Шевченка м. Чернігова. У дослідженні взяли участь студенти, які навчаються на другому та третьому курсах. Кількість студентів становить 70 осіб (35 осіб студентів-психологів та 35 студентів факультету початкового навчання) віком 19–21 років. Дослідження було спрямоване на виявлення рівня толерантності та типів етнічної ідентичності у осіб з різними проявами екологічної свідомості. У ході дослідження ми використали такі методики: «Тест екоціннісних диспозицій» (ТЕД-М25) В.О. Скребця, методика типів етнічної ідентичності Г.У. Солдатова, С.В. Рижова, опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєва, Л.А. Шайгерова. Математико-статистичний аналіз проводився із застосуванням комп'ютерної програми SPSS 17.0 for Windows.

Виклад основного матеріалу дослідження. На першому етапі ми дослідили типи етнічної ідентичності за методикою Г.У. Солдатова, С.В. Рижова. В результаті частотного розподілу типів етнічної ідентичності виявлено, що переважає середній рівень етніцизму, який виявлено у 80%, високий рівень виявлено у 12,9%, а низький рівень харак-

терний для 7,1% досліджуваних. Щодо етнічної індивідуальності, то тут найбільший відсоток має середній рівень (62,9%), низький та високий рівні мають по 18,6% відповідно. У вираженні нормальної (позитивної) етнічної ідентичності серед студентів найбільший відсоток має середній рівень (58,6%), високий має 22,9%, низький – 18,6%. Для етногеоїзму характерне велике переважає середнього рівня (75,7%), низький рівень виражений у 12,9%, а високий – у 11,4% респондентів. 77,1% опитаних володіють середнім рівнем етноізоляціонізму, низький та високий рівні мають по 11,4% відповідно. Щодо етнофанатизму, то тут можна побачити тотальне переважає середнього рівня (71,4%), високим рівнем володіють 17,4%, низьким – 11,4% досліджуваних студентів.

Отже, ми можемо говорити про загальний середній рівень вираження типів етнічної ідентичності серед студентів. Це означає, що нормальна етнічна ідентичність та її гіперформи (етногеоїзм, етноізоляціонізм, етнофанатизм) і гіпоформи (етнонігілізм, етнічна індивідуальність) однаковою середньою мірою виражені у свідомості та не мають крайніх форм прояву етнічної байдужості або етнічного фанатизму у повсякденному житті.

Наступний етап дослідження був націлений на дослідження «Індексу толерантності» Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєва, Л.А. Шайгерова. В результаті частотного аналізу розподілу рівнів толерантності ми бачимо переважає середнього рівня толерантності серед студентів (44,3%), високим рівнем володіють 34,3%, а низький характерний для 21,4% досліджуваних, що свідчить про домінуючий середній рівень толерантності серед респондентів. Таким респондентам притаманне поєднання як толерантних, так і інтолерантних рис.

На третьому етапі дослідження ми визначили екологічні цінності за методикою «Тест екоціннісних диспозицій» (ТЕД-М25) В.О. Скребця. Частотний розподіл цінностей дав змогу побачити, що у вираженні соціальних цінностей переважає низький рівень (54,3% респондентів). Кількість студентів із середнім рівнем соціальних цінностей незначно менше (45,7%), а високий рівень взагалі відсутній. Щодо екологічних цінностей, то тут найбільшим є відсоток середнього рівня (54,3%), не менш вираженим за нього є низький рівень (45,7%), а високий рівень цієї цінності відсутній. Щодо моральних цінностей, то тут переважує низький рівень (52,9%), трохи нижчим є середній рівень (47,1%) і взагалі не виявлений високий рівень моральної цінності. У вираженні Я-цінностей домінує низький рівень, який властивий 54,3% досліджуваних. 45,7% респондентів демонструють середній рівень прояву Я-цінностей, високий рівень відсутній.

Найбільш вираженими є екологічні цінності, що може свідчити про їх домінуючу роль у ціннісній сфері, оскільки соціальні, моральні та Я-цінності характеризуються низьким рівнем прояву. Для респондентів із вираженими екологічними цінностями характерно розуміння важливості відносин із природою та збереження екології на належному рівні, важливими є екологічні імперативи (заборони на дії, які завдають непоправної шкоди природі), належний рівень екологічної свідомості та виховання, повага й любов до природи.

В результаті частотного розподілу характеристик екологічної свідомості за ознаками екодиспозиційних ставлень людини до дійсності за методикою В.О. Скребця «Екоціннісні диспозиції» (ТЕД-М25) бачимо, що у вираженні колаборативної екодиспозиції або екологічної свідомості партнерського типу переважає середній рівень (50% досліджуваних), високий рівень властивий 42,9% респондентів, низький – 7,1%. Несеситивна екодиспозиція, або екологічна свідомість корисливого, споживацького типу, характеризується переважанням середнього рівня вираження (67,1%), низьким рівнем володіють 32,9% опитаних, повністю відсутній високий рівень. Щодо індиферентної екодиспозиції, або свідомості байдужого, відстороненого, ставлення до довкілля, то серед студентів домінує низький рівень (60%), 38,6% досліджуваних демонструють низький рівень, а 1,4% – високий. 52,9% респондентів виявляють низький рівень сумісної екодиспозиції, або свідомості залежності, слабковартісності, 47,1% – середній, високого рівня вираження цієї диспозиції не виявлено. Тотальним переважанням низького рівня (92,9% опитаних) характеризується суметральна екодиспозиція, або екологічна свідомість зверхнього над природою, домінантного типу, середній рівень виявлено у 7,1% досліджуваних, високий рівень відсутній. Гашенарна екодиспозиція, або екологічна свідомість імпульсивно-агресивного типу з ознаками нанесення шкоди, псування, характеризується переважанням низького рівня (92,9% досліджуваних), середній рівень властивий 7,1%, високий рівень взагалі не виражений. Щодо екопсихологічної релевантності, то серед досліджуваних домінує середній рівень (85,7%), низьким рівнем володіють 12,9% студентів, високим – 1,4%. Екологічний інфантілізм характерний для 80% респондентів, низький рівень виявлено у 20%. Для екопсихологічного ескапізму характерна рівність між низьким та середнім рівнем (48,6%), а високий рівень характерний для 2,9% досліджуваних.

Таким чином, найбільший відсоток високого рівня характерний для колаборатив-

ної екодиспозиції, що свідчить про високий рівень рефлексивного мислення щодо своїх дій стосовно природи, розуміння сутності природи та намагання забезпечити екологічний баланс і гармонію з навколишнім середовищем. Суметральна та гашенарна екодиспозиції мають низький рівень прояву. Студенти розуміють та не роблять спроби приборкувати природне середовище з позиції антропоцентризму, не намагаються завдати шкоди або вилити свою агресію на неї. Досліджуваням великою мірою притаманна екопсихологічна релевантність – явище екологічної свідомості, що означає наявність екологічного сенсу в уявленнях, установках чи поведінці. Такими опитуваними проблемами екології розуміються як дотичні до екологічних цінностей.

Кореляційні зв'язки за Пірсоном виявлені за методиками В.О. Скребця «Екоціннісні диспозиції» (ТЕД-М25), Г.У. Солдатова, С.В. Рижова «Типи етнічної ідентичності», Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєва, Л.А. Шайгерова «Індекс толерантності».

В результаті проведеного кореляційного аналізу нами було виявлено статистично значущий взаємозв'язок між такими характеристиками, як етніцизм та еколого-психологічна релевантність ($r = -0,25$ при $p \leq 0,05$); етніцизм та колаборативна екодиспозиція ($r = -0,32$ при $p \leq 0,01$); етніцизм та суметральна екодиспозиція ($r = 0,39$ при $p \leq 0,01$); етнічна індиферентність і суметральна екодиспозиція ($r = 0,30$ при $p \leq 0,05$); нормальна етнічна ідентичність та гашенарна екодиспозиція ($r = -0,29$ при $p \leq 0,05$); соціальні цінності та нормальна етнічна ідентичність ($r = 0,26$ при $p \leq 0,05$); сумісна екодиспозиція та нормальна етнічна ідентичність ($r = 0,29$ при $p \leq 0,05$).

В результаті аналізу кореляційних зв'язків встановлено, що релевантність екологічної свідомості, тобто наближеність, сприйнятливність, дотичність до екологічних проблем та колаборативний тип екологічної свідомості сприяють зниженню етніцизму та більшій ідентифікації зі своїм етносом, а також меншій вірогідності відходу від своєї етнічної групи; суметральна екодиспозиція екологічної свідомості зверхнього над природою, домінантного типу сприяє зростанню етніцизму та етнічної індиферентності. Чим більше розмика етнічна ідентичність, тим інтенсивніше відбувається використання природи у власних цілях. Людина, яка використовує природу тільки задля задоволення своїх поглядів, буде відходити від своєї етнічної групи та шукатиме місце для більш ефективної експлуатації власних інтересів; високий рівень гашенарної екодиспозиції, або екологічної свідомості імпульсивно-агресивного типу з ознаками нанесення шкоди, корелює з низьким рівнем

прояву етнічної ідентичності, тобто людина, яка виступає руйнатором навколишньої природи, здатна на жорстокість щодо неї, не може бути толерантною і щодо етнічної ідентичності; високий рівень сумісної екодиспозиції, або свідомості залежності, сприяє зростанню етнічної ідентичності. Чим більше схильність покійно плинути залежно від природної стихії, тим вище етнічна ідентичність. Причина тут може бути в тому, що, як людина боязлива та немічна перед силами природи, так вона виступає і в ролі етнічної ідентичності, боячись осуду інших людей своєї ж національності, тому ідентифікує себе як більшість населення; високий рівень соціальних цінностей сприяє зростанню етнічної ідентичності. Це пов'язано з тим, що в поняття «соціальні цінності» входять відповідні норми та потреби, які встановлені в суспільстві, відповідно до чого формуються адекватні погляди на свою етнічну приналежність, отже, відбувається становлення нормальної етнічної ідентичності.

Необхідно зазначити, що не було виявлено взаємозв'язку між компонентами екологічної свідомості та толерантністю. Це може бути пов'язано саме з особливостями цієї вибірки.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, досліджено, що домінуючими у свідомості студентів є екологічні цінності, тобто прийняття екологічних цінностей у суспільстві. Встановлено у респондентів високий рівень колаборативної екодиспозиції, або екологічної свідомості партнерського типу, який визначається узгодженим ставленням до об'єктивної дійсності, необхідністю дії на користь природи задля підтримки її розвитку. Виявлено низький рівень прояву гашенної екодиспозиції, або екологічної свідомості імпульсивно-агресивного типу з ознаками нанесення шкоди, та низький рівень сумісної диспозиції, або екологічної свідомості, зверхньої над природою, домінуючого типу, що вказує на відсутність загарбницьких настроїв та агресії у респондентів щодо природних явищ. Основним екопсихологічним станом є релевантність екологічної свідомості, тобто наближеність, сприйнятливість, дотичність до екологічних проблем. З'ясовано, що переважає загальний середній рівень вираження всіх типів ідентичності з переважанням нормальної (позитивної) етнічної ідентичності, що вказує на поєднання позитивного ставлення до власного народу з адекватним ставленням до інших етнічних груп, а також виражений середній рівень толерантності, що

є свідченням поєднання толерантних та інтолерантних компонентів у свідомості досліджуваних.

Критерії компліментарної спрямованості екологічної свідомості вказують на те, що у досліджуваних з високим рівнем екологічної свідомості наявний середній рівень толерантності, що свідчить про ситуативність прояву рис толерантності та інтолерантності, також вираженим є високий рівень етнічної ідентичності, що є проявом позитивного ставлення як до своєї етнічної групи, так і до інших етнічностей. Для респондентів з низьким рівнем екологічної свідомості характерний високий рівень етнологізму, що означає напруженість відносин між людьми та різними етнічними групами, а також низький рівень позитивної етнічної ідентичності, що яскраво свідчить про відсутність позитивного ставлення до власного народу та негативне ставлення до інших етнічностей.

Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні особливостей етнічної ідентичності та рівнів проявів екологічної свідомості у осіб, які проживають у різних регіонах України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бичко О.В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія». Київ, 2004. 20 с.
2. Гринчук О.В. Етнічна толерантність – ксенофобія: трансформації етнічної ідентичності сучасної студентської молоді. *Збірник наукових праць. Психологія*. 2012. Вип. 21. С. 29–35.
3. Колісник О.П. Ментальність, етнічний характер, ідентичність та духовний саморозвиток пересічного українця як чинники долі України. *Психологічні перспективи*. 2013. Вип. 21. С. 88–117.
4. Мухлынкін Ю.В. Этническая идентичность: сущность, содержание и основные тенденции развития. Москва : Лабиринт, 2011. 210 с.
5. Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність у контексті формування української нації : автореф. дис. ... докт. політ. наук ; НАН України ІПіЕНД. Київ, 1999. 20 с.
6. Павлова О.Ю. Історія української культури : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 368 с.
7. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екологічної катастрофи : монографія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2004. 440 с.
8. Скребець В.О. Екологічна психологія : підручник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2014. 456 с.

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ЗІ СТРАТЕГІЯМИ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ В ЖІНОК РІЗНОГО ВІКУ

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONAL MATURITY WITH STRATEGIES OF CONTINUING BEHAVIOR IN WOMEN OF DIFFERENT AGES

У статті наведено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку особистісної зрілості та стратегій долаючої поведінки у жінок різного віку. Обґрунтовано актуальність дослідження та зазначено, що вивчення взаємодії особистісної зрілості та копінг-стратегій у жінок постає важливим дослідницьким завданням, яке набуває особливої значущості в контексті соціальних трансформацій та транзитивності сучасного суспільства. Розкрито зміст проблеми особистісної зрілості, підкреслено важливість вивчення внеску у функціонування цього феномена стратегій подолання стресових ситуацій. Наведено опис методик дослідження особистісної зрілості та моделей долаючої поведінки. Доведено, що структура взаємозв'язків особистісної зрілості та стратегій долаючої поведінки якісно різниться за своїм змістом у групах жінок, вік яких віднесений до періодів ранньої (25–35 років) та середньої (45–55 років) дорослості. Встановлено, що у групі жінок 25–35 років пасивна стратегія подолання «Обережні дії» актуалізується зі зростанням відповідальності, непряма стратегія подолання «Маніпулятивні дії» згладжується зі збагаченням досвіду переживань та збільшенням автономності, що супроводжується інгібіцією асоціальної стратегії «Агресивні дії». Остання, крім того, стає менш вираженою з розвитком контактності, разом із яким відбувається зростання схильності до використання просоціальних стратегій подолання «Вступ до соціального контакту» та «Пошук емоційної підтримки». У групі жінок 45–55 років схильність до використання активної стратегії подолання «Асертивні дії» підвищується з покращенням самоприйняття та зростанням креативності, разом із якими послаблюється асоціальна стратегія «Агресивні дії». Крім того, встановлено, що в обох групах асоціальна стратегія подолання «Агресивні дії» втрачає вираження з розвитком толерантності. Окреслено перспективу подальших досліджень, що полягає у деталізації зв'язку особистісної зрілості та інших вимірів долаючої поведінки як у віковому, так і в гендерному ракурсах з урахуванням професійної приналежності.

Ключові слова: долаюча поведінка, жінки, копінг-стратегії, особистісна зрілість, рання та середня дорослість.

The article presents the results of an empirical study of the relationship between personal maturity and coping strategies in women of different ages. The relevance of the study is substantiated and it is noted that the study of the interaction of personal maturity and coping strategies in women is an important research task, which is especially important in the context of social transformations and transitivity of modern society. The content of the problem of personal maturity is revealed, the importance of studying the contribution to the functioning of this phenomenon of coping strategies in stressful situations is emphasized. The description of methods of research of personal maturity and models of coping behavior is given. It is proved that the structure of the relationships between personal maturity and coping strategies differs qualitatively in its content in groups of women whose age is attributed to the periods of early (25–35 years) and middle (45–55 years) adulthood. It is established that in the group of women aged 25–35 passive coping strategies “Cautious action” are actualized with increasing responsibility, indirect coping strategy “Indirect action” is smoothed with enrichment of experience and increased autonomy, which, in turn, is accompanied by inhibition of antisocial strategy “Aggressive action”. The latter, moreover, becomes less pronounced with the development of tendency to contact, along with which there is a growing tendency to use prosocial coping strategies “Social joining” and “Seeking social support”. In the group of women aged 45–55, the tendency to use an active coping strategy “Assertive action” increases with improved self-acceptance and increased creativity, along with which the antisocial strategy “Aggressive action” weakens. In addition, it was found that in both groups the antisocial coping strategy “Aggressive action” loses its expression with the development of tolerance. The prospect of further research is outlined, which is to detail the relationship of personal maturity and other dimensions of coping behavior in age and gender perspective, taking into account the level of education of respondents and professional affiliation.

Key words: coping behavior, coping strategies, personal maturity, early and middle adulthood, women.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.7>

Жарікова С.Б.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Постановка проблеми. Проблема особистісної зрілості набуває все більшої значущості і як предмет наукових досліджень, і як умова оптимальної організації процесів життєдіяльності особистості у сучасному соціумі, оскільки обумовлює здатність людини до самореалізації та творчого вибудовування життєвого простору.

Сьогодні українського суспільства характеризується соціальними трансформаціями й транзитивністю, котра пов'язує пост-і префеноменологічність соціальних практик, що, як підкреслює С. Баранова, визначає надзвичайну актуальність розвитку особистісної зрілості як спроможності людини вийти за межі жорсткої зовнішньої регламентації свого

життя й реалізувати відповідальність за власне життєздійснення [1; 2].

Кризовість у соціальній та економічній сферах, поглиблення політичних суперечностей, загострення демографічних проблем, зростання безробіття здійснюють істотний вплив на якість життя всіх громадян, перш за все на жінок [15], що підтверджує доцільність та актуальність вивчення особистісної зрілості в контексті опору труднощам та стресу саме на жіночій вибірці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема особистісної зрілості розглядається сучасними науковцями у різних ракурсах, що відбивається у варіативності акцентів її визначення.

Дослідники погоджуються з тим, що особистісна зрілість передбачає перехід до самодетермінації і відповідальності, що отримує свій вираз у суб'єкта – жити, виходячи зі свого усвідомленого життєвого вибору [10]. Особистісна зрілість обумовлює спроможність людини приймати конструктивні рішення і регулювати свою поведінку, виходячи зі своїх внутрішніх критеріїв та уявлень [4, с. 21].

На думку Ю. Ращупкіної, функціональне призначення особистісної зрілості респондується у можливості продуктивного життєздійснення особистості [12] та її саморозвитку як у соціальному, так і в приватному ракурсах її функціонування [6, с. 87].

О. Сергієнко концептуалізує особистісну зрілість як процесуальну характеристику психічного розвитку, специфічність якої полягає не у факті досягнення, а у здатності до досягнень [14, с. 24], а також підкреслює, що особистісна зрілість відбивається у спрямованості людини на збереження власної цілісності як суб'єкта й особистості, котра забезпечує можливість діяти згідно зі змістом її життєвих сенсів [14, с. 26].

О. Садчикова констатує, що особистісна зрілість підсумовує особистісний розвиток людини та виступає її ресурсом, що забезпечується виявом активності особистості та її спроможності самодетермінуватися й регулювати власну діяльність і поведінку. Саме спроможністю особистості бути суб'єктом власних трансформацій, свого саморозвитку, як підкреслює науковиця, визначається ступінь особистісної зрілості [13, с. 119].

Як зазначають М. Барчій та О. Воронова, особистісна зрілість виступає провідним чинником у визначенні перспектив вибору життєвого шляху, конструюванні оптимальних стратегій життєздійснення, визначенні власної позиції у світі та вибудовуванні конструктивної взаємодії між собою та світом [3, с. 20].

Г. Меднікова зазначає, що феномен особистісної зрілості має системний характер та охоплює низку психологічних характерис-

тик, а саме спроможність долати обмеженість буття, самостійно здійснювати вибори у конфліктних чи проблемних ситуаціях, усвідомлено регулювати діяльність та поведінку [9, с. 165], бути активним суб'єктом життєтворчості та саморозвитку, збагачувати простір функціонування особистості [8, с. 144].

На підґрунті аналізу наукових напрацювань сучасних дослідників Н. Дідик доходить висновку, що особистісна зрілість характеризує такий стан розвитку особистості, виявом якого стає зростання конструктивної активності та функціональної продуктивності [7, с. 130].

Психологічний аналіз особистісної зрілості у віковому вимірі дає змогу визначити цей феномен як інтегральну властивість і своєрідний механізм організації життя й діяльності людини. Провідні показники та критерії особистісної зрілості характеризуються відмінностями на різних стадіях онтогенезу, виходячи з того, що рівневі та змістовні характеристики зрілості особистості мають свою специфіку, відповідну віковому етапу [11, с. 7].

Особистісна зрілість як цілісна характеристика рівня розвитку регуляційних ланок пов'язана зі стратегіями вияву активності особистості та її реалізацією в різних сферах життєдіяльності у контексті адаптації до постійно змінюваних факторів навколишнього середовища під час прийняття рішень у повсякденних та кризових ситуаціях [11, с. 8–9].

Отже, вищезазначене дає змогу припустити, що існує зв'язок між особистісною зрілістю та стратегіями поведінки у проблемних ситуаціях, котрий, вірогідно, характеризується віковою специфікою. Водночас означене дослідницьке питання, зокрема питання вивчення взаємозв'язку особистісної зрілості та стратегій долаючої поведінки у жінок різного віку, залишається недостатньо висвітленим у психологічних розвідках, що обумовило напрям нашого дослідження.

Постановка завдання. Мета статті полягає у презентації результатів емпіричного дослідження взаємозв'язку особистісної зрілості та стратегій долаючої поведінки у жінок 25–30 та 45–50 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як психодіагностичний інструментарій було застосовано такі методики.

1) Опитувальник особистісної зрілості, автором якого є О. Штепа. Методика спрямована на самооцінку 10 рис, які є критеріями особистісного зростання. Опитувальник складається з таких шкал, як відповідальність, децентрація, глибинність переживань, життя філософія, толерантність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, синергічність [17]. Як зазначає авторка методики, особистісна зрілість виступає в ролі інтегрального критерію особистісного зростання

та водночас маніфестує вияви особистісного потенціалу людини. Як психологічне новоутворення феномен особистісної зрілості завершує юнацький та відкриває зрілий період життя людини [16, с. 141]. О. Штепа зазначає, що провідною характеристикою особистісної зрілості виступає відповідальне вибудовування життєвих принципів особистості згідно із загальними моральними нормами [17, с. 81].

2) Опитувальник стратегій подолання стресових ситуацій (Strategic Approach to Coping Scale, SACS), створений С. Хобфоллом зі співавторами [19] та адаптований Н. Водоп'яною та О. Старченковою [5]. Методика вміщує шкали «Асертивні дії», «Вступ у соціальний контакт», «Пошук соціальної підтримки», «Обережні дії», «Імпульсивні дії», «Уникнення», «Непрямі дії», «Асоціальні дії» та «Агресивні дії», котрі відповідають дев'яти моделям долаючої поведінки, запропонованим в авторській концепції С. Хобфолла. Зміст означених моделей розкривається у просторі трьох координат, котрі відбивають стратегічні напрями долаючої поведінки, такі як вісь «Просоціальна – асоціальна стратегія», вісь «Активність – пасивність» та вісь «Пряма – непряма поведінка» [20].

Для статистичного оброблення результатів було застосовано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

В емпіричному дослідженні взаємозв'язку особистісної зрілості та стратегій долаючої поведінки взяли участь 100 жінок – викладачів закладів загальної середньої освіти. До першої групи увійшло 50 жінок віком 25–35 років, до другої – 50 жінок віком 45–55 років. Відповідно до теорії психосоціального розвитку Е. Еріксона, вік досліджуваних першої групи відповідає періоду ранньої дорослості, вік досліджуваних другої групи – періоду середньої дорослості.

Визначено, що як у першій, так і у другій групах складова частина особистісної зрілості «Толерантність» на значущому рівні від'ємно корелює з копінг-стратегією «Агресивні дії» ($r = -0,446, p \leq 0,001$; $r = -0,310, p \leq 0,01$).

У першій групі складова частина особистісної зрілості «Відповідальність» виявляє значущий додатний взаємозв'язок з копінг-стратегією «Обережні дії» ($r = 0,539, p \leq 0,001$), складова частина особистісної зрілості «Глибинність переживань» на значущому рівні від'ємно пов'язана з копінг-стратегією «Маніпулятивні дії» ($r = -0,354, p \leq 0,05$). Складова частина особистісної зрілості «Автономність» у цій групі виявляє зі стратегіями долаючої поведінки дві значущі від'ємні кореляції («Маніпулятивні дії» при $r = -0,344, p \leq 0,05$; «Агресивні дії» при $r = -0,359, p \leq 0,05$), складова частина особистісної зрілості «Контактність» виявляє з копінг-стратегіями три значущі кореляції, дві з яких мають додатний характер

(«Вступ до соціального контакту» при $r = 0,325, p \leq 0,05$; «Пошук соціальної підтримки» при $r = 0,632, p \leq 0,001$), одна – від'ємний («Агресивні дії» при $r = -0,316, p \leq 0,05$).

У другій групі складові частини особистісної зрілості «Самоприйняття» та «Креативність» на значущому рівні додатно пов'язані з копінг-стратегією «Асертивні дії» ($r = 0,294, p \leq 0,05$; $r = 0,543, p \leq 0,001$) та від'ємно пов'язані з копінг-стратегією «Агресивні дії» ($r = -0,363, p \leq 0,01$; $r = -0,601, p \leq 0,001$).

Отже, в обох групах поглиблення розуміння гармонійності власної особистості та оточуючого світу, зростання готовності до безоцінкового, неупередженого, ціннісного сприйняття життєвих подій та інших людей супроводжується нейтралізацією схильності у ситуаціях невдачі або конфлікту відчувати гнів, розчарування, невдоволеність, звинувачувати в цьому оточуючих та спрямовувати на них власні агресивні дії.

У першій групі з удосконаленням здатності приймати відповідальність за свої вчинки та життя загалом, здійснювати вибір та оцінювати його, самостійно приймати рішення, завершувати розпочаті проекти зростає схильність до критичного оцінювання людей та подій, зважувати ступінь ризику, обмірковувати можливі варіанти рішення та готуватися до їх реалізації.

Разом із поглибленням розуміння системності життя, збільшенням зацікавленості у різноманітних життєвих подіях, зростанням впевненості у їх сенсовності з огляду на наявний досвід переживань у цих досліджуваних набуває меншого вираження схильність навмисно й приховано спонукати оточуючих до певних емоційних переживань, прийняття рішень, реалізації поведінки, що забезпечують ініціатору досягнення значущих для нього цілей.

Інгібіція схильності до маніпулятивних та агресивних дій у цій групі відбувається разом із актуалізацією здатності до самовизначення, зростанням довіри до себе, усвідомленості моральних правил життя й поглибленням розуміння власної життєвої місії.

З посиленням готовності до саморозкриття та щирості у спілкуванні зі значущими іншими, зростанням спроможності вибудовувати успішні міжособистісні стосунки у респондентів цієї групи посилюється схильність до вступу у соціальні контакти задля спільного вирішення критичних ситуацій; набувають більшого вираження спрямованість на пошук соціальної підтримки, прагнення поділитися своїми переживаннями з іншими людьми й отримати від них емоційну підтримку, водночас втрачає вираження схильність до агресивних дій у конфліктній ситуації.

У другій групі зростання схильності послідовно й активно відстоювати власні інтереси

та відкрито декларувати наміри разом зі збереженням поваги до інтересів інших осіб, нейтралізація схильності до агресивної поведінки у конфліктних ситуаціях відбуваються разом із розгортанням перспектив власного розвитку, поглибленням відчуття щастя, зростанням ступеня прийняття як сильних, так і слабких сторін власної особистості на підґрунті високої самооцінки; посиленням зорієнтованості на реалізацію авторства власного життя, здійснення діяльності згідно з власними правилами та принципами, фасилітацією спрямованості на виявлення особистісного потенціалу.

Висновки з проведеного дослідження.

Встановлено, що структура взаємозв'язків особистісної зрілості та стратегій долаючої поведінки, за винятком кореляції між шкалами «Толерантність» та «Агресивні дії», якісно різняться за своїм змістом у групах жінок різного віку.

У групі жінок 25–35 років пасивна стратегія подолання «Обережні дії» актуалізується зі зростанням відповідальності, непряма стратегія подолання «Маніпулятивні дії» згладжується зі збагаченням досвіду переживань та збільшенням автономності, котре супроводжується інгібіцією асоціальної стратегії «Агресивні дії». Остання, крім того, стає менш вираженою з розвитком контактності, разом з чим відбувається зростання схильності до використання просоціальних стратегій подолання «Вступ до соціального контакту» та «Пошук соціальної підтримки».

У групі жінок 45–55 років схильність до використання активної стратегії подолання «Асертивні дії» підвищується з покращенням самоприйняття та зростанням креативності, разом із якими послаблюється асоціальна стратегія «Агресивні дії».

Крім того, встановлено, що в обох досліджуваних групах асоціальна стратегія подолання «Агресивні дії» втрачає вираження з розвитком толерантності.

До взаємодії з копінг-стратегіями у жінок 25–35 років залучені такі складові частини особистісної зрілості, як «Толерантність», «Відповідальність», «Глибинність переживань», «Автономність» та «Контактність».

У цій групі зафіксовано вісім значущих взаємозв'язків, які свідчать про те, що розвиток низки складових частин особистісної зрілості супроводжується актуалізацією пасивної та просоціальних стратегій подолання, а також інгібіцією непрямої та асоціальної стратегій долаючої поведінки.

У групі жінок 45–55 років до взаємодії з копінг-стратегіями залучені такі складові частини особистісної зрілості, як «Толерантність», «Самоприйняття» та «Креативність».

У цій групі виявлено п'ять значущих кореляцій, відповідно до яких зі зростанням вира-

ження окремих складових частин особистісної зрілості відбувається посилення активної та нейтралізація асоціальної стратегій подолання.

Отже, взаємодія особистісної зрілості та стратегій долаючої поведінки у жінок середнього періоду дорослості є більш конструктивною за рахунок залучення до неї продуктивної за своїм змістом активної моделі подолання стресу.

Зауважуємо, що проведене дослідження не є вичерпним у контексті означеної проблеми, що вимагає її подальшого вивчення. Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у деталізації зв'язку особистісної зрілості та інших вимірів долаючої поведінки як у віковому, так і в гендерному ракурсах з урахуванням рівня освіти респондентів та професійної приналежності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранова С. Концепція становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. *Проблеми політичної психології*. 2017. № 5. С. 133–144.
2. Баранова С. Ситуація транзитивності як умова можливої деформації особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 3. С. 113–117.
3. Барчій М., Воронова О. Окремі підходи дослідження особистісної і професійної зрілості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. Вип. 3 (53). С. 16–22.
4. Білозерська С. Особистісна зрілість як умова професійного зростання майбутнього педагога. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 5. Т. 2. С. 20–24.
5. Водопьянова Н., Старченкова Е. Стратегии и модели преодолевающего поведения. *Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности* / под ред. Г. Никифорова, М. Дмитриевой, В. Снеткова. Санкт-Петербург : Речь, 2001. С. 78–83.
6. Джанерьян С., Ращупкина Ю. Особенности личностной зрелости городской учащейся молодежи. *Известия высших учебных заведений. Серия: Общественные науки*. 2015. № 1. С. 86–94.
7. Дідик Н. Феномен особистісної зрілості в інтерпретації українських дослідників. *Молодий вчений*. 2014. № 1 (3). С. 128–131.
8. Меднікова Г. Концептуальні основи системної детермінації становлення особистісної зрілості в студентському віці. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2018. № 55. С. 143–152.
9. Меднікова Г. Психолого-педагогічний супровід становлення особистісної зрілості студентів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2016. № 54. С. 164–173.
10. Морозова Е. Психологические механизмы становления зрелости личности у подрастающего поколения средствами образовательной среды.

Психологическая наука и образование. 2011. № 3. С. 121–130. URL: psyedu_ru_2011_3_2413.pdf (дата звернення: 19.03.2021).

11. Портнова А., Богомолов А. Адаптационная и личностная зрелость как прогностические параметры психического развития. *Вестник Омского университета. Серия: Психология*. 2018. № 3. С. 4–10.

12. Ращупкина Ю. Психологические основания структуры личностной зрелости. *Северо-Кавказский психологический вестник*. 2014. Т. 12. № 2. С. 38–41.

13. Садчикова О. Теоретичні аспекти вивчення особистісної зрілості. *Габітус*. 2020. Вип. 17. С. 116–120.

14. Сергиенко Е. Зрелость: молярный или модулярный подход? *Феномен и категория зрелости в психологии* / отв. ред. А. Журавлев, Е. Сергиенко. Москва : Институт психологии РАН, 2007. С. 13–29.

15. Сушицька І. Трансформація ролі та становища жінки у сучасній українській сім'ї. *Вісник Національної*

академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 3. С. 105–109.

16. Штепа О. Диспозиційна модель особистісної зрілості : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05. Львів, 2006. 146 с.

17. Штепа О. Особистісна зрілість: Модель. Опитувальник. Тренінг. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 232 с.

18. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 415 с.

19. Hobfoll S.E., Dunahoo C.L., Ben-Porath Y., Monnier J. Gender and coping: The dual-axis model of coping. *American Journal of Community Psychology*. 1994. Vol. 22. № 1. P. 49–82.

20. Monnier J., Hobfoll S. E., Dunahoo C.L., Hulsizer M.R., Johnson R. There's more than rugged individualism in coping. Part 2: Construct validity and further model testing. *Anxiety, Stress and Coping*. 1998. Vol. 11. № 3. P. 247–272.

ОСОБЛИВОСТІ ГРУПОВОЇ РОБОТИ В СИСТЕМІ «БАТЬКО – ДИТИНА»: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

PECULIARITIES OF GROUP WORK WITHIN THE “PARENT – CHILD” SYSTEM: THEORETICAL FUNDAMENTALS

Метою статті є представлення основних психологічних підходів до роботи з батьківськими групами в рамках окремих психолого-педагогічних концепцій. Взаємодія психолога й соціального працівника з батьками переважно відбувається в рамках психологічної консультації. Останнім часом все частіше використовуються групові методи роботи з батьками як з огляду на свою економічність, так і завдяки ефективності, найчастіше більш високої порівняно з індивідуальною роботою. У вітчизняній літературі вкрай недостатньо висвітлена робота з батьківськими групами. Зазвичай така робота здійснюється як доповнення до корекційних програм для дітей або є складовою частиною проведення психолого-педагогічної корекції. Ознайомлення з основними теоретичними засадами роботи з батьківськими групами дає можливість фахівцям ефективно проводити навчання та вирішувати психолого-педагогічні проблеми батьків. Як метод використано теоретичний аналіз засад групової роботи з батьками, її мети, очікуваних результатів та загальних принципів їх проведення. У статті розглянуто основні теоретичні трактування й розуміння психолого-педагогічної групової роботи з батьками. На основі теоретичного аналізу сучасних концепцій групових методів роботи з батьками виокремлено її основні сутнісні елементи. Розглянуто напрями роботи з батьками, особливості методів, способів і прийомів, основні особливості, характерні для різних концепцій. Подано короткий огляд групової роботи з батьками в історичному аспекті. Підкреслено важливість взаємодії з дітьми вже з раннього віку і формування в батьків гуманного ставлення до них. Виділено загальні засади, які лежать в основі реалізації програм групової роботи з батьками, такі як орієнтація на потреби дитини; формування свідомої і цілеспрямованої батьківської поведінки; взаємоповага; рівність; співпраця; розвиток емоційної сфери; підтримка позитивного образу «Я»; вміння висловлювати власні почуття.

Ключові слова: батьківські групи, групові методи роботи, поведінкові моделі, виховання дітей, форми взаємодії.

In practice, the interaction between a psychologist, a social worker and parents occurs mostly within

the framework of psychological counselling. However, recently, group methods of working with parents are being increasingly used due to their economic feasibility as well as effectiveness; moreover, in many cases it is even higher when comparing with individual work. In Ukrainian literature, work with parent groups is insufficiently covered; what is more, most often such work is conducted to complement the correctional programs for children, or it is a part of conducting psychological and pedagogical correction. Familiarization with basic theoretical fundamentals of working with parent groups provides the opportunity to conduct training effectively and solve parents' psychological and pedagogical problems.

Analysis of psychological and pedagogical approaches in working with parent groups within the framework of certain psychological and pedagogical concepts.

Theoretical analysis of fundamentals of group work with parents and general principles of their organization.

The article deals with main theoretical interpretations and understanding of psychological and pedagogical group work with parents. As based on theoretical analysis of contemporary concepts of group methods of work with parents, its main essential elements are distinguished. A concise overview of group work with parents in historical aspect is presented. In particular, early experience of interaction between parents and children within the framework of psychodynamic approach; three-dimensional theory of interpersonal behavior through the lens of psychoanalytical approach; problems of interaction between an adult and a child in accordance with the concept by Alfred Adler; principle of logical and natural consequences, principle of refusal to use force, principle of acceptance and response to the children's needs, principle of providing support to children by Rudolf Dreikurs; ways of verbal interaction between an adult and a child which lead to building democratic relations with children; ideas of development of emotional sphere of parents by realizing their own real feelings, values and expectations according to the concept by H. Jainott; field of work with parents based on ideas of humanistic psychology; views of C. Rogers on innate goodness of a person and others.

Key words: parent groups, group methods of work, behavioral models, upbringing of children, forms of interaction.

УДК 159.964.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.8>

Корнієнко І.О.

к.психол.н.,
старший науковий співробітник
Український науково-методичний центр
практичної психології
і соціальної роботи

Постановка проблеми. Інтерес до проблем сімейного виховання в нашій країні пов'язаний з новими соціально-економічними умовами. Зміна ідеологічних орієнтирів або повна їх відсутність створює труднощі, з якими стикаються сучасні батьки. Водночас демократизація суспільних інститутів не може оминути сімейні стосунки. Це зумовлює поглиблення розуміння сім'ї як головного фактору,

який визначає не тільки розвиток дитини, але й розвиток суспільства загалом.

Групова робота з батьками часто стає одним із найбільш ефективних засобів формування психологічного мислення та психологічної культури особистості. Групові ефекти дають можливість подолати відчуття унікальності власних труднощів, отримати зворотній зв'язок від інших учасників процесу й дітей,

подивитися на власну сім'ю з іншої точки зору. Усвідомлюється необхідність прийняття дитини через можливість визнання її цінностей, поваги до її права бути такою, яка вона є.

Постановка завдання. Метою статті є ознайомлення з практиками групової роботи з батьками, які представлені в різноманітних психолого-педагогічних концепціях виховання дітей.

Як метод дослідження використано теоретичний аналіз психолого-педагогічних концепцій, орієнтованих на практику роботи з батьками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідність звернення до роботи з батьками в практиці консультування дитячого розвитку вперше була задекларована в рамках психодинамічного підходу. Важливою заслугою психоаналітичного напрямку є те, що його засновники звертали увагу на ранній досвід взаємодії батьків із дітьми та на різні види психічної травматизації у дитячому віці (З. Хол, А. Фрейд, К. Хорні, М. Ейнсворт). Вони підкреслювали важливість взаємодії з дітьми вже в ранньому віці та гуманного ставлення до них [4, с. 51; 7, с. 102; 23, с. 401].

У напрямі психоаналітичного підходу набула популярності тривимірна теорія інтерперсональної поведінки В. Шутца [3, с. 201]. На його думку, для кожного індивіда характерні три міжособистісні потреби, такі як потреба включення, потреба в контролі й потреба в любові. Порушення цих потреб може призводити до психічних розладів. Сформовані в дитинстві поведінкові моделі цілком визначають способи орієнтації дорослої особистості у ставленні до інших. Теорія В. Шутца відтворює фундаментальне положення психоаналізу про визначальну роль раннього дитинства у розвитку особистості.

Проведення батьківських груп значною мірою ґрунтується на низці загальних принципів організацій їх роботи. С. Славсон вводить поняття «первинний кодекс групи», що включає три такі основні постулати: предмет дискусій (діти й спосіб взаємодії з батьками); всі члени групи мають право на вільну участь у дискусії; тренер – не єдине джерело інформації та суджень [2, с. 301; 12, с. 204].

Одним із піонерів дослідження взаємодії дорослого з дитиною по праву можна вважати Альфреда Адлера. Адлеріанський напрям у роботі з батьками має свої методи, способи й прийоми, може розглядатись як відмінний від психоаналітичного підходу. Основними постулатами адлерівського виховання є «рівність», «співпраця» й «природні результати». З ними пов'язані два центральні принципи виховання, такі як відмова від боротьби за владу та врахування потреб дитини. А. Адлер підкреслював рівність між батьками і дітьми

як в галузі прав, так і у сфері відповідальності, рівність, але не тотожність. Необхідно навчити батьків поважати унікальність, індивідуальність і недоторканність дітей із раннього віку, як вважав А. Адлер. Основною засадою сімейного виховання, за А. Адлером, є взаємоповага членів сім'ї. Самосвідомість дитини він ставить у пряму залежність від того, наскільки її люблять і поважають у сім'ї. Цей напрям роботи з батьками ґрунтується на їх свідомій і цілеспрямованій поведінці. А. Адлер розглядає навчання батьків не тільки з точки зору розвитку дитини та сім'ї, але й з точки зору суспільства, тобто як діяльність, результат якої впливає на його стан [1, с. 212].

Рудольф Дрейкус поклав початок організації дискусійних груп із батьків, що проживають по сусідству. Він сприяв розробленню ідеї «сімейної ради» як одного із засобів, який допомагає встановити атмосферу любові та довіри в будинку, і виходив із того, що батьки будуть обмінюватися один з одним досвідом, ставити питання й прагнути отримати підтримку та схвалення групи. Основне завдання ведучого групи полягає в умілій організації дискусії, постановці питань, причому кожен член групи періодично може відігравати роль лідера групи під час обміну інформацією або спеціальними знаннями [17, с. 293].

Велика заслуга в описі й застосуванні методів адлеріанської терапії належить Є. Сидоренко. У своїх працях вона відзначає способи вербальної взаємодії дорослого з дитиною, які приводять до побудови демократичних відносин із дітьми [13, с. 51].

У 50-х роках у США виник напрям групової роботи з батьками, заснований Х. Джайнотт [6, с. 15], американським дитячим психотерапевтом, і він отримав в літературі назву «модель групового психологічного консультування». Його концепція гуманізації виховання побудована на ідеї розвитку емоційної сфери батьків за допомогою усвідомлення ними своїх справжніх почуттів, цінностей та очікувань. У написаних посібниках для батьків Х. Джайнотт не подає теорії, а в доступній формі розглядає виключно прості питання: як говорити з дітьми, коли їх хвалити і коли карати, питання дисципліни, привчання до гігієни тощо. Модель групового психологічного консультування батьків дає змогу більш об'єктивно взаємодіяти учасникам групи зі своїми власними дітьми. Основними методами є групова дискусія, робота в підгрупах, рольові ігри. Ознакою батьків, для яких групова робота може бути корисною, є відсутність проблем «хронічного» характеру.

Згідно з Х. Джайнотт, спілкування батьків з дітьми має базуватись на трьох основних засадах: батьки завжди повинні прагнути підтримувати позитивний образ «Я» у дитини;

слід говорити про ситуацію, вчинок дитини, уникаючи особистісних негативних оціночних суджень; дорослий у спілкуванні завжди виступає ініціатором пропозиції щодо співпраці [22, с. 275].

У західній психології існує напрям роботи з батьками, заснований на ідеях гуманістичної психології, що функціонує в напрямі концепцій Г. Оллпорта, А. Маслоу, К. Роджерса, Ш. Бюллер, В. Франкла, Р. Мея і багатьох інших. Г. Оллпорт, А. Маслоу і К. Роджерс створили філософію науки, що визнає пріоритетність людської суб'єктивності. Незважаючи на відмінності напрямів гуманістичної психології, загальним для них є підхід до людини як до специфічної моделі, що відрізняється від моделей, які пояснюють поведінку тварин або машин. Істотну роль при цьому відіграє активність особистості. Р. Мей, визнаючи важливість впливу елементів зовнішнього середовища, підкреслює, що не можна приписувати особистісні проблеми факторам спадковості або навколишнього середовища. Для їх вирішення, на його думку, слід перерозподілити напруження всередині особистості, а не шукати його причини зовні [5, с. 102; 15, с. 134].

К. Роджерс вважав, що дуже важливо вміти встановлювати «допомагаючі відносини» батьків із дитиною, вчителя з учнем, терапевта з клієнтом. На думку К. Роджерса, збільшення прийняття себе покращує прийняття іншого, і все це приводить до позитивних змін у ставленні людини до оточення. В рамках гуманістичної психології сформульовані принципи гуманістично-психологічного підходу до шлюбу, в якому кожен із подружжя може залишатися самим собою і розвивати свої таланти. Ці принципи пов'язані з концепцією А. Маслоу про самоактуалізацію і з поглядами К. Роджерса про вроджену доброту людини [14, с. 259].

Д. Шапіро відзначає, що в поведінково орієнтованих теоріях внутрішньосімейні конфлікти розглядаються як функція «низької норми позитивних взаємопідкріплень», а терапевтичні зусилля спрямовані на зменшення негативу в комунікаціях між членами сім'ї; традиційний психоаналітичний підхід зосереджений на ранньому негативному досвіді; гуманістично орієнтована психотерапія сім'ї на перше місце ставить конгруентну, взаємносприймаючу та емпатичну міжособистісну взаємодію [21, с. 321].

Практичне втілення теорій взаємодії батьків і дітей розробив Томас Гордон, а найбільш відомою і поширеною є його програма «Тренінг ефективного батька». У моделі Т. Гордона увага акцентується на формуванні навичок спілкування у батьків. Завдання роботи з батьками, за Т. Гордоном, полягає у засвоєнні двох

таких основних умінь: активно слухати, тобто вміти чути, що дитина хоче їм сказати, та вміти висловлювати власні почуття словами, зрозумілими для дитини [11, с. 25; 23, с. 401].

Т. Гордон поділяє навички, які батьки повинні засвоїти на заняттях, на такі дві групи: необхідні для вирішення проблем дитини і необхідні для вирішення проблем батьків. Будь-яка проблема повинна вирішуватися батьками спільно з дітьми. На заняттях в групі батьки навчаються активного слухання, самовираження, прийомам ведення бесіди, закріплюють почуття впевненості в собі [11, с. 34].

Значний внесок у вивчення взаємодії батьків з дітьми, безумовно, здійснили представники біхевіористського напрямку.

Основний акцент у цьому напрямі робиться на дослідженні техніки поведінки батька й формуванні вмінь модифікації поведінки дитини. Більшість прихильників біхевіористської теорії визнає, що поведінка виникає в результаті впливу як явних (які можна дослідити), так і прихованих факторів. Проте біхевіористів цікавлять лише спостережувані змінні, які можна виміряти.

Зусилля практиків цього напрямку в роботі з батьками зосереджені переважно на їх навчанні методиці зміни поведінки дитини. Так, застосовуючи поведінкові методи, Р.Дж. Валер, Дж.Х. Вінкель, Р.Ф. Петерсон і Д.С. Моррісон одночасно успішно навчили в процесі групової роботи матерів хлопчиків дошкільного віку методам нівелювання неприйнятних реакцій, диференційного підкріплення і тайм-ауту. У дослідженнях вчених описуються різноманітні випадки, наприклад, за допомогою системи символічних підкріплень, тобто так званої знакової економії, можна відучити дитину дряпати себе [20, с. 26].

Застосування поведінкової моделі в процесі групової роботи з батьками передбачає опанування батьками специфічних поведінкових методів для досягнення та оцінювання заздалегідь поставлених цілей. Прихильники біхевіоризму орієнтовані на спостереження і піддають вимірюванню поведінкові реакції, а також факти оточуючої дійсності, які можна корегувати за допомогою методики модифікації поведінки. Це повинні бути контрольовані поведінкові реакції, які активні, достатньо легко піддаються зовнішньому спостереженню і фіксації [8, с. 127; 9, с. 111].

Один з авторів навчально-теоретичної моделі Я. Хямляйнен вважає метою групової роботи прищеплення батькам, а через них і їхнім дітям соціальних навичок поведінки, під якими розуміються навички соціального спостереження. Він наголошував на застосуванні принципів теорії у вихованні дітей, а також створенні певних оціночних програм для зміни поведінки дитини [18, с. 27].

Однією з популярних і часто використовуваних моделей роботи з батьками є модель, заснована на трансактному аналізі. Теорію трансактного аналізу застосовували в роботі з батьками такі психологи, як К. Стейнер, М. Джеймс і Д. Джонгвард. Техніка роботи в рамках трансактного аналізу передбачає освоєння основних понять цього теоретичного напряму й перенесення їх на сімейний ґрунт. Робота в групах обумовлює знайомство батьків з концепцією особистості за теорією Е. Берна та з основними елементами структурного аналізу [19, с. 57; 20, с. 26].

Слід зазначити, що групова робота з батьками проводиться фахівцями різних напрямів. Найчастіше такі групи організуються з психотерапевтичною метою, однак у подальшому їх автори переносять свій досвід роботи в практику проведення груп для батьків, діти яких не мають яскраво виражених психічних порушень. Основною формою проведення занять є жива дискусія в групі, яка складається з 6–8 батьків і терапевта.

Опис групових методів роботи з батьками в рамках корекційної програми з дітьми-невротиками можна знайти в роботах А.Я. Варгі, А.С. Співаковської [6, с. 63; 10, с. 222; 16, с. 49]. Розуміння сутності дитячих проблем і поліпшення взаємин з батьками, яке відбувається в процесі групової роботи, підвищують ефективність психокорекційних заходів з дітьми.

Серед інших напрямів можна відзначити також системи, пов'язані з впливом релігійних поглядів на виховання дітей. Широко відомий один із провідних теоретиків цього напряму Р. Кемпбелл. Багато в чому його висновки збігаються з іншими теоріями, позбавленими християнського відтінку [17, с. 259].

Висновки з проведеного дослідження.

Описані концепції багато в чому доповнюють одна одну, що розширює діапазон використання елементів різних програм у практиці групової психолого-педагогічної роботи з батьками. Вони орієнтовані на різну практику роботи з батьками, мають різні цілі, завдання, установки, а також різні рівні складності. Використання одних моделей або розроблення власних моделей групової роботи з батьками неможливо без знання загальних засад, які лежать в основі їх реалізації, таких як орієнтація на потреби дитини; формування свідомої і цілеспрямованої батьківської поведінки; взаємоповага; рівність; співпраця; розвиток емоційної сфери; підтримка позитивного образу «Я»; вміння висловлювати власні почуття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Воспитание детей: взаимодействие полов. Ростов-на-Дону, 1998. 448 с.

2. Андреева Т.В. Психология семьи : учебное пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 348 с.

3. Андреева Т.В. Семейная психология : учебное пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 244 с.

4. Браун Дж., Кристенсен Д. Теория и практика семейной психотерапии. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 352 с.

5. Бурняшов М.Г. Сімейна терапія. Київ : Інститут інтегративної сімейної терапії, 2001. 299 с.

6. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия : короткий лекционный курс. Санкт-Петербург, 2001. 293 с.

7. Винникот Д.В. Все мы родом из родительского дома. Записки психоаналитика. Санкт-Петербург, 2019. 288 с.

8. Желдак І.М. Практикум з групової психотерапії дітей і підлітків з корекцією сімейного виховання. Київ : Інститут загальногуманітарних досліджень, 2001. 240 с.

9. Игровая семейная психотерапия / под ред. Ч. Шеффера. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 291 с.

10. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2006. 384 с.

11. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 150 с.

12. О'Коннор К. Теория и практика игровой психотерапии. Санкт-Петербург, 2002. 405 с.

13. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. Москва : Издательский центр «Академия», 2002. 317 с.

14. Роджерс К. Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2002. 288 с.

15. Семья в психологической консультации / под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. Москва : Педагогика, 1989. 212 с.

16. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, семья, детство. Москва, 1999. 218 с.

17. Фримен Дж. Техники семейной психотерапии. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 384 с.

18. Хямяляйнен Ю. Воспитание родителей: концепция, направления и перспективы. Москва : Просвещение, 1993. 183 с.

19. Черников А.В. Введение в семейную психотерапию. Тематическое приложение к журналу «Семейная психология и семейная психотерапия». Москва, 1998. 131 с.

20. Черников А.В. Системная семейная терапия: интеграционная модель диагностики. Москва : Класс, 2001. 208 с.

21. Шапиро Д. На эмоциях: как улаживать самые болезненные конфликты в семье и на работе. Москва : Альпина Паблишер, 2019. 592 с.

22. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений : курс лекций. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. 512 с.

23. Эриксон М., Хейли Дж. Стратегии семейной терапии. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2001. 448 с.

БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

THE WELL-BEING OF THE INDIVIDUAL IN THE SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE

Попри істотну наукову увагу, приділену феномену психологічного благополуччя, його дослідження ще тільки розгортається. У вітчизняній та зарубіжній психологічній науці існує брак фундаментальних, цілісних, критичних досліджень з означеної проблеми. У статті розглянуто феномен психологічного благополуччя як інтегральне соціально-психологічне утворення. Представлено результати наукового аналізу підходів до розуміння психологічного, суб'єктивного та особистісного благополуччя, що базуються на різних уявленнях змістовних компонент. Як доводить виконаний аналіз, серед сучасних підходів до вивчення психологічного благополуччя особистості найбільш поширеними у психології є гедоністичний та евдемоністичний, які беруть витоки з філософії. В основі першого лежить ідея про те, що рушійною силою людини є прагнення до насолоди, яке закладено природою. Евдемоністичний підхід ґрунтується на ідеях гуманістичної психології та розглядає благополуччя як розвиток індивідуальності людини, повноту самореалізації, можливість ставати суб'єктом власного життя. Джерелами об'єктивних факторів виступають здоров'я, доходи, освіта, спосіб життя. Визначено, що суб'єктивні фактори благополуччя засновані на властивостях особистості. Узагальненими критеріями психологічного благополуччя є позитивне ставлення до себе, цілі в житті, компетентність, особистісне зростання, позитивні відносини з іншими, автономність. Компоненти психологічного благополуччя не представлені окремими рисами чи властивостями особистості, а містять складні утворення, які наявні в різних сферах життєдіяльності. Розглянуто найбільш розроблені концепти благополуччя та його детермінанти. Визначено такі основні напрями розроблення психології благополуччя, в межах яких проводяться дослідження, як позитивне функціонування, переживання, якісний зміст суб'єктивного благополуччя. Розглянуто сукупність різновидів благополуччя людини, таких як економічне, фізичне, матеріальне, філософське. Показано, що основною умовою актуалізації особистісних детермінант психологічного благополуччя є активність суб'єкта. Суб'єкт реалізує активність у різних просторах, де доводиться вибудовувати відносини з іншими. Особистість виявляє свою суб'єктність у способі упорядкування

відносин, включаючи вирішення протиріч, що є основою суб'єктивного благополуччя.

Ключові слова: благополуччя, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, детермінанти особистісного благополуччя, модель благополуччя, задоволеність.

The article considers the phenomenon of psychological well-being as an integral socio-psychological formation. The results of scientific analysis approach to understanding the psychological, subjective and personal well-being, based on different perceptions content component. The understanding of well-being is divided into two main approaches, hedonistic and eudemonistic. The first is based on the idea that the driving force of man is the desire for pleasure, which is inherent in nature. The second approach is based on personal satisfaction. The eudemonistic approach assumes that psychological well-being is a criterion of self-realization and happiness. It is determined that subjective factors of well-being are based on personality traits. The sources of objective factors are: health, income, education, and lifestyle. Generalized criteria of psychological well-being are proposed by K. Riff: positive attitude to oneself, goals in life, competence, personal growth, positive relations with others, autonomy. The components of psychological well-being are not represented by individual traits or personality traits, but contain complex formations that occur in various spheres of life. Manifestations of psychological well-being are: material, interpersonal, physical, and economic. The most developed concepts of well-being and its determinants are considered. The main directions of development of psychology of well-being are defined. The key definitions of the study of well-being, within which the research is conducted. There are positive functioning, experiences, qualitative content of subjective well-being. The set of manifestations of human well-being is considered: economic, physical, material, philosophical. It is shown that the main condition for the actualization of personal determinants of psychological well-being is the activity of the subject. The subject implements activity in different environments, where you have to build relationships with others. Personality manifests its subjectivity in the way of organizing relationships, including the resolution of contradictions, which is the basis of subjective well-being.

Key words: well-being, psychological well-being, subjective well-being, determinants of personal well-being, model of well-being, contentment.

УДК 159.922.2:316.6](045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.9>

Ложкін Г.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
і педагогіки
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Васильченко-Держук К.А.

аспірантка кафедри психології
і педагогіки
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Упродовж багатьох років у центрі уваги психологічної науки перебувають проблеми, пов'язані з напруженими умовами буття людини, такі як кризи, конфлікти, стрес або зниження активності в умовах вигорання, самотності, монотонії. Новим напрямом у розвитку досліджень стало зміщення інтересів психологів на забезпечення якості життя, що націлює на наукові

пошуки факторів та умов благополуччя життєдіяльності.

Незважаючи на те, що поняття благополуччя не є новим, досі немає єдності в його розумінні, діапазон розбіжностей у думках про феноменологічну сутність цього поняття досить широкий. Визначення феномена та тенденцій розвитку уявлень про благополуччя людини та її життєдіяльність пов'язане

з певними труднощами, до яких слід віднести глобальність, багатоаспектність, складність проблеми, її недостатню розробленість. У вивченні психологічного благополуччя постає велика різноманітність підходів до виявлення його структури та аналізу компонентів, передумов, факторів, детермінант. Усе це породжує різні варіанти тлумачення самого поняття «благополуччя» і пов'язаних із ним термінів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Благополуччя – багатозначний термін, основний зміст якого полягає у процвітанні, забезпеченості, спокійному та гідному житті. Благополуччя людини – це інтегральний системний стан людини або групи, що являє собою складний взаємозв'язок фізичних, психологічних, культурних, соціальних і духовних факторів та відображає сприйняття й оцінку людиною своєї самореалізації з точки зору вершини потенційних можливостей. До цього досить широкого визначення додають такі, як результат діяльності із саморегуляції психічних станів [3], сприйняття життя [4], висока якість [24].

Від загального розуміння благополуччя людини дослідники переходять до психологічного благополуччя, яке розглядають як позитивне функціонування [1]; системну якість людини, в основі якої лежить здоров'я [18]; переживання задоволеності власним життям [11]; інтегральну характеристику, до складу якої входить психічне та соціальне здоров'я [14].

Зростання інтересу до зазначеного поняття супроводжує наповнення терміна новими визначеннями. Так, введено такі поняття, як «суб'єктивне благополуччя як баланс негативних і позитивних ефектів» [3]; «суб'єктивне ставлення особистості» [22]; «особистісні зусилля й активна позиція» [10]; «синтетичний показник задоволеності життям і відчуття щастя» [12]; «відносно стійкі переживання» [9].

Окрім достатньо широкого використання складних за змістом феноменів психологічного та суб'єктивного благополуччя, дослідники виокремлюють визначення та фактори соціального змісту, зокрема фінансове, матеріальне, демографічне, міжособистісне благополуччя.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення теоретичного аналізу сучасного стану дослідження феномена «психологічне благополуччя особистості» та визначення його найбільш вивчених концептів і детермінант.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерела благополуччя і, як наслідок, задоволеність життям пов'язані з принциповими аспектами психології людини, які визначають базовий рівень його розгляду. В економіці, філософії, психології, медицині та інших

науках існує своє розуміння та змістовне наповнення цього поняття.

Суб'єктивне економічне благополуччя не належить до переліку глибоко розроблених наукових понять [19]. Воно практично не зустрічається в сучасних словниках, а у психологічній науці визначається як результат соціального порівняння фактичного статусу людини з її домаганнями та потребами. Як його основні складові частини виокремлюють задоволеність доходами, стандартом життя, фінансову безпеку та незалежність. Однак ці та інші характеристики розглядаються лише як перелік елементів (індикаторів) суб'єктивного благополуччя, а їх співвідношення та внесок в інтегральний показник досі невідомі, як і переживання людини щодо матеріальної заможності або матеріальних статків.

У філософії традиційно виокремлюють два основні підходи до розуміння благополуччя, такі як гедоністичний та евдемоністичний. В основі першого лежить ідея, що рушійною силою розвитку людини є її прагнення до насолоди, яке закладено природою. Другий підхід ґрунтується на ідеях гуманістичної психології та розглядає благополуччя як розвиток індивідуальності людини, повноту самореалізації, можливість ставати суб'єктом власного життя та задоволеності ним. Поняття «задоволеність» має низку тлумачень. Рівень задоволеності описується багатьма змінними, насамперед діяльністю, посадою, стажем роботи, віком.

А.Л. Свенцицький розглядає задоволеність працею як психічний стан особистості, викликаний співвідношенням рівня домагань та реальних можливостей її здійснення [16]. В.О. Толочек зазначає, що внаслідок набуття досвіду задоволеність зростає, але водночас воно може знижуватися через можливо низький темп службового просування, однак далі стабілізується очікуванням виходу на пенсію.

Задоволеність роботою залежить як від внутрішньої, так і від зовнішньої мотивації. Внутрішню мотивацію Ф. Герцберг розглядав як фактор зростання, а зовнішню – як «гігієнічний фактор», тобто зарплату, пільги, охорону праці [20].

Розробляючи зміст поняття «суб'єктивне благополуччя», Р.М. Шаміонов зазначає, що це не що інше, як власне ставлення людини до своєї особистості та життя з точки зору уявлень про зовнішнє та внутрішнє середовище з позиції задоволеності [22].

Евдемоністичний підхід, як вже було сказано, розглядає психологічне благополуччя як декотрий критерій самореалізації і щастя. Ставлення людини до способів досягнення щастя, на думку О.О. Кроника (1987 рік), визначає формування аскетичних, діяльнісних, гедоністичних установок особистості.

М.В. Соколова виокремила суб'єктивні та об'єктивні фактори благополуччя [17]. Суб'єктивні фактори засновані на властивостях особистості (щодо себе й оточення); джерелом об'єктивних факторів є здоров'я, доходи, дозвілля, освіта та умови життєдіяльності.

Узагальнений критерій психологічного благополуччя, який запропонувала Керол Ріфф, містить шість параметрів, таких як позитивне ставлення до себе (самоприйняття), цілі в житті, компетентність, самореалізація (особистісне зростання), позитивні відносини з іншими, автономність (здатність слідувати власним переконанням). Авторка стверджувала, що ці компоненти переживання благополуччя так чи інакше пов'язані з позитивним функціонуванням особистості [1]. Кожен із параметрів має трактування, пов'язане з відповідною теорією. Усі параметри операціоналізовані за допомогою відповідних шкал опитувальника психологічного благополуччя та подані в табл. 1.

На думку К. Ріфф, запропоновані шкали (параметри) є універсальними та характеризують сутність психологічного благополуччя незалежно від соціокультурних умов. Згідно з концепцією К. Ріфф, психологічне благополуччя засноване на позитивному функціонуванні особистості. Перелік його компонентів (вимірювань) не представлений окремими рисами, властивостями особистості, а містить складні утворення, які наявні у всіх сферах життєдіяльності, тому необхідно позначити його окремі прояви.

Так, матеріальне благополуччя може розглядатися з об'єктивної і суб'єктивної сторін. Матеріальна сторона є об'єктивною (доходи, відпочинок, житло, транспорт). Оцінка реальних економічних благ завжди суб'єктивна. У кожної людини свій рівень домагань і досягнень.

Міжособистісне (соціальне) благополуччя відображає рівень задоволеності соціальним статусом, міжособистісними відносинами та рольовим становищем у суспільстві. Воно створене під впливом оточення, а саме родичів, колег, друзів, знайомих, а також під впливом близькості (віддаленості) референтних осіб.

Це обумовлює рівень соціальної активності людини, її затребуваність та працездатність. Здатність людини до повсякденної фізичної активності, повноцінної праці вимагає чималих зусиль та визначає фізичне благополуччя. Воно є одним із показників здоров'я, під яким розуміється не тільки оптимальний перебіг фізіологічних процесів і наявність резервних можливостей організму, пристосування до змін у навколишньому середовищі, але й функціональний стан організму в межах ста-

тистичної норми, відсутність захворювань, дефектів [13].

Подальший аналіз показав, що суб'єктивне відображення різних факторів у вигляді емоцій, оцінок, суджень, що дає змогу людині відчувати задоволеність життям, розглядається дослідниками як особистісне благополуччя. Воно тлумачиться як системне утворення, що дає змогу людині виявляти активність у різних сферах життєдіяльності за наявності позитивних суб'єктивних оцінок зовнішніх факторів.

Базові властивості особистості, психологічні властивості темпераменту та позитивні риси характеру, які забезпечують позитивне психологічне функціонування, складають основу особистісного благополуччя [3]. Такий конструкт забезпечується міжособистісною активністю, внутрішньою основою якої є позитивні вчинки та дії, а також сприятливі міжособистісні відносини.

Здатність людини керувати своєю активністю є найважливішою властивістю суб'єкта. Суб'єктивне благополуччя – це динамічне утворення, що характеризується різними складовими частинами, які накопичуються з досвідом особистості. Н.С. Козлова і К.М. Комарова (2015 рік) експериментально показали, що найбільш благополучними вважають себе підлітки, у яких недостатньо розвинуте критичне мислення. Найпроблемнішими з точки зору суб'єктивного благополуччя є досліджувані із середньою освітою. Внаслідок зростання рівня освіти збільшується незалежність особистості від інших, а основним критерієм благополуччя є здоров'я. До того ж досвід – це не тільки те, що було, але й те, що може бути. Велике значення для суб'єктивного благополуччя мають уявлення про можливе. Це створює певні вектори для осмислення того, що відбувається. Якщо активність обмежена з різних причини та обставин, то поступово функціонування особистості стає збитковим, що руйнує її та оточуючих.

Негативне функціонування завжди перевантажено психологічними захистами, які перешкоджають міжособистісним контактам, закріплюють стереотипи поведінки. Спрямованість на позитивне функціонування визначає стабільний рівень психологічного благополуччя особистості. Суб'єкт реалізує активність у різних просторах, де доводиться вибудовувати стосунки з іншими. Особистість проявляє свою суб'єктивність у способі впорядкування відносин, передбачаючи вирішення протиріч, що приводить до формування нестійкого суб'єктивного благополуччя [2]. Вибудовування відносин у соціальному оточенні є основою суб'єктивного благополуччя.

Аналіз досліджень демонструє велику різноманітність підходів до вивчення психологічного благополуччя, які по-різному визнача-

Таблиця 1

**Визначення вимірювань психологічного благополуччя
(за К. Ріфф та Г.В. Зараковським)**

Вимірювання (шкала)	Характеристика людини, що має високий бал	Характеристика людини, що має низький бал
Самоприйняття	Володіє позитивним ставленням до себе та свого минулого, усвідомлює та приймає різні сторони свого Я, включаючи як позитивні, так і негативні якості.	Невдоволення собою, розчарування своїм минулим; стурбована окремими особистісними якостями; не бажає бути тим, ким є.
Позитивні стосунки з іншими	Отримує задоволення від теплих, довірливих стосунків з іншими; піклується про благополуччя інших; здатна до сильної емпатії, прихильності і близькості; розуміє необхідність йти на поступки у стосунках.	Ізольована та фрустрована в міжособистісних стосунках; не прагне йти на компроміс для підтримки важливих зв'язків з іншими.
Автономність	Самовизначення та незалежність; здатна протистояти соціальному тиску, мислити та поводитися незалежно; саморегулює свою поведінку; оцінює себе, виходячи з особистих стандартів.	Стурбована очікуваннями та оцінками інших; під час прийняття важливих рішень спирається на судження інших.
Компетентність	Має почуття майстерності та компетентності в оволодінні середовищем; здійснює різноманітні види діяльності; здатна вибирати або створювати відповідний контекст для реалізації особистих потреб і цінностей.	Важко справляється з повсякденними справами; відчуває, що не здатна поліпшити або змінити навколишні обставини; не усвідомлює можливості, що надаються навколишнім середовищем; відсутнє почуття контролю над зовнішнім світом.
Цілі в житті	Має цілі в житті та відчуття його розумної спрямованості, осмисленості свого минулого й сьогодення; має переконання, що додають життю цілей; має підстави й причини для того, щоб жити.	Відсутнє відчуття осмислення життя; немає почуття розумної спрямованості; не бачить цілей у своєму минулому; відсутні погляди та переконання, що додають життю сенс.
Особистісне зростання	Має почуття тривалого розвитку та реалізації свого потенціалу; усвідомлює своє зростання; відкрита новому досвіду; спостерігає вдосконалення себе і своєї поведінки з плином часу.	Почуття особистої стагнації; почуття нудьги і незацікавленості в житті; відчуває себе нездатною набувати нові установки та способи поведінки.

ють і саме поняття, і його структуру, і фактори та компоненти. Так, С.А. Минюрова та І.В. Заузенко [11] психологічне благополуччя розглядають крізь призму позитивної оцінки життєдіяльності; Л.В. Куликов [9] – як домінуючий психічний стан; О.С. Ширяєва [24] – як сукупність ресурсів, що забезпечують успішність особистості.

Як фактор психологічного благополуччя М.В. Буцацька [5] виокремила сенс життя, самоуспішність; Г.Л. Пучкова [15] розглядає благополуччя через детермінанти особистісних якостей; Т.Д. Шевеленкова і П.П. Фесенко [23] звертають увагу на переживання щастя та задоволеність життям.

Предметний аналіз робіт показує, що поняття «психологічне благополуччя» зазвичай розглядають на двох рівнях, а саме функціональному та компонентному. На першому рівні констатують позитивне функціонування особистості як основу її благополуччя. На

другому рівні психологічне благополуччя розглядають через категорію ставлення до себе та інших як цінності, до умов життя, до ефективності особистісного функціонування, володіння власними ресурсами та умовами їх актуалізації у варіативних обставинах життя. Багаторівневий варіант аналізу цього феномена сфокусований на ресурсних установках психологічного змісту, завдяки яким можна досягти благополуччя.

Висновки з проведеного дослідження. Встановлено, що цілісне уявлення особистості про власне благополуччя складається під впливом суб'єктивного сприйняття різних сторін життя як результат соціалізації. Психологічне благополуччя являє собою складне, багаторівневе, соціально-психологічне утворення, яке формується в процесі соціалізації у системі відносин особистості, в соціумі, а також складається під впливом соціально-психологічних установок і стратегій поведінки.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of personality and social psychology*. 1995. Т. 69. № 4. Р. 719–727.
2. Абульханова К.А. Социально-философская и психологическая проблема субъекта. *Мир психологии*. 2013. № 2. С. 262–275.
3. Батуринов Н.А., Башкатов С.А., Гафарова Н.В. Теоретическая модель личностного благополучия. *Вестник ЮУрГУ. Серия: Психология*. 2013. № 4. С. 4–14.
4. Бессонова Ю.В. О структуре психологического благополучия. *Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве* : сборник статей / сост. Ю.В. Братчикова. Екатеринбург : изд-во Уральского государственного педагогического университета, 2013. С. 30–35.
5. Бучацкая М.В. Психологическое благополучие работающих женщин : дисс. ... канд. психол. наук. Москва, 2006. 250 с.
6. Волянчук Н.Ю., Ложкин Г.В., Колосов А.Б. Поведінкові патерни професійного самопочуття тренера. *Вісник післядипломної освіти*. 2020. Вип. 12 (41). Серія «Соціальні та поведінкові науки». С. 47–62.
7. Воронина А.В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы : дисс. ... канд. психол. наук. Томск, 2002. 220 с.
8. Зараковский Г.М. Качество жизни населения России: психологические составляющие. Москва : Смысл, 2009. 319 с.
9. Куликов Л.В. Детерминанты удовлетворенности жизнью. *Общество и политика* / ред. В.Ю. Большаков. Санкт-Петербург : изд-во Санкт-Петербургского университета, 2000. С. 476–510.
10. Лебедева А.А. Субъективное благополучие лиц с ограниченными возможностями здоровья : автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Москва. 26 с.
11. Минюрова С.А., Заусенко И.В. Личностные детерминанты психологического благополучия педагога. *Педагогическое образование в России*. 2013. № 1. С. 94–101.
12. Монусова Г.А. Субъективное благополучие и возраст: Россия в контексте международных сравнений. *XII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества* : сборник трудов : в 4 т. Т. 3. Москва : Изд. дом ВШЭ, 2012. С. 98–109.
13. Никонова Н.С., Шлемова М.В., Чернышева И.В., Егорычева Е.В. Здоровье как отражение общего показателя социального и физического благополучия. *Международный журнал экспериментального образования*. 2014. № 7–2. С. 79–80.
14. Овчарова Р.В. Практическая психология образования. Курган : изд-во Курганского государственного университета, 2001. 210 с.
15. Пучкова Г.Л. Субъективное благополучие как фактор самоактуализации личности : автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Хабаровск, 2003. 24 с.
16. Свенцицкий А.Л. Организационная психология. Москва : Юрайт, 2019. 504 с.
17. Соколова М.В. Шкала субъективного благополучия (ШСБ) : руководство. Ярославль : Психодиагностика, 1996. 11 с.
18. Фесенко П.П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности : дисс. ... канд. психол. наук. Москва, 2005. 206 с.
19. Хащенко В.А. Субъективная шкала благосостояния и субъективное экономическое благополучие. *Психологический журнал*. 2011. № 3. С. 27–42.
20. Херцберг Ф., Майнер М.У. Побуждение к труду и производственная мотивация. *Социологические исследования*. 1990. № 1. С. 126.
21. Шамионов Р.М. Психология субъективного благополучия. Москва : Наука, 2003. 247 с.
22. Шамионов Р.М. Субъективное благополучие личности как субъекта социального бытия. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика*. 2014. Т. 14. № 1. С. 80–86.
23. Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности (обзор концепций и методика исследования). *Психологическая диагностика*. 2005. № 3. С. 95–129.
24. Ширяева О.С. Психологическое благополучие личности в экстремальных условиях жизнедеятельности : дисс. ... канд. психол. наук. Хабаровск, 2008. 254 с.

МОТИВАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

MOTIVATION OF PEDAGOGICAL STAFF OF PROFESSIONAL (VOCATIONAL AND TECHNICAL) EDUCATION INSTITUTIONS FOR INNOVATIVE ACTIVITY

У статті на основі аналізу наукової літератури й отриманих статистичних даних досліджена проблема та практика мотивування педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти до інноваційної діяльності, а також особливості психологічної готовності до інноваційної діяльності педагогів у закладах професійної (професійно-технічної) освіти. Більше того, розглянуто психологічні внутрішні перешкоди щодо впровадження інноваційної діяльності в професійній діяльності педагогічних працівників, основні характеристики інноваційної особистості. Визначено, що мотиваторами до інноваційної діяльності в сучасних умовах є підвищення заробітної плати, розширення прав працівників, скорочення їхніх обов'язків, покращення морально-психологічного клімату в педагогічному колективі, підвищення престижу та соціально-професійного статусу інноваторів, надання більше самостійності й відповідальності в роботі, покращення можливостей для саморозвитку та підвищення кваліфікації, відповідність нововведень традиціям і нормам, які склалися в навчальному закладі. Бар'єрами, що демотивують педагогічного працівника і створюють внутрішні перепони до інноваційної діяльності, є невизначеність, відчуття втрати, переконаність, що нічого хорошого зміни не принесуть. Установлено, що на кожному етапі інноваційного процесу необхідно застосовувати відповідні мотиви працівників, також мотивація до успіху є спонукою до інноваційної діяльності в освітньому середовищі ЗП(ТТ)О, а мотивація до уникнення – протилежною тенденцією та підґрунтям для виникнення бар'єрів у професійній діяльності загалом. У результаті емпіричного дослідження визначено загальні тенденції мотивації до інноваційної діяльності педагогічних працівників системи професійної (професійно-технічної) освіти.

Ключові слова: мотивація, мотивація професійного вдосконалення, мотивація до інновацій, інноваційна діяльність, професійний

та особистісний розвиток, заклад професійної, професійно-технічної освіти.

In the article on the basis of scientific literature analysis and obtained statistical data there was analyzed and investigated a problem and practice of motivation of pedagogical staff of professional (vocational and technical) education establishments (P(VT)ES) for innovative activity, and also features of psychological readiness for innovative activity of professional (vocational and technical) education establishments' educators. Moreover, there were considered psychological internal obstacles to the introduction of innovative activities in the professional activities of educators as well as the main characteristics of an innovative personality. It is determined that the motivators for innovation in modern conditions are: wages increase, expanding rights of employees, reduction of duties, improvement of moral and psychological climate in a teaching team, increase of prestige and socio-professional status of innovators, provision of more independence and responsibility in work, improving opportunities for self-development and refresher training, compliance of innovations with traditions and norms that were established at an educational institution. Barriers, that de-motivate pedagogical staff and create internal obstacles to innovative activities are: uncertainty, a sense of loss, conviction that a change will bring nothing good. It is established that at each stage of the innovation process it is necessary to apply appropriate motives of employees, a motivation to success is a motivation for innovation activity in the P(VT) ES educational environment, and motivation to avoid – is an opposite trend and the basis for appearance of barriers to professional activity in general. As a result of empirical research there were defined general tendencies of motivation for innovative activity of pedagogical staff within professional (vocational and technical) education system.

Key words: motivation, motivation of professional improvement, motivation for innovation, innovative activity, professional and personal development, professional (vocational and technical) education establishments.

УДК 377.014.5 :001.

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.10>

Лукіячук А.М.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри технологій навчання,
охорони праці та дизайну
Білоцерківський інститут неперервної
професійної освіти
Університету менеджменту освіти

Постановка проблеми. Перетворення, які нині відбуваються в Україні, а особливо в освітньому середовищі, вирізняються інноваційністю. Характерною ознакою інноваційності є оновлення, активне впровадження нових моделей сталого розвитку освітнього простору, які спрямовані на підвищення якості й конкурентоспроможності закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Проте будь-які інновації, нововведення на рівні керівництва, приречені на низький рівень ефективності, якщо ті, кому довірено впровадження, їх на сприймають як значущі, корисні та цінні. Тому значне місце в сучасному освітньому

просторі займає мотивація педагогічних працівників до інноваційної діяльності, оскільки саме вони безпосередньо втілюють інновації в професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, із яких започатковано розв'язання цієї проблеми, свідчить про те, що проблемам мотивації професійної діяльності особистості й мотивації інноваційної діяльності присвячено багато робіт фахівців з психології та управління людськими ресурсами. Науковці зауважують, що для формування ефективної системи стимулів вагоме значення мають дослідження складу й структури мотивів інноваційної діяльності, що

проведені вітчизняними науковцями в останні роки: Д. Богинею, Г. Куліковим, М. Семікіною. Для узагальнення цих досліджень доцільно скористатися класифікацією потреб і відповідних мотивів за ознакою характеру й причин їх виникнення, якої дотримуються автори статті. За цією ознакою пропонується виділити три групи мотивів: матеріальні, трудові, статусні [4, с. 8]. У зарубіжній літературі представлено результати дослідження проблеми мотивації трудової діяльності, зокрема вказане питання висвітлювали Д. Аткинсон, Б. Вайнер, В. Врум, Е. Дісі, Р. Лікерт, Е. Лоулер, Д. Макклелланд, А. Маслоу, Л. Портер, Д. Хан, Х. Хекхаузен, Ф. Херцберг та інші, які зробили значний внесок у розробку теорії мотивації праці. Зокрема, взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх умов розвитку особистості та її мотиваційної сфери досліджували Б. Ананьєв, В. Леонтьєв, В. Мясіщев, С. Рубінштейн.

Постановка завдання. Проте питання мотивації до інноваційної діяльності педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти (далі – ЗП(ПТ)О) залишається недостатньо дослідженим і висвітленим у науковій літературі. Інноваційний розвиток ЗП(ПТ)О характеризується постійним пошуком і впровадженням нових змісту, форм, методів і засобів навчання, виховання й управління; розгортання експериментальної науково-дослідної роботи, зорієнтованої на розроблення й впровадження освітніх інновацій, спрямованих на якісне покращання освітнього процесу та результатів, що відображаються в удосконалених чи нових освітніх складниках (мета, зміст, структура, форми, методи, засоби, результати), освітніх технологіях (дидактичні, виховні, управлінські), наукових і науково-методичних розробках, технічних засобах, нормативно-правових документах, які регламентують діяльність ЗП(ПТ)О та їх відносини з іншими установами.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах діяльності сучасного ЗП(ПТ)О мотивація до інноваційної діяльності обумовлюється сукупністю факторів. По-перше, інноваційна діяльність спрямовується на задоволення соціокультурних запитів громадськості й потреб окремого населеного пункту, району, області в умовах децентралізації та специфіки ринку праці. По-друге, інноваційна діяльність сприяє зростанню престижу й прогресивному розвитку навчального закладу на основі оновлення структури та змісту освітнього простору, використання альтернативних методик, новітніх технологій, засобів навчання. Актуальною в умовах карантинних обмежень є організація освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання. Оскільки навчання професії передбачає, що основні професійні навички здобувачі освіти набувають

безпосередньо в майстернях, то підвищується значимість інноваційної діяльності майстрів виробничого навчання. По-третє, позитивний резонанс інноваційної діяльності відмічається й в аспектах підвищення мотивації здобувачів освіти, рівня їхніх навчальних досягнень (як це показують результати моніторингових досліджень, що надаються освітніми установами в якості додатків до звітних матеріалів); а також зростання професійної майстерності педагогів (що засвідчує участь педагогів у конференціях, семінарах, кількість і рівень науковості їхніх публікацій). По-четверте, саме на основі використання досягнень наукової та освітньої інноватики помітним є вдосконалення форм навчання, трансформація методів викладання спецдисциплін, акцентування уваги на інтерактивних, інформаційно-комунікаційних технологіях тощо [2].

У сучасних мовах розвитку освітнього середовища ЗП(ПТ)О з метою модернізації системи освіти необхідно визначати і створювати ефективні напрями втілення інноваційних ідей, теорій, підходів у практику діяльності навчальних закладів. Відтак реалізація інноваційної діяльності є свідченням їх реальної цінності, показником актуальності й ефективності, які проявляються в конкретних, якісно нових результатах освітнього процесу. Основним і незамінним втілювачем, а часто й розробником інноваційних технологій, програм, методів навчання професії є саме педагогічні працівники, практики, котрі здійснюють свою професійну діяльність в умовах карантинних обмежень із використанням технологій дистанційного навчання.

Для мотивації до інноваційної діяльності педагогічних працівників важливими є їхні психологічні характеристики. У сучасних дослідженнях значна увага приділяється поняттю «інноваційна особистість» і її характеристикам. Так, її основною відмінною рисою є зрілість і здатність самостійно вирішувати завдання, що постають перед нею.

У наукових працях О. Ігнатович наголошує на тому, що природа інноваційної особистості діалектична, вона неодмінно припускає наявність такої основи, що формує типовість поведінки, і водночас своєрідність, відмінність від інших. Інноваційна особистість педагогічного працівника характеризується розвинутою творчою уявою; має стійку систему знань, що розкривають сутність, структуру й види інноваційної діяльності; уміє цілеспрямовано генерувати нові нестандартні ідеї з використанням інтелектуальних можливостей і механізмів самоактуалізації; володіє психолого-педагогічними знаннями про освоєння й впровадження інноваційних процесів у систему освіти, спеціальними методами, прийомами й засобами, використання яких дає змогу активно

включатися в інноваційну педагогічну діяльність; орієнтована на створення власних розробок, методик; виявляє готовність до подолання інерції мислення тощо [1].

Здійснивши аналіз наукової літератури з питання дослідження сутності інноваційної діяльності педагогічних працівників, мотивацію до інноваційної діяльності розглядатимемо як сукупність особливих форм, способів і методів спонукання людини до створення й упровадження нововведень, сукупність мотивів досягнення успіху та уникнення невдач, що спонукають працівника до інноваційної діяльності задля створення й упровадження нових продуктів, технологій.

Мотивування до інноваційної діяльності ускладнюється неготовністю до інноваційної діяльності. Аналіз причин неготовності педагогів до інноваційної діяльності, психологічних проблем, із якими стикаються педагоги в процесі запровадження інноваційних технологій, здійснюється в напрямі дослідження зовнішніх і внутрішніх антиінноваційних бар'єрів (О. Невмержицький, О. Скубашевська, І. Смірнова, Г. Чанишева та ін.).

Основні психологічні внутрішні перешкоди (бар'єри) педагогічних працівників щодо впровадження інноваційної діяльності (тобто домінування мотивації до уникнення): невизначеність – педагог не знає, якими для нього будуть наслідки змін; він відчуває невпевненість і незручність; побоюється, що нововведення зруйнують звичну систему відносин у колективі; відчуття втрати – необхідність зійти зі звичного шляху супроводжується відчуттям втрати, що призводить до сприйняття змін як загрози власному статусу; переконаність, що нічого хорошого зміни не принесуть, – на думку окремих працівників, будь-які нововведення не стільки сприятимуть вирішенню проблем, скільки примножать їх число.

Психологічні бар'єри заважають здійсненню інноваційної діяльності педагогічних працівників, вони виникають за необхідності зміни звичного способу вирішення професійного завдання, існують у вигляді негативних психічних станів, що виявляються в неадекватній пасивності педагога. Очевидно, що інноваційні педагогічні технології, активізуючи розумову діяльність особистості, передбачають наявність у суб'єктів праці психологічної гнучкості, тобто здатності до адекватних ситуаційних змін, психологічної готовності до них. У зв'язку з цим доцільно зазначити, що до впровадження інноваційної діяльності повинні бути готові всі суб'єкти соціальної взаємодії інноваційного процесу [3].

Керівникам закладів професійної (професійно-технічної) освіти варто пам'ятати, що успішній реалізації педагогічних нововведень сприяють такі мотиваційні фактори: підвищення

заробітної плати; розширення прав працівників; скорочення їхніх обов'язків; покращення психологічного клімату в педагогічному колективі; підвищення престижу та соціально-професійного статусу інноваторів; надання більше самостійності й відповідальності в роботі; покращення можливостей для саморозвитку й підвищення кваліфікації (участі у вебінарах, конференціях, курсах на різних освітніх платформах); відповідність нововведень традиціям і нормам, які склалися в конкретному ЗП(ПТ)О.

Важливим складником реалізації інноваційної діяльності є проведення психодіагностування серед педагогічних працівників щодо вивчення стану вмотивованості педагогічного колективу навчального закладу до здійснення інноваційної діяльності.

Отже, процес розвитку мотивації до інноваційної діяльності передбачає: 1) визнання його основними цілями прийняття педагогічними працівниками завдань модернізаційних перетворень у системі професійної освіти як особистісно значущих і розвиток у них мотивації досягнення в професійній галузі; 2) реалізацію комплексу заходів з розвитку мотивації професійної діяльності, спрямованої на впровадження в практику роботи ЗП(ПТ)О нової освітньої парадигми, що являє собою систему тренінгових занять із формування відповідних знанневих, дієвих і внутрішніх мотивів.

Моделювання процесу мотивації педагогічних працівників до інноваційної діяльності є однією з проблем як психологічної, так і педагогічної науки. У більшості моделей підготовки педагогічних працівників ЗП(ПТ)О до здійснення інноваційної діяльності вказується основні три етапи: підготовчий (розвиток мотиваційно-орієнтаційного компонента), навчальний (розвиток змістово-операційного компонента), підсумковий (розвиток оцінно-рефлексивного компонента). Системоутворювальним ядром готовності до інноваційної діяльності є підготовчий етап, який передбачає забезпечення педагогічними працівниками програмно-цільової й діагностично-коригувальної функцій. Так, програмно-цільова функція передбачає конкретизацію умов, що сприяють формуванню в педагогів готовності до здійснення інноваційної діяльності. Мотиваційна функція виявляється в спонуканні педагогічних працівників до зацікавленості в результатах праці зі створення й реалізації інноваційної діяльності та передбачає створення системи моральних і матеріальних заохочень для педагогічних працівників до підвищення кваліфікації, створення сприятливого психологічного клімату в колективі, підвищенні конкурентоспроможності ЗП(ПТ)О. *Діагностично-коригувальна функція* дає можливість проаналізувати рівень розвитку психологічної та готовності до інноваційної діяльності.

Ураховуючи результати теоретичних досліджень, важливо зазначити, що особливо важливим у мотивації педагогічних працівників є дослідження мотивації до успіху як спонуки до інноваційної діяльності в освітньому середовищі ЗП(ПТ)О та мотивації до уникнення як протилежної тенденції та підґрунтя для виникнення бар'єрів у професійній діяльності загалом. Такі показники дає можливість отримати методика діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса. На основі використання цієї методики виділяють чотири рівні мотивації до успіху: низька мотивація до успіху; середній рівень мотивації; помірно високий рівень мотивації; занадто високий рівень мотивації до успіху. Чим вища мотивація людини до успіху – досягнення мети, тим нижчий показник готовності до ризику. При цьому мотивація до успіху впливає й на сподівання на успіх. До того ж людям, мотивованим на успіх, і тим, що мають великі надії на нього, притаманно уникати великого ризику. Ті, хто сильно вмотивований на успіх і має високу готовність до ризику, рідше потрапляють у незручні ситуації, ніж ті люди, що мають високу готовність до ризику, але високу мотивацію до уникнення невдач (захист). І навпаки, коли в людини є висока мотивація до уникнення невдач (захист), це є перешкодою мотиву до успіху – досягнення мети.

Дослідження проводилося у 2020 році, вибірка становила 158 респондентів – слухачів курсів підвищення кваліфікації категорій майстри виробничого навчання та викладачі професійно-теоретичної підготовки (вік – від 26 до 75 років, педагогічний стаж – від 3 до 50 років, стать – більшість жінки), на базі Білоцерківського інституту неперервної освіти.

До вибірки ввійшли педагогічні працівники закладів професійної (професійно-технічної) освіти Полтавської, Одеської, Кіровоградської та Сумської областей.

Як свідчать результати проведеного опитування, 46,2% педагогічних працівників мають високий рівень мотивації до успіху, що свідчить про сильний вияв особистісних професійно значимих якостей особистості, умотивованість до інноваційної діяльності потенційно висока. Важливо зауважити, що в професійній діяльності такі педагогічні працівники будуть орієнтовані на пошук нової інформації, а також упровадження інноваційних технологій, як навчальних, так і виробничих, у професійну діяльність. Мотивація до інноваційної діяльності буде зумовлена ціннісними орієнтаціями та широкими соціальними мотивами професійної діяльності.

Достатній і середній рівень мотиву досягнення успіху виявлено в 37,7% опитаних, що свідчить про досить сильний вияв особистісних професійно значимих якостей особистості та значний потенціал умотивованості до інноваційної діяльності. Проте професійна діяльність таких педагогічних працівників буде обумовлена матеріальними заохоченнями. Мотивація до інноваційної діяльності буде визначатися необхідністю її здійснення або значною доцільністю, яка буде актуальною в умовах розвитку закладу освіти загалом. Такі педагогічні працівники, як правило, надають перевагу груповій діяльності в питаннях нововведень.

16,1% респондентів притаманний низький рівень мотивації до досягнення успіху, що свідчить про те, що особистісні професійно значимі якості педагогічних працівників вияв-

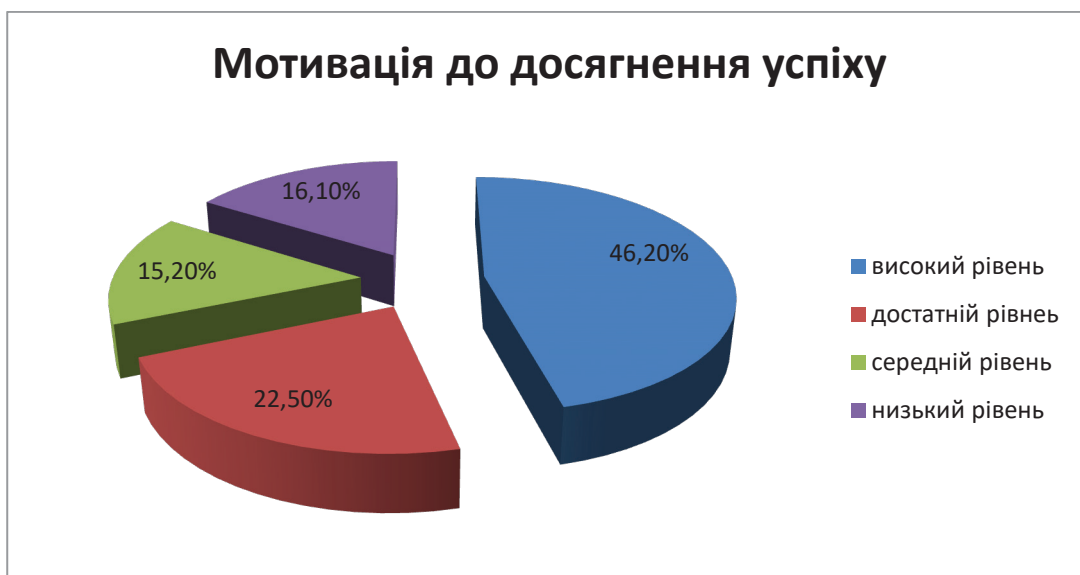

Рис. 1. Рівні мотивації педагогічних працівників ЗП(ПТ)О до досягнення успіху

ляються слабко й не завжди демонструються в поведінці та професійній діяльності. Мотивація до інноваційної діяльності характеризується через усвідомлення «потрібно». Вона, як правило, пов'язана із зовнішньою стороною процесу, орієнтована на формальний успіх, досягнення оцінного результату. Для таких педагогічних працівників не характерне глибоке усвідомлення залежності свого професійного успіху від самопізнання, самоконтролю й компетентності. (рис. 1).

Необхідно зауважити, що перед особами, які мотивовані на досягнення успіху, постає проблема адаптації до нових, змінених умов. У цьому випадку порушуються процеси планування, прийняття рішень, самоконтролю, тобто процеси саморегуляції та самоуправління, які передбачають пошук нових рішень і засобів досягнення мети. А отже, необхідно здійснювати психолого-методичний супровід інноваторів, метою якого має бути своєчасне надання психологічної допомоги для уникнення деформацій особистості й емоційного або професійного вигорання. Також вагомого значення набуває методична підтримка, оскільки розробка стратегії інноваційної діяльності має відповідати основним завданням і не порушувати меж і траєкторії розвитку ЗП(ПТ)О.

Висновки з проведеного дослідження. Дослідження мотиваційної сфери особистості педагогічних працівників ЗП(ПТ)О дало визначити особливості мотивації до інноваційної діяльності осіб з різним рівнем мотиву до досягнення успіху. Отже, мотивація педагогічних працівників до інноваційної діяльності полягає в спрямуванні на пошук нового,

розвитку їхнього творчого потенціалу, стимулюванні інноваційної діяльності засобами гуманістичної педагогіки, психології через підтримку ініціатив, забезпеченні випереджального навчання педагогів, створенні системи консультативної допомоги тим, хто займається інноваційною діяльністю, сприяє розвитку інноваційного середовища й забезпечує системні зміни в сучасному ЗП(ПТ)О. Проведене дослідження визначило потребу враховувати особливості мотивації до інноваційної діяльності в курсовий і міжкурсний періоди підвищення кваліфікації, необхідність розробки спецкурсів, що сприятимуть розвитку інноваційної особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ігнатович О. Фахова інноваційна культура педагогічних працівників: психологічні механізми. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Вип. 7. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 229–239.
2. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. : монографія. Київ : Грамота, 2005. 448 с.
3. Щербаківа І.М. Психологічні проблеми підготовки педагогів до інноваційної професійної діяльності. *Ідеї, реалії та перспективи освітніх інновацій: філософія, психологія, методика* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 20–21 квіт. 2006 р. Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. Ч. 1. С. 72–73.
4. Herzberg F. *Work and the Nature of Man*. New York : World, 1971.

РЕСУРСНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІTHE RESOURCE PROVISION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS'
PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN SCIENTIFIC UNDERSTANDING

У статті представлений теоретичний аналіз проблеми ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів у зв'язку з місіонерською функцією цих фахівців у забезпеченні психоемоційного благополуччя соціуму. Трансформаційні процеси сучасної культури та суспільства й, зокрема, пандемія COVID-19, що актуалізує проблему колективної травми, створюють нові виклики для ефективності фахівців соціономічних професій. Зважаючи на низку проблем у мотивації здобувачів вищої освіти за спеціальністю 053 Психологія та наявність великої кількості вимог до фахової компетентності психологів-консультантів у світовій психологічній і психотерапевтичній спільноті, ми окреслили проблему психологічних особливостей ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів як таку, що потребує детального дослідження й осмислення. У пропонуваній розвідці здійснене порівняння та узагальнення вітчизняної й зарубіжної наукової парадигми щодо визначеного питання. На підставі цього виокремлено низку особистісних (внутрішніх) властивостей, які можуть сприяти успішному професійному становленню майбутніх психологів, зокрема зроблений акцент на вагомій ролі рефлексивності, емоційній стабільності, самоефективності, адаптивній системі копінг-стратегій, яка б забезпечувала стресостійкість, критичність і логічність мислення, високу мотивованість у здобутті професійних знань, умінь і навичок, відповідальність, позитивне самоставлення. Крім цього, значну увагу приділено ролі соціокультурного середовища закладу вищої освіти як елементу зовнішнього рівня ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів, який інтегрує не тільки процес здобуття фахових знань, умінь і навичок, а й усвідомлення етичних правил, принципів і норм, моральних цінностей, що сприяють формуванню професійної ідентичності та її інтеріоризації.

Ключові слова: професійне становлення, ресурсне забезпечення, майбутні психологи, особистісний ресурс, рефлексія, самопро-

блематизація, соціокультурне середовище ЗВО.

The article presents a theoretical analysis of the problem of future psychologists' professional development resource provision in connection with the missionary function of these specialists in ensuring the society psycho-emotional well-being. The modern culture and society transformational processes and, in particular, the COVID-19 pandemic, which raises the issue of collective trauma, create new challenges for the effectiveness of socionomic professions. In addition, if to take in consideration a big number of problems in motivational sphere of higher education applicants at the specialty 053 Psychology and the large number of requirements to counselling psychologists' professional competence in the global psychological and psychotherapeutic community, we outlined the problem of psychological features of future psychologists' professional development resource provision as the issue that must be explored and comprehended in details. In the offered exploration it is carried out the comparison and generalization of domestic and foreign scientific paradigm concerning to the covered question. A number of personal (internal) qualities that can contribute to the successful professional development of future psychologists were discussed, including the emphasis on the important role of reflexivity, emotional stability, self-efficacy, adaptive system of coping strategies that would provide stress resistance, critical thinking and logical thinking, the ability to acquire professional knowledge and skills, responsibility, positive self-attitude etc. Beside this, considerable attention is paid to the role of the social and cultural environment of higher education institute/university (hereinafter HEI), as an element of the external level of future psychologists' professional development resource provision, which integrates not only the process of acquiring professional knowledge and skills, but also ethical rules, principles and norms, moral values that contribute to the formation of professional identity and its internalization.

Key words: professional development, resource provision, future psychologists, personal resource, reflection, self-problematicization, social and cultural environment of HEI.

УДК 316.612:[331.544:378]
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.11>

Мазай Л.Ю.

психолог,
асистент кафедри психології
та соціальної роботи, аспірант
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла
Коцюбинського

Постановка проблеми. Сучасні глобалізаційні процеси детермінують як позитивні, так і негативні зміни в динаміці цивілізаційного розвитку людства в таких його аспектах, як економічний, культурний, науковий, соціальний тощо. У 2020 році культурологічні та соціальні проблеми загострила пандемія COVID-19, що змусила всіх замислитися над екзистенційним потенціалом соціуму. Увага психотерапевтичної спільноти все більше зосереджується на дослідженнях проблем, пов'язаних із колективною травмою. Усі виклики сьогодення

створюють додаткові фактори невротизації суспільства, особливо виникнення психогенних захворювань у групах ризику. Важливу роль у подоланні цих проблем відіграє самоефективність психолога, його фахові компетенції, емоційна та мотиваційна готовність до роботи в ситуаціях травматизації соціуму та його екзистенційного вакууму.

У цьому контексті стає важливим феномен ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів, яке можна розглядати як на внутрішньоособистісному

рівні, так і зовнішньому, а саме на рівні систем фахової підготовки здобувачів вищої освіти в закладі вищої освіти (далі – ЗВО) та психологічних і психотерапевтичних асоціаціях та організаціях. Актуальність цієї проблематики загострює наявність психоемоційних проблем у середовищі студентів, які здобувають психологічний фах, втрати ними мотивації продовжувати професійний розвиток у цій царині вже на етапі фахової підготовки. У зв'язку з цим набуває особливої актуальності вивчення психологічних особливостей ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що вітчизняна та зарубіжна психологічна наука має вже досить багато досліджень різних аспектів професійного становлення, розвитку й фахової самореалізації. Серед вітчизняних науковців, які плідно працювали в цьому напрямі, – С. Максименко, Л. Карамушка, Н. Пов'якель, Л. Орбан-Лембрик та ін. Проводили дослідження в цій царині зарубіжні психологи: Е. Зеєр, А. Маркова, Л. Мітіна, М. Дяченко, Л. Кандибович, К. Платонов та ін.

З останніх досліджень, що присвячені проблематиці індивідуального ресурсу як основи становлення професіоналізму, нашу увагу привернули наукові студії С. Дружилова. Серед західноєвропейських та американських науковців найбільш помітний вклад у вивчення індивідуального ресурсу зробили Ф. Парсонс, Г. Мюнстенберг, Т. Боген (диференційно-діагностична теорія), У. Мозей, Е. Бордін, Е. Роу (психоаналітична теорія), Дж. Холланд (типологічна теорія), Х. Томс, Г. Рис, Д. Лідеман, Д. Сьюпер (теорія професійного саморозвитку), Дж. Левінджер (теорія структурно-діахронічного розвитку особистості).

Особистісна ресурсність як умова забезпечення здоров'я та саморозвитку особистості постає предметом досліджень таких науковців, як С. Калашнікова, Л. Кузнецова, Л. Зотова, О. Штепа. Ресурсність як адаптаційний потенціал розглядав С. Хобфолл.

Постановка завдання. Метою пропонованої розвідки є теоретичне осмислення проблематики психологічних особливостей внутрішнього та зовнішнього ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів у контексті їхньої місіонерської функції в забезпеченні психоемоційного благополуччя соціуму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальний дискурс проблематики професійного становлення кристалізує потребу у визначенні особливостей цього процесу, майбутнім психологам. Дослідниця Є. Корабліна виявила, більшість студентів-психологів різних форм підготовки нечітко

й неадекватно розуміють суть своєї майбутньої фахової діяльності. Здобувачі вищої освіти до кінця не усвідомлюють смисл і цілі обраної професії, шляхи фахової самореалізації. У деяких випадках змістовий і процесуальний аспекти ідеального образу, реального образу й образу, який удосконалюється, не відрізняються характером словесного опису [5]. Розмите розуміння специфіки майбутньої професії зумовлює труднощі, що виникають у процесі професійного становлення. Румунські науковці Л. Настасія (Laura Elena Năstasă), А. Казан (Ana-Maria Cazan) в опублікованій ними у 2013 році праці вказують на наявність у більшості студентів-психологів страху за «перші кроки в професії», невизначеність щодо вимог фаху та нерозуміння ресурсів, які можуть допомогти здолати виклики, зумовлені професійною діяльністю [12].

Імовірно, що сумніви майбутніх психологів у власній фаховій ефективності на етапі професійного становлення пов'язані з високою соціальною відповідальністю їхньої професії. Сфера психологічної діяльності належить до типу «людина-людина» й передбачає роботу з такими найбільш недослідженими та складними явищами, як людська психіка та психологія. Етичний кодекс психолога встановлює жорсткі вимоги до моральності й структури ціннісних орієнтирів фахівця у цій сфері, серед яких провідними є гуманність і принцип «Не нашкодь!». Як практична, так і наукова діяльність психолога вимагають від останнього постійного вдосконалення та навчання, що потребує високого рівня зацікавлення й мотивації, а також достатнього особистісного ресурсу для виконання всіх вимог. Зокрема, практика психологічного консультування, психокорекції чи навіть психотерапії за психологічною моделлю передбачає необхідність додаткового навчання після завершення основного циклу професійної освіти в ЗВО. Такі вимоги здатні створювати додаткове напруження в процесі професійного становлення майбутнього психолога, а також може зменшувати рівень його суб'єктивної впевненості у фахових компетенціях і можливостях. Проблему фахового становлення й розвитку психологів загострює відсутність будь-якого юридичного механізму регуляції державою практичної психологічної діяльності в Україні. Це породжує труднощі працевлаштування й обмежує перспективи професійної самореалізації.

Звернімо увагу ще на компонент місіонерства в професії психолога. Психолог-практик – це той, хто не лише дотримується певних етичних норм і правил у діяльності, а той, хто пропагує цілком конкретні цінності гуманності та психоемоційного благополуччя. Сучасна динаміка розвитку соціуму породжує виник-

нення нових кризових явищ, що детермінує негативні психологічні стани й переживання в цілому пласту суспільства. У цьому випадку психолог стає суб'єктом виконання соціальної місії, що не дає йому можливості залишатися осторонь економічних, політичних та інших процесів життєдіяльності соціуму.

У контексті останніх рефлексій стає очевидним, що професійне становлення майбутніх психологів є багатоаспектним процесом, що потребує значних затрат часових, матеріальних та особистісних ресурсів, зокрема мотиваційних, емоційних й інтелектуальних. Виокремлені проблеми професіоналізації породжують дискусії щодо підвищення ефективності фахової освіти психологів. Визначення елементів ресурсного забезпечення професійного становлення стає першочерговим завданням у вирішенні труднощів навчання та фахового розвитку майбутніх психологів, пов'язаних із мотивацією.

У низці наукових праць автори акцентують увагу на важливості мотиваційної, вольової, ціннісної й поведінкової сфери в забезпеченні якості професійного становлення. Так, аналізуючи проблеми професіоналізації, В. Гребнева, Н. Зенкова, С. Кусакіна виокремили п'ять важливих складників реалізації цього процесу:

- мотиваційний, що виражається в бажанні студента навчатися у ЗВО та виконувати відповідні обов'язки, які безпосередньо пов'язані з його новим соціальним статусом;
- інтелектуальний, який передбачає нормативний рівень інтелектуального розвитку й наявність уже набутих загальних знань і вмій у процесі попередньої загальноосвітньої підготовки;
- вольовий, що виявляється в навичках саморегуляції, самоорганізації, внутрішній пізнавальній активності тощо;
- моторно-організаційний, пов'язаний із загальним фізичним розвитком, здатністю швидко читати та писати, навичками роботи з текстом, умінням переключати й перерозподіляти увагу;
- професійний, який відображається у сформованих уявленнях про фах, свідомому виборі спеціальності та бажанні здобути професійну освіту [1].

Вище описані складники найбільше підходять для опису готовності до здобуття фахової освіти, тобто характеризують особливості особистісного ресурсного забезпечення первинного або початкового етапу професійного становлення.

Стосовно подальшої реалізації процесу професіоналізації та необхідних ресурсів для цього Л. Мітіна вказує, що ключову роль відіграють такі особистісні властивості: усвідомлення суб'єктом своєї участі у фаховому становленні й відповідальності за все, що відбувається

з ним; здійснення активних спроб сприяти або протидіяти різним факторам навколишнього середовища; здатність планувати свій шлях професійного розвитку, ставити перед собою цілі фахової діяльності [6].

Зарубіжні науковці, розмірковуючи над питанням внутрішнього ресурсу професійного становлення майбутніх психологів, наголошують на необхідності формування цілої низки індивідуально-психологічних властивостей. Зокрема, Л. Настасія та А. Казан підкреслюють важливість таких параметрів, як критичне осмислення свого життєвого досвіду, розуміння своєї самоцінності, самовпевненість, самоефективність у стресових ситуаціях (опір травмивним факторам, адаптивні копінг-стратегії), толерантність до ситуацій фрустрації, здатність концентрувати свідомість на актуальному моменті реальності («тут і зараз»), спонтанність, гнучкість, креативність [12]. Американські науковці Ненсі С. Елман (Nancy S. Elman), Вільям Н. Робінер (William N. Robiner), Джойс Ілфельдер-Кай (Joyce Ilfelder-Kaye) виокремлюють специфічну властивість, якою повинен володіти будь-який майбутній психолог для успішної професіоналізації, – це «мислити, як психолог», що базується на здатності до критичного та логічного аналізу, концептуалізації проблем і їх осмислення з різних позицій. Крім цього, дослідники наголошують на важливості комплексного знання про себе, відчутті професійної ідентичності, самоефективності й здатності піклуватися про себе загалом, емоційному інтелекті, емпатії, автентичності/конгруентності, умінні концентрувати увагу на теперішньому часі свого буття ("mindfulness") [13]. Останні з названих особливостей потребують для свого формування високого рівня рефлексивності протягом усіх етапів професійного становлення. Ключову роль цієї властивості майбутніх психологів підкреслюють британські науковці: Алія І. Шейх (Alia I. Sheikh), Дерек Л. Мілн (Derek L. Milne), Бріоні В. Макгрегор (Bryony V. MacGregor), українські психологи-дослідники: С. Табачников, Н. Михальчук, Є. Харченко, Е. Івашкевич, російські – Т. Буякас, В. Михеев [3; 9; 8]. Рефлексія є здатністю думати про специфіку й особливості власного мислення ("thinking about thinking" [9]), уміти подивитися на ситуацію збоку та аналітично виокремити свою роль і відповідальність у ній. Своє ставлення до неї слугує внутрішнім ресурсом забезпечення формування професійної самосвідомості, ідентичності, самопроблематизації під час здобуття фахової освіти.

Зважаючи на багатогранність і багатокомпонентність професійного становлення, варто також виокремити можливі зовнішні ресурси цього процесу. В. Пешкова та Г. Гущина звертають увагу на важливість для професійного

становлення майбутніх фахівців соціокультурного середовища ЗВО [4; 7]. Період навчання в університеті науковці вважають найбільш чутливим для особистісно-професійного розвитку. В. Пешкова зауважує, що на розвиток професійно важливих властивостей у студентів впливає багато факторів, а саме: мотивація вибору освітнього закладу та фаху; форма навчання (денна, заочна); рівень шкільної теоретичної підготовки; розуміння особливостей університетського навчання; матеріально-технічні ресурси ЗВО; організація навчального процесу в університеті; рівень кваліфікації викладачів та індивідуально-психологічні особливості самих студентів [7]. Однак дослідниця продовжує думку, що на практиці всі зазначені фактори університетського простору та навчального процесу не є достатніми для повноцінного професійного становлення. Особистісно-фаховий розвиток залежить від особливостей соціально-культурного середовища як від сукупності факторів, зумовлених напрямом професійної й особистісної самоосвіти, соціальним статусом, рівнем інтелектуального й культурного розвитку особистості, її соціальним середовищем. Тому соціокультурне середовище ЗВО є ключовим елементом культурно-освітнього простору, який формує єдине ціннісно-нормативне поле навчання та створює умови для реалізації особистісного потенціалу студентів. Саме поняття соціокультурного середовища визначається В. Пешковою як складна структура духовних, матеріальних і суспільних умов [7].

Таку думку підтримує в розвідках Г. Гущина, указуючи на те, що заклад вищої освіти є своєрідною формою трансляції та відображення культурних норм, цінностей, ідей, а також є простором генерації суспільної філософії. Основним напрямом професійного виховання дослідниця вважає розвиток особистостей, здатних мислити, розпізнавати, розмежовувати й розуміти весь спектр проявів соціальної життєдіяльності та сприйняття світу в його цілісності й багатогранності. Конструювання культурно-освітнього простору ЗВО має стати ресурсним забезпеченням формування образу особистості, яка буде здатною до максимально повноцінної реалізації свого внутрішнього потенціалу [4].

Т. Буякас і В. Міхеев, наголошуючи на важливості самодетермінації, самопроблематизації та рефлексії як внутрішніх ресурсів професійного становлення, стверджують, що будь-який заклад професійної освіти повинен створювати такий простір навчання, який би актуалізував суб'єктність фахової освіти. Здобуття фахових умінь і навичок не є пасивним процесом, у якому студент грає роль об'єкта впливу. Натомість це проблемне середовище,

де ключовими є активність, ініціативність і саморозвиток здобувача освіти. Про процес професійного становлення, як зазначають науковці, варто говорити як про етичну категорію, яка є внутрішнім орієнтиром на життєвому шляху особистості [2].

Аналіз праць сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників підводить до висновку, що зовнішнім ресурсом забезпечення професійного становлення є не сам ЗВО, а його соціально-культурне середовище, серед напрямів якого є створення певної системи цінностей, яка б стимулювала майбутніх фахівців до самовдосконалення, самопроблематизації, культивувала унікальний індивідуальний фаховий образ та усвідомлення свого місця в професійній спільноті. Така ціннісно-культурна функція університету набуває ще більш вагомого значення через вимогу місіонерського покликання психологічного фаху, адже будь-який психолог у роботі повинен керуватися вищими ідеями гуманізму та служінню соціуму з метою забезпечення його психоемоційного благополуччя.

Н. Елман, В. Робінер, Дж. Ілфельдер-Кай також звертають увагу на соціокультурний аспект професійного становлення. У праці «Професійний розвиток: навчання професіоналізму як фундамент для компетентної психологічної практики» («Professional Development: Training for Professionalism as a Foundation for Competent Practice in Psychology») дослідники наголошують на важливості мультикультурного компоненту для інтерперсонального функціонування, покликаючись на тезу Американської психологічної асоціації (АПА з англ. APA – American Psychology Association): «... бачити себе як культурну істоту та розуміти вплив своєї культури на взаємодію з іншими людьми є також важливим компонентом міжособистісного функціонування» [10; 13]. Можемо стверджувати, що важливим компонентом зовнішнього ресурсного забезпечення професійного становлення майбутнього психолога є культурне середовище, у якому він виріс, навчається та буде здійснювати фахову діяльність. Професійна спільнота й навчальний простір є включеними в загальний соціокультурний контекст і слугують важливою ресурсною підтримкою для здобувача психологічної освіти.

Про важливість соціальної підтримки, зокрема, з боку професійної спільноти як необхідного ресурсу професійного становлення зазначають А. Шейх, Д. Мілн, Б. Макгрегор. Науковці також стверджують, що на якість професіоналізації майбутніх психологів можуть впливати їхні міжособистісні стосунки в сім'ї, зі значущими для них людьми, подружніми партнерами тощо. Ці аспекти потребують рефлексивної роботи в тренінгових профе-

сійно зорієнтованих групах для кращого розуміння здобувачем психологічної освіти себе та своєї системи соціальних взаємостосунків і їх культурного впливу [9].

Висновки з проведеного дослідження.

Теоретичний аналіз проблематики психологічних особливостей внутрішнього та зовнішнього рівнів ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів продемонстрував багатоаспектність і комплексність цього явища. Серед особистісних (внутрішніх) ресурсів професійного становлення можна виокремити різноманітні властивості та прояви характеру здобувача освіти, його поведінки, когнітивної та емоційної сфер. На думку науковців, для успішності процесу професійного становлення майбутніх психологів і подальшого їхнього фахового розвитку необхідні такі параметри: рефлексивність, емоційна стабільність, самоефективність, адаптивна система копінг-стратегій, що б забезпечувала стресостійкість, критичність і логічність мислення, висока мотивованість на здобуття професійних знань, умінь і навичок, відповідальність, позитивне самоствавлення тощо. При цьому важливу роль у культивуванні цих властивостей відіграють соціально-культурні ресурси ЗВО як фахової спільноти та середовища формування конкретних цінностей, норм і правил професійної діяльності. Ключовою в цьому є стимуляція суб'єктності здобувача освіти, апеляція до специфіки його самодетермінації й інтенції, створення умов проблемного навчання для актуалізації самопроблематизації студента. Виокремлені параметри структури ресурсного забезпечення професійного становлення майбутніх психологів потребують подальшого детального дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеева Т.В. Професійне становлення особистості в системі вузівської підготовки: теоретико-методологічний аналіз проблеми. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrps_2013_4_18 (дата звернення: 25.01.2021).
2. Буйкас Т.М., Михеев В.А. Феноменологическая герменевтика профессионального становления. *Вестник Московского университета. Серия 14 «Психология»*. 2016. № 3. С. 17–24.
3. Буйкас Т.М., Михеев В.А. Системная рефлексия и ее психотехническое обеспечение в процессе

профессионального становления. *Вестник Московского университета. Серия 14 «Психология»*. 2017. № 1. С. 105–120.

4. Гущина Г.А. Роль культуроцентрической среды учебного заведения в профессиональном воспитании учащихся. *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. Серия «Педагогика»*. 2007. Том 13.

5. Кораблина Е.П. Феноменологическая модель профессиональной самореализации психолога-консультанта. *Психологические проблемы самореализации личности*. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2004. Вып. 8. С. 48–62.

6. Митина Л.М. Психология личностно-профессионального развития субъектов образования : монография. Москва ; Санкт-Петербург : Нестор-История, 2014.

7. Пешкова В.П. Социокультурная среда вуза как фактор личностно-профессионального становления специалиста. *Казанский педагогический журнал*. 2018. № 1. С. 72–76.

8. The empirical research of the experience of reflection of future psychologists / S. Tabachnikov, N. Mikhailchuk, Y. Kharchenko, E. Ivashkevych. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 33. С. 248–260.

9. Alia I. Sheikh, Derek L. Milne, Bryony V. MacGregor. A model of personal professional development in the systematic training of clinical psychologist. *Clinical Psychology and Psychotherapy*. 2007. № 14. P. 278–287. URL: www.interscience.wiley.com DOI: 10.1002/cpp.540.

10. American Psychological Association. Guidelines on multicultural education, training, research, practice and organizational change for psychologists. *American Psychologist*, 2003. № 58. P. 377–402.

11. EAP Quality Standards. European Association for Psychotherapy: web-site. URL: <https://www.europsyche.org/quality-standards/eap-standards/> (access date: 03.02.2021).

12. Laura Elena Nastasa, Ana-Maria Cazan. Personal and professional development of beginner psychologists. 3rd World Conference on Psychology, Counselling and Guidance. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2013. № 84. P. 781–785. URL: <https://cyberleninka.org/article/n/1095952> (access date: 03.02.2021).

13. Nancy S. Elman, William N. Robiner, Joyce Illfelder-Kaye. (2005). Professional development: training for professionalism as a foundation for competent practice in psychology. *Professional Psychology: Research and Practice*. 2005. Vol. 36. № 4. P. 367–375. URL: https://www.researchgate.net/publication/1228634653_Professional_Development_Training_for_Professionalism_as_a_Foundation_for_Compentent_Practice_in_Psychology (access date: 03.02.2021).

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ МОРАЛЬНОСТІ ЯК ВИМІРУ ОСОБИСТІСЬКОГО РОЗВИТКУ

PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECTS OF THE STUDY OF THE PHENOMENON OF MORALITY AS A DIMENSION OF PERSONALITY DEVELOPMENT

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми моральності як виміру становлення особистості. Згідно з філософсько-антропологічною парадигмою становлення особистості визначається двома основними напрямками: перший базується на тому, що розум є універсальним імперативом особистісного буття індивіда і головною засадою побудови суспільних відносин, другий - на тому, що воля є детермінантою становлення людської особистості.

Визначено, що становлення особистості у філософській екзистенційно-гуманістичній антропології розглядається як творчий пошук людиною свого призначення в межах актуалізації своїх можливостей. Велику роль у становленні особистості має система ціннісних орієнтацій людини, що містять цінності суспільства в межах певної національної культури: моральні імперативи; естетичні, релігійні та філософські ідеї; правові норми; політичні переконання тощо. Ціннісні орієнтації особистості формуються в процесі індивідуального засвоєння зовнішніх, відносно суб'єкта, цінностей – норм, стандартів, імперативів суспільства.

З'ясовано, що розвиток філософських поглядів на мораль свідчить про значний внесок філософів у формування психологічних концептів розвитку моральної свідомості особистості. Моральна свідомість функціонує на двох взаємодіючих рівнях: а) емоційно-почуттєвому, пов'язаному з реакціями особистості на стосунки між людьми; б) раціонально-теоретичному, що виражається в системі моральних знань, які теоретично обґрунтовують моральність та її елементи.

Показано, що моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну. Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, зідності, справедливості (у сукупності складають емоційно-почуттєвий рівень). Раціонально-теоретичний рівень індивідуальної моральної свідомості пов'язаний із системними знаннями, уявленнями про поняття, їхній зміст, взаємозв'язок (дають уявлення про моральні цінності взагалі). Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості становлять основу моральних переконань.

Ключові слова: становлення особистості, філософсько-антропологічні аспекти

моральності, екзистенційно-гуманістична психологія, моральна свідомість, моральна зрілість людини.

The article presents a theoretical analysis of the problem of morality as a dimension of personality formation. According to the philosophical–anthropological paradigm, the formation of personality is determined by two main directions: the first is based on the fact that the mind is a universal imperative of personal existence of the individual and the main principle of building social relations, the second – that the will is a determinant of human personality formation.

It is determined that the formation of personality in philosophical existential-humanistic anthropology is considered as a creative search of a person for his purpose within the actualization of their capabilities. An important role in the formation of personality has the system of human value orientations, which include the values of society within a certain national culture: moral imperatives; aesthetic, religious and philosophical ideas; legal norms; political beliefs, etc. The value orientations of the individual are formed in the process of individual assimilation of external, relative to the subject, values - norms, standards, imperatives of society.

It is found that the development of philosophical views on morality indicates a significant contribution of philosophers in the formation of psychological concepts of the development of the individual's moral consciousness. Moral consciousness functions on two interacting levels: a) emotional-sensory, associated with the reactions of the individual to relationships between people; b) rational-theoretical, which is expressed in the system of moral knowledge, which theoretically substantiate morality and its elements.

It is shown that moral consciousness is divided into individual and social. The main components of individual moral consciousness are moral feelings of duty, conscience, dignity, justice (together they make up the emotional-sensory level). Rational-theoretical level of individual moral consciousness is associated with systemic knowledge, ideas about concepts, their content, relationship (give an idea of moral values in general). Sensual and rational levels of individual moral consciousness form the basis of moral beliefs.

Key words: formation of personality, philosophical and anthropological aspects of morality, existential-humanistic psychology, moral consciousness, moral maturity of human.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.12>

Невмержицький В.М.

к.психол.н., доцент,
провідний науковий співробітник
лабораторії психології навчання
імені І.О. Синиці
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Аналіз проблеми становлення особистості у вимірах філософсько-антропологічної парадигми потребує особливої уваги в період несталого соціокультурного здійснення суспільних трансформацій. Дослідження особливостей суб'єктогенезу у вимірах соціокультурного простору займають одне із центральних місць у філо-

софській антропології (М. Scheler, Н. Plessner, А. Gehlen, Е. Rothacker, Е. Hengstenberg & etc.; М.О. Бердяєв, Г.В. Гребеньков, Г.В. Єльнікова, В.С. Ларцев, О.Т. Москаленко, В.І. Муляр, В.П. Сержантов, О.Г. Спіркін та ін.).

У філософсько-культурологічному дискурсі поняття «особистість» розглядається як «людина, що має самосвідомість і світо-

гляд», «індивідуальне вираження суспільних відносин і функцій людей, суб'єкт пізнання і перетворення світу, суб'єкт прав і обов'язків, естетичних і етичних норм» [1, с. 256–257]; як наголошує у своєму дисертаційному дослідженні В.С. Ларцев, дане поняття «найповніше втілює в собі суттєві риси того певного типу людей, яким притаманна негхамовна біосоціально активність, трансцендентне прагнення до свободи, особиста незалежність та творча діяльність у різних сферах суспільного буття, значущість персонального внеску в перетворення навколишнього світу, самоусвідомлення моральної і правової відповідальності» [2, с. 9]. Означені властивості активного суб'єкта життєтворчості набуваються в процесі особистісного становлення.

Становлення – вузловий елемент універсального розвитку, пов'язаного із трансформацією якісної сутності на засадах реальної можливості перетворення (абсолютний рух субстанції, буття). Водночас глибинною причиною і смыслом суб'єктивного становлення є притаманна індивіду априорі сутнісна неповнота потенційних можливостей роду, яка може бути нейтралізованою завдяки екзистенційним вимірам свободи життєтворчості. У даному контексті універсальним способом становлення особистості виступає діяльність як самодостатня основа перетворення індивіда у творчу індивідуальність – активно-пошукову, цілісну особистість [3, с. 23], котра відзначається сталістю ціннісно-орієнтаційних спонук і моральністю поведінки.

Постановка завдання. Метою дослідження є здійснення теоретичного аналізу філософсько-антропологічних аспектів феномену моральності як виміру особистісного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичне обґрунтування проблеми становлення особистості в новітній історії філософії визначається двома основними напрямками [3, с. 23–25]. Перший з них ґрунтується на ідеї про розум як універсальний імператив особистісного буття індивіда і головну засаду побудови суспільних відносин (І. Кант). Таку оптимістично-раціоналістичну методологію дослідження проблем становлення особистості розробляли Г. Сковорода (концепція «спорідненої праці»), Ф.-В. фон Гумбольдт (ідея про величність людини, її внутрішнє достоїнство), К. Маркс (праця як іманентно головна сфера формування особистості) й інші філософи.

Другий напрям пов'язаний із формуванням «філософії життя» і вираженням А. Шопенгауером містичного песимізму (воля до самореалізації, самоствердження) та містичного оптимізму Ф. Ніцше (воля до влади як засобу самореалізації), що абсолютизували волю

як детермінанту людської діяльності, проте висновки зробили різні. А. Шопенгауер запропонував особистості звільнитися від власного егоїзму настільки, що це фактично означатиме самознищення, самозаперечення. Потрібно, за думкою вченого, дійти до такого стану втрати індивідуальності, коли вже немає жодних мотивів, коли індивід розчиняється в інтуїції, втрачається в об'єкті. Ф. Ніцше, навпаки, закликав до максимальної досконалості шляхом заперечення не тільки власного «Я», але й інших. У філософії Ф. Ніцше становлення – це суто внутрішній процес самовдосконалення людського духу, конкретні формоутворення якого зовні виражаються не в соціальних ролях і статусі, а у вчинках [4]. Однак, і на цьому слід наголосити окремо, ніцшеанський варіант становлення, хоча й визначає «вчинкову» філософію, є головно філософією асоціальною, імморалістичною. Становлення особистості не передбачає співчуття до ближнього, благо мислиться як реалізація своєї «волі до влади», свобода – у свободі від інших. Надлюдина, згідно з Ф. Ніцше, – ідеал, до якого прийде людина, відкинувши наявні й багато в чому вже не потрібні цінності. Методологічно вірно вирішена проблема спричиняє для людини сповідання тих цінностей, які, врешті, призводять її до катастрофи, як і всю культуру, засновану на ніцшеанських етико-естетичних максимах і нормах.

У ХХ ст. особливу роль у конституюванні становлення особистості як предмета гуманітарного дослідження зіграв європейський екзистенціалізм (М. Heidegger, Е. Husserl, К. Jaspers, Е. Mounier, Ж.-П. Sartre), що зумовив специфічне усвідомлення унікальності буття окремої людини в конкретний момент часу і простору як співбуття з іншими. Саме екзистенціалізм сформував нову світоглядну парадигму особистості, що радикальним чином забарвила її життєдіяльність як проблему сенсжиттєву для індивіда та соціуму і водночас глибоко інтимну для кожної особистості [3, с. 26].

С. Кьєркегором особистість визначається як вищий первинний початок, процес становлення якого зумовлює послідовне проведення ідеї та її практичне переломлення в культивуванні егоцентричного емоційно насиченого самозаглиблення, радикальної інтровертованості свідомості. «Жити перед Богом» є ніщо інше, як жити «наодинці із собою» – вважав С. Кьєркегор. Вибір цінностей і є становленням особистості, це вибір віри у трансценденцію перед екзистенцією [5].

Згідно з філософськими ідеями Ж.-П. Сартра екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття та покладає на неї повну відповідальність за існування: людина відповідальна за те, чим вона є. Саме людське

життя – це можливість самоздійснення. Особистість сама робить вибір між позитивними та негативними можливостями і несе за це персональну відповідальність, що дозволяє їй реалізувати унікальний внутрішній потенціал особистісного зростання [6].

Гене́за становлення особистості у філософській екзистенційно-гуманістичній антропології розглядається як творчий пошук людиною свого призначення в контексті актуалізації своїх можливостей. Своєрідною кульмінацією в процесі конститування становлення особистості спеціальною темою досліджень у західній філософії стала стаття А. Маслоу «Самоактуалізація» (1967 р.). Вперше в соціальній філософії становлення особистості прямо пов'язується з її самореалізацією і смисложиттєвими орієнтирами (в термінах автора – «буттєвими цінностями»). У цій роботі А. Маслоу також уперше ввів у науковий вжиток поняття самореалізації особистості (самоактуалізації особистості) і піддав його всебічному аналізу. Цим він фактично конститував у соціальній філософії органічний взаємозв'язок становлення особистості з її самореалізацією і дав поштовх до створення різних напрямів у дослідженні цього взаємозв'язку, насамперед етики самореалізації (В. Bosanquet, В. Kroeche, J. Makkenzi, E. Mounier, J. Royce та ін.).

У парадигмі екзистенційно-гуманістичної психології сформувалася (60- і роки ХХ століття) також і доктрина самоактуалізації, яку представляють С. Rogers, S. Leshon, R. Inhlhart. У контексті досвіду учіння бути вільним К. Роджерс визначає спрямування особистісної динаміки як рух «від життя згідно з цінностями, введеними в нього іншими людьми, до цінностей, які він сам тепер відчуває» [7, с. 39]; означений рух дозволяє людині ставати більш індивідуалізованою і творчою, здатною на відгук і відповідальність [7, с. 41].

Психолого-гуманістичний характер досліджень простежується також у дослідженнях Е. Фромма, який зробив спробу зрізати гострі кути переважно біологізаторської методології фрейдизму в розробці проблем особистості («Мати чи бути?») і поєднати її із соціологічними підходами. Е. Фромм «показує, як неповторний екзистенційний склад особистості вписується в конкретний соціальний фон, що впливає на індивіда, перетворюючи його потреби і напрацьовуючи соціальні характери» [8, с. 8]. Справжнє самовтілення особистості Е. Фромм пов'язує лише із практичною реалізацією принципу буття й адекватної йому форми міжлюдських стосунків – любов'ю. За існування людини з орієнтацією і установкою на «модус буття» (на противагу споживацьким тенденціям) передумовами Е. Фромм називає незалежність, свободу та наявність критичного мислення. Характерною ознакою такого

способу буття є внутрішня активність суб'єкта, продуктивне використання своїх людських потенцій: «...буття передбачає здатність бути активним; пасивність виключає буття <...> Таким чином, активність – це соціально визнана цілеспрямована поведінка, результатом якої є відповідні соціально корисні зміни» [9, с. 95–96].

Вагому роль у становленні особистості відіграє система ціннісних орієнтацій людини, котрі містять цінності суспільства, що функціонують у певній національній культурі: моральні імперативи; естетичні, релігійні та філософські ідеї; правові норми; політичні переконання тощо. Ціннісні орієнтації особистості в контексті особистісного смислу визначають принципи розуміння людиною соціальної реальності, власної поведінки та поведінки інших людей, виступають регуляторами поведінки, а отже, є аксіологічними функціями особистості [10, с. 212–213] (життя і смерть, свобода, справедливість, обов'язок, добро і зло, нарешті, смисл життя як головна інтегральна аксіологічна функція особистості), природа яких детермінована не лише потребами, але й здатністю людини до оціночної діяльності.

Ціннісні орієнтації особистості формуються лише в процесі індивідуального засвоєння зовнішніх щодо суб'єкта цінностей-норм, стандартів, імперативів суспільства. Проте щоб ці зовнішні цінності стали для особистості внутрішніми, вони мають бути екзистенційно пережитими, усвідомленими, а відповідно, мають стати потребою, бути оціненими і як аксіологічна функція проявлені у вчинкові, тобто мають стати установкою. Надалі, щоб дані установки отримали не лише зовнішнє схвалення з точки зору «має бути» і стали б цінними в суспільному контексті, але й отримали внутрішню оцінку як цінності у самого індивіда, необхідними є зовнішні соціальні умови, що створюють обставини драматизму і боротьби, пошуку людиною своєї ідентичності.

Аксіологічні функції особистості мають фундаментальні особливості: будучи знаннями, вони набувають форму переконань і функціонують як імперативи внутрішнього життя та поведінки, що існують у свідомості на лінгвістичному рівні і мають соціально-історичну зумовленість. Іншими словами, це вищі внутрішні регулятори людської діяльності, кожна з яких є формою розуміння індивідом самого себе і виражає цільову спрямованість суб'єкта [10, с. 213]. Аксіологічні функції особистості не лише характеризуються значною стійкістю, але завдяки їм особистість набуває статус автономного суб'єкта діяльності із властивими йому рисами характеру (ініціативність, відповідальність тощо), що підтверджує положення вітально-аксіологічної концепції щодо «внутрішньої логіки» становлення особистості

як її «персоналізації» [11, с. 228]. Система ціннісних орієнтацій особистості формується на підставі асимілювання всіх доступних індивіду матеріальних і духовних цінностей у процесі усвідомлювання ним смислу його життя, що не суперечить вітальній структурі індивіда.

На сучасному етапі в наукових площинах антропологічних досліджень сконцентровані проблеми, вирішення яких спрямоване на забезпечення розвитку протягом особистісного становлення моральних і духовних цінностей як найсуттєвіших в аксіологічній сфері людини [12].

Серед найважливіших проблем особистісного становлення людини вагоме місце посідають питання еволюції та означення тенденцій розвитку моральної культури людства.

Загалом, еволюція філософських поглядів на мораль свідчить про потужний внесок філософів у становлення психологічних концептів розвитку моральної свідомості особистості.

Визначення основних положень формування моральної поведінки особистості було пов'язане з діяльністю софістів, які займалися пошуком істинних знань через розвиток логічного мислення і оволодіння мистецтвом переконання. Моральні принципи визначались на основі узагальнення думки більшості. Так, зокрема, Платон у своїх творах писав, що про кожну річ можна висловити взаємовиключні судження, які рівною мірою можуть бути переконливими. Оскільки яким саме кожна людина відчуває дещо, таким, скоріш за все, воно і буде для неї, тому людина вважалась мірою всіх речей [13]. Давньогрецький філософ Арістотель акцентував увагу на активності особистості у формуванні власних доброчесностей, пізнанні їхньої сутності, адже «за активної діяльності виникають моральні устої» [14, с. 106].

Філософи Середньовіччя, починаючи з раннього християнства, розглядають моральність як шлях урятування людства. Августин, зокрема, проповідуючи вчення про спасіння людства, розкриває сутність суверенності людської волі у співвідношенні з такими поняттями, як добро і зло, заслуги і благодать.

Доба Відродження відзначена в історії цивілізації зміною поглядів на людину й цінності її життя. Гуманісти XIV–XVI століть Ф. Петрарка, Л. Балла, Дж. Манатті, Дж. Піко делла Мірандола зазначали, що дивне і величне призначення людини, який дано досягти того, чого вона прагне, і бути тим, ким вона хоче. Основою самосвідомості на той час проголошується свобода. Мислителі цього часу ігнорують переважно наслідки вчинків людини, пов'язуючи її свободу становлення у творчих здібностях, у вмінні розуму бачити і розкривати об'єктивну красу світу. Особливе значення в такому підході трактування моралі знаходимо в «Промові

про доброчесність людини» Піко делла Мірандола. Гуманіст розглядає людину як творця самої себе, як носія моральності: «Якщо за допомогою моралі сили пристрасті будуть збуджені до відповідних розумних меж, так, щоб вони узгоджувалися між собою в непорушній гармонії, якщо за допомогою діалектики буде розвиватися розум, то, збурені пристрастями Муз, ми будемо насолоджуватися небесною гармонією» [15, с. 513]. Відповідно, для повноцінного становлення особистості необхідними умовами є володіння такими цінними чеснотами, як розум і моральність.

Представник німецької класичної філософії Іммануїл Кант пов'язував моральну самосвідомість із гідністю особистості й визначав її з позицій абсолютної свободи та моральної відповідальності кожної людини. І. Кант установив самоцінність людської особистості й безумовність гідності людини. І. Кант вважав, що завдяки моралі здійснюється регуляція суспільних відносин, але не шляхом примушування, наставляння, а методом орієнтації людей на гуманні, добрі, справедливі стосунки, тобто через формування моральних цінностей [16, с. 228–289]. Одним із моральних законів І. Кант вважав свободу, котра, на думку філософа, знаходиться у свідомості людини і проявляється в здатності самостійно вчиняти певні дії. При цьому І. Кант застерігає: «Вчинок із почуття обов'язку має цілком усунути вплив схильності й разом з нею будь-який предмет волі» [16, с. 236].

Цікаві думки щодо розвитку моральності особистості висловлював також Йоганн Готліб Фіхте – німецький філософ, один із представників німецької класичної філософії, котрий умовою виконання морального закону називає перемогу над чуттєвими схильностями. Сутністю свободи особистості Й. Фіхте вважає добровільне виконання моральних законів, що базується на виборі добра. «Я сам, незалежний і вільний від впливу всіх зовнішніх сил, припиняю свою нерішучість і визначаю себе вільно напрацьованим у мені пізнанням крашого» [17, с. 233].

Аналогічну думку про те, що людина отримує моральні знання та засвоює свої обов'язки щодо інших у процесі власного життя, висловлював Л. Фейєрбах: «...існування егоїстичної людини пов'язане з існуванням інших людей, хоч би її батьків, її братів і сестер, її сім'ї, отже, аж ніяк не залежне від своєї доброї волі. Егоїстична людина, починаючи від лона матері, повинна ділити всі блага життя зі своїми ближніми. І якщо ці невимушені, моральні впливи, не справивши дії, зазнають краху внаслідок неблаганної впертості егоїста – не сумнівайтесь! – тоді стусани його братів і сестер навчать його необхідних правил» [18, с. 150].

Засновники філософії екзистенціалізму А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, С. К'єркегор продовжили вивчення природи людини, її моральної самосвідомості через свободу волі. Як основа моральної самосвідомості розглядалась не тільки свобода волі, а й свобода вибору, свобода думок. Моральна самосвідомість, за С. К'єркегором, втілюється у виборі нею свого унікального та неповторного «Я».

Філософами загалом ототожнюються категорії «мораль» та «моральність». Певні спроби розвести поняття «мораль» і «моральність» все ж таки зроблені Г.В.Ф. Гегелем. Мораль, з його точки зору, є сферою суб'єктивною й індивідуальною, несе в собі особистісний і приватний зміст, витягнутий із суспільних норм, що стихійно сформувалися, і звичаїв. «Якщо я хочу розумного, – наголошував Георг Гегель, – то я дію не як відокремлений індивід, а згідно з поняттям моральності загалом; у моральному вчинку висуюю я не самого себе, а суть» [19, с. 45]. Г.В.Ф. Гегель вважав, що мораль – те, якими вбачаються вчинки індивідові в його суб'єктивних оцінках, намірах, переживаннях провини, а моральність – те, якими насправді є вчинки людини в реальному досвіді життя родини, народу, держави. Деякі дослідники, спираючись на філософію Гегеля, вважають, що мораль є формою суспільної свідомості, а моральність – формою індивідуальної свідомості. Цю теоретичну позицію поділяє Л.Н. Антилогова, позначаючи мораль як сукупність норм і вимог, які пропонуються соціумом як вимоги до поведінки індивіда, тоді як моральність формується разом з особистістю, становить принцип її буття, вона невіддільна від змісту «Я» індивіда.

Розрізняють сім основних характеристик моральності:

- 1) панування розуму над афектами;
- 2) прагнення до вищого блага;
- 3) добра воля й безкорисливість намірів;
- 4) здатність жити в людському суспільстві;
- 5) людяність, або суспільна форма відносин між людьми;
- 6) автономія волі;
- 7) взаємне виконання соціальних норм, виражене через золоте правило моральності.

За визначенням В.П. Москальця, в основі філософської антропології лежить ідея про особистість, яка поряд із розвиненими інтелектуальними здібностями має володіти значним духовним потенціалом, моральними ідеалами та цінностями [20, с. 284–286]. На думку науковця, мораль є однією з нормативно-регулятивних форм суспільної свідомості, що впливає на суспільні, соціальні відносини, людські стосунки за допомогою принципів, правил, норм, законів, кодексів, приписів тощо. Разом із тим мораль відрізняється від права та звичаю духовною, автентичною, вну-

трішньособистісною структурою мотивації [20; 21]. Німецький філософ Т. Адорно, пояснюючи зміст поняття «мораль» (від лат. *mores*), наголошує, що воно постулює деяке узгодження публічних звичаїв певної країни з моральною, етично правильною поведінкою, з правильним життям окремої людини [22, с. 17].

З аксіологічної точки зору мораль можна визначити як сукупність цінностей добра і зла, а також відповідних їм форм свідомості, відносин, вчинків [23, с. 19].

В етиці під поняттям «мораль» розуміють такі оцінно-імперативні способи засвоєння дійсності, які регулюють поведінку людей у діапазоні добра і зла. А.А. Гусейнов та Р.Г. Апресян наголошують, що мораль виступає як «панування розуму над афектами, як прагнення до вищого блага; як добра воля і безкорисливість мотивів; як здатність жити в людському суспільстві; як людяність і суспільна форма відносин між людьми» [24, с. 26]. Науковці вважають, що мораль можна представити у вигляді двох взаємозалежних характеристик:

- 1) як особистісну характеристику, сукупність моральних якостей і чеснот;
- 2) як характеристику відносин між людьми, що виражаються в моральних нормах (вимогах, правилах, заповідях).

Мораль – це «міра панування людини над самою собою, показник того, наскільки людина відповідальна за себе, за те, що робить» [24, с. 6].

У парадигмі наукових досліджень феномену моралі можна виокремити різні підходи щодо співвідношення понять моралі та моральності. Відповідно до однієї з точок зору мораль – це форма свідомості, а моральність – сфера практичних вчинків, звичаїв, традицій [25; 26; 27]. Відповідно до іншої думки мораль – це регуляція поведінки засобом суворо фіксованих норм, психологічного примушування і контролю, групових критеріїв і суспільної думки, а моральність – це сфера моральної свободи особистості, коли суспільні та загальнолюдські вимоги збігаються з її внутрішніми мотивами [24].

Мораль як особистісна характеристика у філософії пов'язується з інтелектуальною сферою людини, прагненням вищого блага за допомогою доброї волі. Крім того, як характеристика відношень між людьми мораль розглядає людину з точки зору її здатності жити «в людському гуртожитку». Специфікою суспільної моралі є її поширення на всіх людей, універсальність моральних вимог і необхідність їх виконання всіма членами суспільства, але за умови вільного вибору і свободи волі. Отже, мораль – багатогранний феномен суспільної психіки, суспільний інститут, який виконує функцію регулювання поведінки людини. У широкому філософському розумінні мораль

є формою суспільної свідомості, сукупністю принципів, правил, норм, якими люди керуються у своїй поведінці [27, с. 11–12]. Згідно з думкою соціальних філософів, мораль є специфічним, оціночним імперативним способом освоєння соціальної дійсності, пов'язаним із протистоянням добра і зла [24]. Психологічна точка зору не суперечить жодній із вказаних, але збагачує їх, підкреслюючи те, що це явище – чи не основний ефект соціалізації людини і суспільства. Мораль виникає на вододілі «я – світ», надто «я – інша людина» у площині розвитку моральної свідомості особистості [28]. Аналізуючи роль моральної свідомості, Л.С. Виготський вказував, що в цьому випадку принципово важливим є розуміння свідомості як передумови організації поведінки. Свідомість є здатністю людини до рефлексії, адекватного відображення навколишнього світу, подій, що відбуваються в ньому, своєї Батьківщини, обов'язку тощо, а також формування до них свого ставлення. Через свідомість людина здатна пізнати сутність навколишнього світу, розуміти його. Свідомість є вищим рівнем психічного відображення, який властивий лише людині як суспільно історичній істоті. Свідомість постає як знання про зовнішній і внутрішній світ, про самого себе. Однак свідомість не зводиться лише до знання, не тотожна йому, оскільки вона виявляється не лише в узагальненому знанні навколишньої дійсності, а й у певному оцінному, теоретичному і практичному ставленні до неї. Тому іншим необхідним складником свідомості є переживання людиною того, що для неї в навколишній дійсності є значущим [29].

У широкому контексті моральна свідомість інтерпретується як процес відображення індивідуальною свідомістю морального аспекту суспільних подій та актів поведінки, в результаті яких здійснюється їх моральна оцінка, робиться вибір та регуляція діяльності й поведінки згідно з інтересами суспільства, які виявляються у вимогах (нормах) суспільної моралі (О. Бондаревська). М.И. Боришевський відзначає, що «утвореннями, які в системі особистості становлять підсистему свідомості (зрозуміло, і самосвідомості також) або органічно пов'язані з нею, є: світогляд, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, воля» [30, с. 26]. Р.В. Павелків розглядає моральну свідомість як особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію відповідно до них власної поведінки. Моральна свідомість, на думку Р.В. Павелківа, «є культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливою складовою частиною суспільного й індивідуального буття людини. Вона є одним із компонентів свідомості людини вза-

галі, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а іноді й розвитку людиною моральних принципів» [28].

На думку Н.М. Вознюка, людина стає моральною особистістю, коли вона добровільно підпорядковує свої дії моральним вимогам суспільства, усвідомлює їх значення і зміст, здатна висувати перед собою моральні цілі й виробляти рішення відповідно до конкретних обставин, самостійно оцінювати власні дії та вчинки оточуючих, виховувати себе, протистояти середовищу [31, с. 17].

Моральна свідомість функціонує на двох рівнях, що взаємодіють між собою:

- емоційно-почуттєвому, пов'язаному з реакціями особистості на стосунки між людьми; реакції виявляються в почуттях любові, ненависті; довіри, недовір'я; симпатії, антипатії; обов'язку, відповідальності; національної гордості тощо;

- раціонально-теоретичному, що виражається в системі моральних знань про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, в яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи.

Залежно від носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну. Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості, що в сукупності становлять емоційно-почуттєвий рівень. Раціонально-теоретичний рівень індивідуальної моральної свідомості пов'язується із системними знаннями, уявленнями про поняття, їхній зміст, взаємозв'язок; наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності взагалі і вищі зокрема. Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості є основою моральних переконань. Суспільна моральна свідомість, носієм якої є суспільство, акумулює не тільки і не стільки моральну практику сучасників, а значною мірою використовує досвід минулих поколінь та історичних епох, їхні пошуки й досягнення. Суспільна моральна свідомість – цілісний феномен, де теоретичний рівень відбивається в системі понять. Специфіка понять моральної свідомості в тому, що вони своєрідно відбивають моральне життя суспільства, спільнот і людини, використовуються для оцінки різних дій, вчинків як людини, так й інших соціальних суб'єктів. Найбільш загальними категоріями моральної свідомості є: добро і зло, справедливість, совість, щастя, сенс життя, етичний ідеал.

У структурі моральної свідомості О. Бондаревська [32] виділяє три компоненти:

- нормативний, до якого належать моральні знання, моральні поняття, принципи,

ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості;

– оціночний, до якого належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені оцінні критерії, що використовує особистість у практичній діяльності;

– регулятивний, до якого належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості.

Розподіл структурних компонентів моральної свідомості є досить умовним, тому що в дійсності ставлення особистості до оточуючих її людей виявляється у взаємодії всіх компонентів комплексно. Фактично ці компоненти функціонують у моральній свідомості як єдине ціле.

Не відкидаючи ціннісно-нормативної сутності моральних норм і принципів, можна наголосити на тому, що моральність людини є процесом і результатом розвитку сутнісних сил людини, які пов'язані з її здатністю сприймати цінність іншої людини, поважати її гідність, критично оцінювати свою поведінку у відповідності до суспільних інтересів і суспільної моралі, правильно її орієнтувати, бути морально активною особистістю, співпереживати, радіти, жаліти тощо; і оскільки розвиток цих сил можливий лише в соціумі і завдяки соціуму, то сутнісний зміст морального становлення особистості становить позитивний моральний досвід людства, що накопичений у процесі історичного соціального розвитку [27, с. 18].

Серед найголовніших складників моральної зрілості людини є культура морального мислення, єдність моральних почуттів з переконаннями, що дають особистості вірну моральну оцінку своїх дій і вірну орієнтацію в системі моральних цінностей. Все це сприяє оволодінню людиною моральними формами управління своїм суспільним і індивідуальним життям.

Висновки з проведеного дослідження.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив визначити, що важливу роль у вивченні становлення особистості як предмета гуманітарного дослідження відіграла філософська екзистенційно-гуманістична антропологія. Становлення особистості в ній розглядається як творчий пошук людиною свого призначення в контексті актуалізації своїх можливостей. Мораль є багатограним феноменом суспільної психіки та суспільним інститутом, який виконує функцію регулювання поведінки людини. До структури моралі можливо віднести моральні цінності, норми та ідеали, що використовуються людиною під час виконання різноманітних соціальних ролей. Моральність особистості проявляється в тому, що її моральна поведінка здійснюється в силу

внутрішнього спонукання, на основі власних поглядів і переконань.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаються у вивченні психолого-педагогічного контенту становлення моральної особистості в традиціях української культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. Москва : Политиздат, 1972. 303 с.
2. Ларцев В.С. Формування особистості : детермінанти, проблеми, перспективи (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Київ, 2003. 30 с.
3. Токарева Н.М. Психологія комунікативного моделювання особистісних конструктів у підлітковому віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 530 с.
4. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / пер. с нем. В.В. Рынкевича ; под ред. И.В. Розовой. Москва : Интербук, 1990. 301 с.
5. Кьеркегор С. Страх и трепет / пер. с дат. Н.В. Исаевой, С.А. Исаева. Ленинград : Глобус, 1991. 44 с.
6. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. *Сумерки богов* : сборник / пер. с нем., франц., англ. А.В. Михайлова, В. Библихина, А. А. Яковлева и др. ; сост., общ. ред. А.А. Яковлева. Москва : Политиздат, 1989. С. 319–344.
7. Роджерс К. Вчитися бути вільним. *Гуманістична психологія: Антологія* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів : у 3-х т. / упорядники й наукові редактори Р. Трач, Г. Балл. Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2001. Т. 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. С. 38–59.
8. Гуревич П.С. Разрушительное в человеке как тайна / Э. Фромм. *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва : Республика, 1994. С. 3–14.
9. Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с нем. Э.М. Телятниковой. Москва : Астрель, 2010. 314 с.
10. Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф. Личность как предмет философского познания. *Философская теория личности и ее психологические и биологические основания* : монография. Новосибирск : Наука, 1984. 319 с.
11. Гребеньков Г.В., Чайкова Н.М. Витально-аксиологическая концепция личности как методология современной персонологии. *Наука. Религия. Суспільство*. 2004. № 2. С. 222–228.
12. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості : монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. 512 с.
13. Донцов А.В. Формування моральних механізмів поведінки студентської молоді. Харків : Шлях, 2000. 227 с.
14. Аристотель. Никомахова етика : соч. : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 54–293.
15. Мирандола Пико дела. Речь о достоинстве человека. *История эстетике. Памятники мировой эстетической мысли* : в 5 т. Москва : Искусство, 1962. Т. 1. С. 506–514.
16. Кант И. Основы метафизики нравственности. *Основы метафизики нравственно-*

сти. *Критика практического разума. Метафизика нравов.* Санкт-Петербург : Наука, 1995. С. 228–289.

17. Фихте И.Г. Общие принципы наукоучений. Антология мировой философии : в 4 т. Москва : Мысль, 1971. Т. 3. С. 197–243.

18. Фейербах Л. История философии. Собр. произв. : в 3-х т. Москва : Мысль, 1967. Т. 1. 544 с.

19. Гегель, Г.В.Ф. Философия права. *Сочинения* : в 14 т. Москва ; Ленинград : Соцэргиз, 1934. Т. 7. 380 с.

20. Москалец В.П. Психологічний зміст духовності і духовність мистецтва. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості.* Київ, 1994. Ч. 1. С. 284–286.

21. Москалец В.П. Психологія релігії : посібник. Київ : Академвидав, 2004. 240 с.

22. Адорно Теодор В. Проблемы философии морали / пер. с нем. М.Л. Хорькова. Москва : Республика, 2000. 239 с.

23. Матвеев П.Е. Моральные ценности : монография. Владимир : ВГУ, 2004. 190 с.

24. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. Москва : Гардарики, 2000. 472 с.

25. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності : наук. видання. Київ : Либідь, 2006. 272 с.

26. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность. (Философские размышления о жизненных проблемах). Москва : Знание, 1990. 62 с.

27. Донцов А.В. Моральна культура вчителя : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. 240 с.

28. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості в молодшому шкільному віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Рівне, 2005. 445 с.

29. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. Москва : Просвещение, 1980. 183 с.

30. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.

31. Вознюк Н.М. Етико-педагогічні основи формування особистості. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 196 с.

32. Малихін А. Моральна свідомість особистості: сутність та структура. URL: http://www.bdpu.org/scientific_published/2005/Pedagogical_studios/9

ДОСЛІДЖЕННЯ СФОРМОВАНОСТІ РІВНЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ В СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО ВНЗ

EXPLORING THE MATURITY LEVEL OF EMOTIONAL STABILITY ON THE EXAMPLE OF THE STUDENTS OF TECHNICAL UNIVERSITY

Стаття присвячена дослідженню емоційної стійкості студентів технічного ВНЗ. У статті аналізуються підходи до дослідження феномена «емоційна стійкість» у психології. Визначено, що, незважаючи на значну кількість підходів до розуміння емоційної стійкості, немає універсального визначення цього поняття. Більшість психологів під емоційною стійкістю розуміє властивість особистості, яка забезпечує її здатність несильно емоційно збуджуватися в умовах напруженої діяльності й не реагувати на емоціогенні подразники. З'ясовано, що емоційна стійкість дає змогу індивіду зберігати наперед визначену направленість діяльності шляхом здатності контролювати емоції та подавляти емоційні реакції. Доведено, що емоційна стійкість – це здатність індивіда підтримувати динамічну рівновагу між збереженням адекватної поведінки в емоціогенній ситуації та відновлення комфортного емоційного стану після стресу.

Проаналізовано, що емоційна стійкість є багатоконпонентною властивістю особистості, структуру якої становлять такі компоненти: мотиваційний, емоційний, вольовий, когнітивний, інтелектуальний, практико-діяльнісний тощо.

Наведено результати дослідження емоційної стійкості студентів 2 курсу бакалаврату НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського». Використано такі методики: методику діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища В.В. Бойка; методику діагностики рівня невротизації Л.І. Вассермана та методику «Шкала тривожності» Тейлора. Установлено, що серед більшості студентів домінує середній рівень сформованості емоційної стійкості. Також значна кількість студентів характеризується низьким рівнем емоційної стійкості й схильна переживати тривожність, невпевненість у собі, занепокоєння, страху.

Ключові слова: емоційна стійкість, емоціогенна ситуація, багатоконпонентність, рівень сформованості емоційної стійкості, тривога, страху.

The article is devoted to the study of emotional stability of students of technical university. The article analyzes the approaches to the study of the phenomenon of "emotional stability" in psychology. It is determined that, despite a significant number of approaches to understanding emotional stability, there is no universal definition of this concept. Most psychologists understand emotional stability as a property of a person that provides his ability not to be very emotionally aroused in conditions of intense activity and not to respond to emotional stimulus. It has been found that emotional stability allows an individual to maintain a predetermined direction of activity through the ability to control emotions and suppress emotional reactions. It is analyzed that emotional stability is a multicomponent personality trait, the structure of which is made up of the following components: motivational, emotional, volitional, cognitive, intellectual, etc.

The article presents the results of a study of the emotional stability of two-years Bachelor's students of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute". The following methods were used: methods of diagnosing the type of emotional reaction to the influence of environmental stimulus V. Boyko: method of diagnosing the level of neuroticism L.I. Wasserman and Taylor's method of "Anxiety Scale". It is established that the average level of emotional stability formation dominates among the majority of students. Also, a significant number of students are characterized by a low level of emotional stability and tend to experience anxiety, self-doubt fears.

Key words: emotional stability, emotional situation, multicomponentity, maturity level of emotional stability, anxiety, irritability, fears.

УДК 159.9.07

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.13>

Онiпко З.С.

к.політ.н.,
викладач кафедри психології
і педагогіки

Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Емоційна стійкість є одним із найважливіших чинників життєдіяльності людини, що дає змогу забезпечити її як навчальну, так і професійну діяльність. Вона дає можливість свідомо керувати власною діяльністю, свідомо визначати рівень психічного навантаження на рівні, достатньому для ефективної діяльності. Емоційна стійкість зменшує негативні емоційні впливи, зменшує напруження, стрес, дає змогу або їх повністю уникнути, або швидко з ними впоратися. Людина з емоційною стійкістю може успішно здійснювати професійну діяльність у складних, незвичних або напружених умовах. Емоційна стійкість в умовах напруженої діяльності опосередковується цілісним процесом саморегуляції за умов єдності когнітивних і фізіоло-

гічних проявів. Тому важливим є дослідження сформованості емоційної стійкості студентів, оскільки юнацький вік є найбільш сензитивним періодом для формування емоційної стійкості як інтегральної властивості особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній науці є значна кількість підходів до визначення поняття «емоційна стійкість». Проблемою цього феномена займалися такі дослідники: Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин, П.Б. Зільберман, Л.М. Аболін, С.П. Бочарова, А.Е. Ольшаннікова, О.А. Чернікова, В.Л. Маріщук, М.В. Грициєнко, А.І. Черкашин, А.Л. Злотніков, О.В. Савченков, А.С. Хромова, Н.В. Мезенцова й інші.

Постановка завдання. Однак питання емоційної стійкості студентів, яка є умовою

ефективної навчальної діяльності, досліджено неповною мірою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «емоційна стійкість» та «емоційна нестійкість» (нейротизм) уперше ввів Г.Ю. Айзенк. Емоційну стійкість психолог визначає як стійкість особистості щодо зовнішніх подразників і збереження спокою. Нейротизм Г.Ю. Айзенк розглядав як неврівноваженість процесів збудження та гальмування, унаслідок чого в особи проявляються такі симптоми: підвищена чутливість до зовнішніх подразників, тривожність, негативний емоційний фон. Психолог уважав, що емоційна стійкість та емоційна нестійкість є залежними від типів темпераменту, а тому особливість індивідуального протікання психічних процесів не залежить від особливостей діяльності індивіда.

Деякі автори розглядають емоційну стійкість крізь призму стійкості емоцій, вважаючи, що визначальною є стійкість емоційних станів, несхильність до частотої зміни емоцій, а не загальна функціональна стійкість особистості в емоціогенних умовах. Так, О.А. Чернікова, Мілерян, ототожнюють емоційну стійкість з емоційною стабільністю. О.А. Чернікова визначає наявність незначних зсувів у величинах показників, які характеризують емоційні реакції індивідів, за яких вони досягають оптимального рівня інтенсивності [19]. Є.А. Мілерян також вважає, що саме незначний показник зсувів, які характеризують емоційні реакції особистості, дає змогу визначити рівень емоційної стійкості особи, яка має низьку або високу сприйнятливості до емоціогенних факторів [16].

В.І. Долгова визначає емоційну стійкість як результат емоційної саморегуляції діяльності і як системну якість особистості, яку вона набуває протягом свого життя та яка характеризується єдністю емоційних інтелектуальних, вольових відносин, які вона переживає протягом своєї діяльності [9]. Емоційна стійкість виступає як регулятор вибору індивіда способів, форм, стратегій діяльності загалом.

Л.П. Баданіна та В.М. Писаренко вважають емоційну стійкість як властивість особистості. Так, останній акцентує увагу на переважанні в індивіда позитивних емоцій, а також стабільності емоційного збудження при впливові різних стресових факторів, в індивіда з емоційною стабільністю [9].

Л.М. Аболін [4] визначає емоційну стійкість як властивість особистості, яка характеризує її в процесі напруженої діяльності, за умови вміння особи акумулювати різні емоційні характеристики, які можуть допомогти їй досягти поставленої мети. Психолог наголошував, що емоційна стійкість є функціональною системою емоційного регулювання діяльності індивіда. Такий цілісний процес саморегу-

ляції постає в єдності раціональних, емоційних і тілесних проявів. На думку Л.М. Аболіна, система емоційної саморегуляції напруженої діяльності включає емоційний досвід, сукупність значимих переживань умов діяльності, програму емоційно-виконавчих стереотипів, засоби підготовки до її реалізації, саму реалізацію, сукупність критеріїв успіху-неуспіху, запам'ятовування, а також корекцію, яка ґрунтується на емоційній оцінці й оцінювання проміжних результатів [5]. Л.М. Аболін уважав, що для забезпечення емоційної стійкості індивіду необхідно орієнтуватися на індивідуальні особливості й особливостям ситуації, яка вимагає від особистості емоційної саморегуляції.

Я. Рейковський також визначає емоційну стійкість як здатність емоційно збудженої особистості зберігати наперед визначену направленість своїх дій, а також здатність контролювати свої емоції та подавляти емоційні реакції [18]. На думку автора, емоційна стійкість може визначити ступінь емоційного збудження, яке не заважає особистості ефективно здійснювати свою діяльність, оскільки не перевищує допустимої порогової величини, після якої можуть спостерігатися астеничні реакції. Параметром визначення ступеня емоційної стійкості Я. Рейковський називає чутливість до емоціогенних подразників. В осіб із низькою емоційною чутливістю спостерігається висока емоційна стійкість. Вони потребують сильних подразників для того, аби проявилася емоційне збудження [18].

На думку П.Б. Зільбермана, під емоційною стійкістю варто розуміти «інтегративну якість особистості, яка характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності індивіда, які забезпечують найбільш оптимально успішне досягнення цілі діяльності в складному емотивному середовищі» [11].

Психолог виділяв дві стадії, які особистості необхідно пройти для успішної саморегуляції. На першій стадії, яка характеризується емотивною реактивністю, емотивний фактор викличе в організмі індивіда вегетативні зрушення. На другій стадії відбувається емоційна адаптація до цих зрушень, їх пригнічення.

К.К. Платонов [17] виділяє в емоційній стійкості такі компоненти: емоційно-вольовий (ступінь вольового володіння людиною своїми емоціями), емоційно-моторний (стійкість психомоторики), емоційно-сенсорний (стійкість сенсорних вражень). Він вважає, що до емоційна стійкість визначається схильністю/несхильністю індивіда до частотої зміни емоційних станів.

В.Є. Медведева також визначає емоційну стійкість як багатокомпонентну властивість особистості [15]. Вона зазначає, що в структурі емоційної стійкості виділяються низка

компонентів, які визначають ступінь її сформованості в індивіда: мотиваційний (наявність стійкої внутрішньої пізнавальної мотивації, націленість на досягнення мети, навіть в умовах підвищеного емоційного напруження); когнітивний (володіння знаннями основ психогієни, знаннями про подолання емоційних перевантажень); емоційно-особистісний (адекватна самооцінка, інтернальність локус контролю, низький або нормальний рівень тривожності, загальний позитивний емоційний фон, виражений самоконтроль, високу нормативність і організованість, врівноваженість); практико-діяльнісний (уміння й навички саморегуляції, а також володіння навичками самодіагностики, корекції та профілактики негативних емоційних станів і властивостей особистості) [15].

Дослідники М.І. Дяченко та В.А. Пономаренко визначають емоційну стійкість як характеристику особистості й психічний стан, які забезпечують доцільну поведінку в екстремальних умовах [10]. Вона є одним із найважливіших факторів надійності, ефективності внаслідок успіху діяльності в умовах надзвичайних ситуаціях, що відбувається у зв'язку з переходом психіки на новий рівень активності й перебудовою її спонукальних, регуляторних і виконавчих функцій.

Психологи також виділяють в емоційній стійкості низку компонентів: мотиваційний, емоційний, вольовий, інтелектуальний [10]. Мотиваційний компонент полягає в тому, що емоційна стійкість залежить від сили мотивів, які спонукають людину до дій. Змінюючи мотивацію, можна управляти – збільшувати або зменшувати – емоційну стійкість. Емоційний компонент визначається як емоційний досвід особистості, накопиченого в процесі подолання негативних впливів екстремальних ситуацій. Вольовий компонент виражається як свідомо саморегуляція діяльності. Інтелектуальний компонент передбачає здатність індивіда оцінювати ситуацію, прогнозувати можливі зміни, на основі чого він може приймати рішення щодо способів дій.

Г.П. Дзвоник виділяє такі ресурси підструктур емоційної стійкості: психофізіологічні (урівноваженість і рухливість нервових процесів), емоційно-вольові (непідвладність перешкодам у встановленні емоційних контактів, відсутність формування симптомів емоційного вигорання), когнітивно-рефлексивні (низький рівень тривожності, фрустрації, агресивності й ригідності), адаптивні (нервово-психічна стійкість, розвиненість особистісного адаптивного потенціалу) та соціально-перцептивні (психологічна проникливість, психологічна прозорливість, соціальна інтуїція, гнучкість здатності до корекції образу іншого в процесі спілкування) [8]. Автор зазначає, що найкра-

щим шляхом формування емоційної стійкості є опанування прийомів емоційно-вольової регуляції на психологічному та психофізіологічному рівнях, а також розвиток індивідуальних характеристик.

С.П. Бочарова під емоційною стійкістю розуміє важливу індивідуальну властивість, яка визначає можливість протистояти стресовим і фрустраційним факторам [7]. На її думку, здатність управляти своїми емоціями дає змогу зберігати високу професійну працездатність, адекватність поведінки, незважаючи на емоціогенний вплив.

І.Є. Ільїн вважає, що про справжню емоційну стабільність можна говорити лише в тому випадку, коли йде мова, по-перше, про час появи емоційного стану за умов тривалої та постійної дії емоціогенного фактора (чим пізніше виникають емоційні стани, тим вища є емоційна стійкість в особистості); по-друге, силу емоціогенного впливу, яка викликає певний емоційний стан (чим більша є сила такого впливу, тим доцільніше говорити про емоційну стійкість індивіда) [12]. Психолог дотримується думки, що не існує універсальної емоційної стійкості, оскільки до різних емоціогенних факторів така стійкість є різною. Тому він пропонує вести мову саме про стійкість особистості до певного емоціогенного фактору.

Л.Ф. Мальгіна [14] вважає, що емоційна стійкість – це здатність індивіда підтримувати динамічну рівновагу між збереженням адекватної поведінки в емоційно «значимій ситуації» та відновленням комфортного емоційного стану після стресу. Серед структурних компонентів емоційної стійкості особистості Л.Ф. Мальгіна називає такі: ситуативну та загальну самооцінку індивіда, яка проявляється в комунікативності й урівноваженості поведінки; низький рівень невротизму та тривожності; емоційно-вольову та рефлексивну регуляцію поведінки.

О.А. Ашихмінова виділила дві функції емоційної стійкості: гомеостатичну й адаптаційну. Перша функція підтримує емоційний баланс, друга – ефективно пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов або змін у внутрішньому станові без негативних наслідків для психічного та фізичного здоров'я [6].

Зарубіжні автори також ґрунтовно розглядали емоційну стабільність. Так, Лі розглядав емоційну стабільність крізь призму емоційної стабільності, засновану на теорії самоорганізації. Він уважав, що емоційна стабільність визначається як якість, яка дає змогу визначити, чи може складна емоційна система автоматично ефективно підтримувати свою рівновагу [1]. Для цього важливим є утримання два виміри: поріг емоційного відгуку та час відновлення цієї системи [1].

Р. Торндайк та Е. Хаген [2] вважають, що особистість із високою емоційною стійкістю характеризується стабільністю свого настрою, намірів, інтересів, оптимістична, бадьора, холоднокровна, вільна від почуття провини, турбот і самотності, мрійливості, від стійкості ідей і настрою.

В. Смітсон [3] визначає емоційну стабільність як процес, у якому особистість постійно прагне до все більшого відчуття емоційного здоров'я як інтропсихічно, так інтроперсонально. Емоційна стабільність дає змогу виробити цілісний і збалансований спосіб сприйняття життєвих проблем. Ця організаційна спроможність і структуроване сприйняття допомагає розвинути орієнтоване на реальність мислення, судження та здатність оцінювати. Людина розвиває почуття, сприйняття й відносини, які допомагають зрозуміти реальність життя, а також умови й обставини, які створюють у житті нещасні ситуації.

Дж. Гілфорд і П. Фресс розглядають емоційну стійкість крізь призму емоційної нестійкості. Дж. Гілфорд розглядає її як легку збудливість, песимістичність, заклопотаність, постійну зміну настрою. П. Фресс визначає емоційну нестійкість як чутливість особистості до емоційних ситуацій [13].

Р. Кеттел замінює термін емоційна стійкість «афективну стійкість» [13], яку він визначає як відсутність у людини невротичних симптомів та іпохондричних проявів, а також відчуття спокою та стійкість інтересів. У наведених характеристиках емоційної стійкості зроблений акцент на здатність контролювати емоційні реакції, що проявляється в терплячості, наполегливості, самоконтролі, витримці, усе це забезпечує стійкість ефективності діяльності.

Гостро проблема емоційної стійкості/емоційної нестійкості стоїть у підлітковий і молодіжний період розвитку особистості. Юність є перехідним до дорослості періодом і характеризується підвищеною емоційністю й пониженою емоційною стійкістю. Він пов'язаний із психологічними труднощами дорослішання, протиріччями між рівнем бажань та образом «Я», оскільки в цей період відбувається інтенсивне становлення особистості студента та формування її стійких властивостей. Саме в період студентства емоційна стійкість набуває характеристик інтегральної властивості особистості, тому що закінчують формуватися її основні компоненти – мотиваційний, вольовий, когнітивний тощо.

Студентський вік є часом, коли найбільш ефективно молода людина отримує ази професійної підготовки, набуває необхідних знань, умінь і навичок, що дає вести мову про активний розвиток у цей період також інтелектуального компоненту емоційної стійкості –

формування високої пізнавальної активності й стійкої здатності самостійно використовувати її для вивчення навколишньої дійсності.

Аби визначити рівень емоційної стійкості студентів технічного ВНЗ, провели психологічне дослідження. Вибірка становила 77 студентів 2 курсу бакалаврату Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Для діагностики використовувалися методика діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища В.В. Бойка; методика діагностики рівня невротизації Л.І. Вассермана та методика «Шкала тривожності» Тейлора.

Аналіз результатів первинної діагностики за методикою вивчення рівня тривожності студентів Дж. Тейлор указує на те, що значна кількість студентів відчуває тривогу (28%), невпевненість у собі (48%), надзвичайну напруженість (12%), збудженість (36%), напруженість у роботі (36%), почуття нікому не потрібності (36%). Крім того, студенти відчувають різноманітні страхи: безпричинний страх (32%); страх не справитися зі складною роботою (44%); страх перед майбутніми труднощами (32%); страх зазнати невдачі (68%), а також боязнь виявитися ні на що не здатним (52%). Вони турбуються за своє здоров'я (40%) і місце серед оточуючих (48%).

Загалом серед студентів, які взяли участь у психологічному дослідженні, зафіксовано дуже високий рівень тривожності – 2%, високий рівень – 11%, середній (з тенденцією до високого) – 37%, середній із тенденцією до низького – 41%, низький – 9%.

Методика діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища В.В. Бойка дає змогу виявити тип реагування студентів технічного вишу на нові соціальні умови, у які потрапляє особистість, потрапивши в нове середовище. Така методика дає змогу виявити емоційні особливості індивіда. Показники студентів із вираженою ейфоричною емоційною реакцією на негативні стимули становлять 2,1%, амбівалентні – 1,3%, позитивні – 9%; показники студентів із вираженою рефрактерною емоційною реакцією на негативні стимули – 17,8%, амбівалентні – 38%, позитивні – 15%; із вираженою дисфоричною емоційною реакцією на негативні стимули – 2,8%, амбівалентні – 12,6%, позитивні – 1,4 %.

Аналіз результатів методика діагностики рівня невротизації Л.І. Вассермана показує, що низький рівень невротизації наявний у 24% студентів, середнім рівнем невротизації характеризуються 67% молодих людей, дуже високий рівень невротизації спостерігається в 9% студентів.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, незважаючи на значну кількість концепцій емоційної стійкості, до сих пір не сформовано універсальне розуміння емоційної стійкості як психологічного феномена. Зазвичай емоційна стійкість уважається багатокomпонентною властивістю особистості, яка здатна емоційно сильно не збуджуватися в ситуаційних умовах і не реагувати на емоціогенні подразники. Дослідження емоційної стійкості студентів технічного ВНЗ вказує, що в переважній частині студентів спостерігається середній рівень сформованості емоційної стійкості. Чимало студентів характеризується низькою емоційною стійкістю, як наслідок, знаходяться в психоемоційному напруженні, що виражається вгiдвищеному рівні тривог, різних страхів, невпевненості в собі, негативній оцінці себе та своїх перспектив.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Li Y. Construct of emotional stability and its moderating effects between proximal organizational conflicts and individual outcomes. AOM Conference. Paper, Under revision, 2005.
2. Thorndike R.L., Hagen E.P. Measurement and Evaluation in Psychology and Education. New Delhi : Wiley Eastern Limited, 1979.
3. Smithson W.B. Psychological adjustment: Current concepts and applications. New York : McGraw Hill Book Company, 1974.
4. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. Казань, 1987. 261 с.
5. Аболин Л.М. Эмоциональная устойчивость в напряженной деятельности, ее психологические механизмы и пути повышения : автореф. дисс. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Москва, 1989. 48 с.
6. Ашихмина О.А. Эмоциональная устойчивость психологов системы образования на разных этапах профессионализации : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Москва, 2010. 219 с.
7. Бочарова С.П., Бандурка А.М., Землянская Е.В. Психология управления : монография. Харьков, 1998. 464 с.
8. Дзвоник Г.П. Роль емоційної стійкості в професійному самоздійсненні фахівця. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том 5. Вип. 16. С. 24–29.
9. Долгова В., Буслаева М. Формирование эмоциональной устойчивости (студентов педагогического колледжа). Челябинск, 2010. 205 с.
10. Дьяченко М.И., Пономаренко В.А. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости. *Военно-медицинский журнал*. 1989. № 5. С. 106–112.
11. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость и стресс. *Психический стресс в спорте* : материалы Всесоюзного симпозиума. Пермь, 1973. С. 13–15.
12. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 752 с.
13. Кузуб М.А. Анализ понятия «эмоциональная устойчивость человека» в отечественной и зарубежной литературе. *Scientific World* : электрон. журн. 2015. Вып. 2. URL: <https://www.sworld.com.ua> (дата звернення: 23.07.2021).
14. Мальгина Л.Ф. Эмоциональная устойчивость как средство формирования интеллектуальных способностей личности: на материале исследования подростков : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Новосибирск, 2009. 192 с.
15. Медведева В.Е. Эмоциональная устойчивость как основа готовности будущего педагога-психолога к профессиональной деятельности. *Ученые записки Орловского государственного университета*. Орел, 2010. № 3 (37). С. 257–261.
16. Милерян Е.А. Психологический отбор летчиков. Киев, 1966. 189 с.
17. Платонов К.К. Структура и развитие личности. Москва, 1986. 378 с.
18. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. Москва, 1979. 391 с.
19. Черникова О.А. Активная саморегуляция эмоциональных состояний спортсмена (Серия «Библиотечка спортсмена»). Москва, 1971. 47 с.
20. Фресс П. Эмоции. *Экспериментальная психология*. Москва, 1975. Вып. 5. С. 111–195.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ «Я-ОБРАЗУ» СТАРШОКЛАСНИКІВ GENDER PECULIARITIES OF “I-IMAGE” OF HIGH SCHOOL STUDENTS

У статті зроблено спробу теоретичного аналізу досліджень гендерної ідентичності та «Я-образу» в працях вітчизняних та зарубіжних учених. Висвітлено, що гендерна ідентичність особистості трансформується в гендерних стереотипах, які повільно змінюються та впливають на гендерні ролі й відносини між чоловіком і жінкою. Підкреслено, що в юнацькому віці відбувається формування гендерної ідентичності, становлення «Я-образу». Це важливо для самовизначення особистості, вибору життєвого шляху, майбутньої професії, узгодження поведінки із суспільними нормами та правилами. Зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, призводять до кризи гендерної ідентичності, яка проявляється у виникненні невідповідності поширеним у суспільній свідомості нормативним зразкам мужності та жіночності.

Мета статті – теоретичне вивчення та емпіричне дослідження гендерних особливостей «Я-образу» старшокласників. У дослідженні були використані теоретичні (аналіз, зіставлення, узагальнення) та емпіричні (бесіди, тестування, контент-аналіз) методи дослідження. Застосовувалась методика С. Бем «Маскулінність-фемінність» (BemSexRoleInventory, BSRI); метод контент-аналізу вивчення змісту уявлень про структурні компоненти «Я-образу» та «Я-ідеального образу»; тест «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Т.В. Румянцевой), опрацювання отриманих даних здійснювалось за допомогою критерію Фішера.

Результати дослідження свідчать, що змістовою характеристикою статевої ідентифікації у хлопців є більш яскрава представленість маскулінних ознак, а у дівчат – фемінних. Доведено, що в незначній кількості хлопців та дівчат домінують андрогінні ознаки особистості. Показано, що в юнацькому віці в складниках змісту «Я-образу» хлопців та дівчат спостерігається наявність спільних та відмінних характеристик. До відмінних характеристик у дівчат відносяться: «ніжність», «чуйність», «вірність» та «спокійність»; у хлопців – «сила», «сміливість», «авторитет» та «впевненість у собі». Встановлено статистично достовірні відмінності в змісті «Я-ідеального» образів чоловіка та жінки в категорії «успішність» в уявленнях хлопців та дівчат. Виявлено статистично достовірні відмінності в складниках «Я-образу» старшокласників за шкалами «Діяльнісне Я» та «Рефлексивне Я». Для старшокласників обох статей є важливим спілкування з однолітками, дорослими та задоволення собою.

Ключові слова: стаття, маскулінність, фемінність, андрогінні риси, дівчата, хлопці, чоловік, жінка, юнацький вік, ідентичність.

In the article a theoretical analysis of research on gender identity and “I-image” in the works of domestic and foreign scholars made. It is highlighted that a person's gender identity has been transformed into gender stereotypes that slowly change and affect gender roles and relationships between a man and a woman. The emphasis has been made on the fact that at adolescence there is a formation of gender identity, the formation of “I – image”. This is important for self-determination, choice of life path, future profession, harmonization of behavior with social norms and rules. The changes taking place in modern society lead to a crisis of gender identity, which is manifested in the occurrence of inconsistencies of common in the public consciousness of the normative patterns of masculinity and femininity.

Purpose. The aim of the article is the theoretical study and empirical study of gender characteristics of “I – image” of high school students. The following theoretical (analysis, comparison, generalization) and empirical (interlocution, testing, content analysis) research methods were used in the study. The method of S. Bem “Masculinity-femininity” (BemSexRoleInventory, BSRI) was used; method of content analysis to study the content of ideas about the structural components of the “I-image” and “I-ideal image”; test “Who am I?” (M. Kun, T. McPartland; modification by T.V. Rumyantseva), processing of the obtained data was carried out with the help of Fisher's criterion.

The presented research results show that the substantive characteristic of gender identification in boys is a more pronounced representation of masculine traits, and in girls feminine. It has been proven that a small quantity of boys and girls are dominated by androgynous personality traits. It is shown that at adolescencethere are common as well as different characteristics in the components of the content of “I-image” of boys and girls. Distinctive characteristics of girls include: “tenderness”, “sensitivity”, “loyalty” and “calmness”; the boys have “strength”, “courage”, “authority” and “self-confidence”. Statistically significant differences in the content of “I-ideal” images of a man and a woman in the category of “success” in the representations of boys and girls. Statistically significant differences in the components of the “I-image” of high school students on the scales “Active I” and “Reflective I”. It is important for high school students of both sexes to communicate with peers, adults and to feel self-satisfaction.

Key words: sex, masculinity, femininity, androgynous traits, girls, boys, a man, a woman, young age, identity.

УДК 37.013.78: 305-053.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.14>

Осика О.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри прикладної психології
Донецький державний педагогічний
університет

Осика К.С.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
та розвитку особистості
Донецький обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми. Важливою умовою побудови стабільного громадського суспільства є вирішення питання про рівність між чоловіком та жінкою. На сучасному етапі значно підвищується інтерес зарубіжної та вітчизняної науки до поняття «гендер», яке включає біологічний, соціальний та індивідуальний аспекти. Гендерна іден-

тичність пов'язана із пристосуванням особистості до суспільства. Формування гендерної ідентичності відбувається в юнацькому віці [11, с. 64–70]. Це пов'язано із самовизначенням хлопців та дівчат, вибором життєвого шляху, отриманням певної професії, роботою за вибраною спеціальністю, узгодженням своїх вчинків із власним «Я», усвідомленням стате-

во-рольових орієнтацій, системи відносин до норм і правил [10]. Але нині спостерігається криза гендерної ідентичності як втрата власної ідентичності, відчуття відсутності послідовності в житті сучасної молоді. Це призводить до виникнення невідповідності поширеним у суспільній свідомості нормативним зразкам справжньої мужності або жіночості. Жінки стають більш активними, відповідальними, а чоловіки – більш чуйними, ніжними, які вимагають турботи до себе, а це значно впливає на сімейні відносини та професійне становлення особистості [16]. Криза ідентичності викликає внутрішній конфлікт, утрату відчуття цілісності особистості як чоловіка або жінки та невідповідність гендерних уявлень, самооцінки, планів, засобів, гендерної тілесності й ролей. Актуальністю нашого дослідження є вивчення гендерної ідентичності – усвідомлення особистістю своєї приналежності до чоловічої або жіночої статі, розбіжностей і подібностей у соціальній поведінці представників різних статей, їхніх стосунків, взаємозв'язків та гендерних особливостей усвідомленої системи уявлень про себе, на основі якої особистість будує взаємодію з іншими людьми і формує ставлення до себе. Особливо це є значущим у контексті оптимізації розвитку майбутніх поколінь відповідно до запитів сьогодення.

Постановка завдання. Мета статті – теоретично вивчити та емпірично дослідити гендерні особливості «Я-образу» старшокласників.

Завдання статті: 1) проаналізувати теоретичні аспекти вивчення гендерних особливостей «Я-образу» старшокласників; 2) визначити психологічну стать особистості старшокласників за показниками вираженості (маскулінних, фемінних, андрогінних) психологічних ознак; 3) встановити зв'язок між характеристиками гендерної ідентичності та компонентами «Я-образу» і «Я-ідеального» в уявленнях хлопців і дівчат.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гендер – це соціально-психологічне поняття, яке визначає статус людини з точки зору приналежності її до чоловічої або жіночої статі, тобто маскулінності або фемінності. Також нами розглядається поняття «гендерна ідентичність», що означає усвідомлення особистістю певної статі, статевої ролі та відповідної поведінки, яке вперше було представлено Е. Еріксоном [15].

Р. Столлер визначає розмежування біологічного та культурного складників у визначенні питань, пов'язаних зі статтю [18].

Сучасний психолог Т.В. Бендас розглядає гендерну ідентичність як ототожнення себе з визначеною статтю, ставлення до себе як представника певної статі, освоєння відповідних форм поведінки і формування особи-

стісних характеристик [2]. В. Каган визначає статево-рольову ідентичність як співвідношення особистості з тілесними, психофізіологічними та соціокультурними значеннями маскулінності та фемінності [6, с. 162–164].

Український психолог М.Г. Ткалич вивчає гендерну ідентичність особистості та її трансформацію в гендерних стереотипах. Авторка вказує на позитивні та негативні функції стереотипів, повільний рух зміни їхніх гендерних матриць, зняття напруги гендерної ролі завдяки появі поняття «самостійне життя». Ми підтримуємо позицію дослідниці стосовно унікальності жіночої психології щодо функції репродукції у формуванні гендерних стереотипів й появи гендерних ролей та дотримання соціального конструктивізму в суспільстві [13].

Сучасна українська дослідниця О.П. Щотка докладно вивчає проблему гендеру в психології, визначає систему категорій, психологічні теорії гендеру, розкриває сутність гендерної соціалізації особистості та гендерних ролей і методи психологічного дослідження гендеру [14].

Т.В. Кубриченко вивчає гендерну ідентичність як багатокомпонентне утворення в структурі соціальної та особистісної ідентичності. Дослідниця визначає структурну будову гендерної ідентичності, існування її в плані суб'єктивного часу, виділяє первинний соціальний аспект ідентичності, визначає ідентичність як динамічну структуру, яка нелінійно й нерівномірно розвивається впродовж життя. Вона розглядає гендерну ідентичність на поведінковому рівні як процес вирішення життєво значущих проблем [9, с. 173–199].

О.М. Кікінеджи вивчає гендерну ідентифікацію як соціально-психологічний феномен, обґрунтовує питання генези гендерної ідентифікації у взаємозв'язку з персоніфікованим образом «Я» та визначає психологічні механізми й закономірності функціонування статево-рольової ідентифікації. [7, с. 58]. На нашу думку, гендерна ідентичність пов'язана з дослідженням структурних компонентів «Я-образу» та «Я-ідеального образу».

Сучасні українські вчені Т.В. Говорун та О.М. Кікінеджи представляють гендерний дискурс у психологічній науці та педагогічній практиці, вказуючи психолого-педагогічні механізми конструювання гендерних орієнтацій у дітей та молоді, надають контент-аналіз гендерних ідей освіти та виховання в навчально-виховному процесі. Вони звертають увагу на гендерну субкультуру суспільства, визначаючи, що патріархальна (традиційна) поділяє суспільні та сімейні ролі на чоловічі й жіночі з певною домінантою, а егалітарна (демократична) – пропонує рівність та взаємозамінність у різних сферах діяльності чоловіків і жінок як рівноцінних особистостей. Дослідники під-

креслюють, що сучасний етап розвитку українського суспільства спричиняє амбівалентне ставлення до системи гендерних ролей, конфлікт між давнім дихотомічним їх розподілом та новими егалітарними викликами до них, що свідчить про необхідність зміцнення державної гендерної політики [4, с. 45].

А.А. Донець розглядає поняття гендерної ідентичності, обґрунтовуючи різні теоретичні підходи до її визначення. Дослідниця вивчає вплив соціальних факторів на процес ідентифікації особистості, аналізуючи особливості формування гендерної ідентичності в підлітковому віці. Згідно з емпіричним дослідженням автором виявлено наявність у підлітків традиційних поглядів на чоловіків та жінок, що узгоджується з біполярною моделлю. Але зазначено, що в більшості підлітків прослідковуються мультиполярні тенденції, що вказує на слабку орієнтацію молоді на стереотипні конструкції маскулінності-фемінності. На наш погляд, слід зазначити, що гендерна ідентичність в юнацькому віці стає більш стійкою, ніж у підлітків, статева ідентифікація хлопців та дівчат відповідає психологічним ознакам маскулінності-фемінності. У складниках «Я-образу» юнаків спостерігається наявність спільних та відмінних характеристик.

Дослідник Т. Бауер визначає «Я-концепцію» як уявлення про себе або «образ-Я» [1; 5, с.139–143]. Психолог Р. Бернс визначає «Я-концепцію» як сукупність установок, які спрямовані на себе, виділяючи когнітивний, емоційно-оцінковий та поведінковий складники [3].

Американський психолог М. Розенберг у структурі «Я» виділяє: «Реальне Я» – актуальне, справжнє Я; «Ідеальне Я» – бажане Я; «Фантастичне Я» – яким суб'єкт бажав би стати, якби все було можливим; «Належне Я» – якою людина повинна бути, орієнтуючись на моральні норми, соціальні приписи; «Зображуване Я» – якою людина демонструє себе оточенню; «Динамічне Я» – якою людина могла би бути, поставивши перед собою певну мету; «Дзеркальне Я» – настановлення, пов'язані з уявленнями людини про те, як її сприймають інші [12, с. 40].

Нами було проведено дослідження гендерних особливостей «Я-образу» старшокласників. У дослідженні взяло участь 95 учнів 10–11-х класів у віці 16–17 років (44 хлопця, 51 дівчина) закладів загальної середньої освіти № 10, № 13, № 17 I–III ступенів м. Слов'янська Донецької області.

Для розв'язання поставлених завдань використовувались теоретичні (аналіз, зіставлення, узагальнення) та емпіричні (бесіди, тестування, контент-аналіз) методи дослідження. Застосовувалась методика С. Бем «Маскулінність-фемінність» (BemSexRoleInventory,

BSRI); метод контент-аналізу вивчення змісту уявлень про структурні компоненти «Я-образу» та «Я-ідеального образу»; тест «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Т.В. Румянцевой), опрацювання отриманих даних здійснювалось за допомогою критерію Фішера.

Результати показників за методикою С. Бем «Маскулінність-фемінність» показують, що у 86% хлопців домінують маскулінні риси особистості, а у 65% дівчат проявляються фемінні риси, тобто старшокласники схильні до поведінки, яка притаманна для їхньої статі. Дівчата проявляють себе більш м'якими та чуйними до оточуючих, а хлопці прагнуть бути сильними, сміливими та займати позиції лідера. У 10% хлопців та 9% дівчат проявляються андрогінні риси особистості, що вказує на гармонійне поєднання характеристик фемінної та маскулінної ролей, а також гнучкість переходу від однієї до іншої ролі в залежності від вимог ситуації. Це показує на можливість поєднання у своїй поведінці жіночого емоційно-експресивного стилю та чоловічого предметно-інструментального. У 4% хлопців наявно проявляються фемінні риси особистості. Домінування маскулінних рис особистості було виявлено у 26% дівчат, що говорить про недостатність прояву жіночності в поведінці цих дівчат. Їм більш властива дещо груба манера поведінки, вони прагнуть бути рішучими, сміливими та займати лідерські позиції в групі.

У результаті вивчення змісту уявлення про структурні компоненти «Я-образу» та «Я-ідеального образу» чоловіка або жінки нами було виявлено такі результати. Аналіз структурних компонентів «Я-образу» у хлопців виявив 173 характеристики, які ми спробували об'єднати у 20 категорій, серед яких були найбільш вираженими такі категорії, як: «оптимізм» (14,6%), «дружелюбність» (14,6%), «активність» (11,7%); «упевненість у собі» (11%) та «цілеспрямованість» (7%). Отримані результати свідчать про те, що більшість хлопців сприймають себе оптимістичними, активними, цілеспрямованими та відкритими до оточуючих. При цьому вони є впевненими у своїх здібностях та рішуче йдуть до своєї мети.

Узагальнений «Я-образ» дівчат складався зі 170 характеристик, об'єднаних у 18 категорій, серед яких найбільші показники отримали такі, як: «дружелюбність» (17%), «доброта» (10%), «оптимізм» (9%), «відповідальність» (7,6%), «активність» (7%), «цілеспрямованість» (6%). Дівчата позиціонують себе добрими, відповідальними, активними та цілеспрямованими. Вони добре ставляться до людей, є дружелюбними та відкритими до оточуючих.

Дослідження складників «Я-образу» та «Я-ідеального образу» чоловіка або жінки ми здій-

снювали за допомогою методу контент-аналізу продуктів діяльності – написаних міні-творів за темами «Я-реальне» та «Я-ідеальне». Опрацювання даних відбувалось перекладом текстової інформації в кількісні показники та їх статистичною обробкою.

Аналізуючи зміст «Я-образу» хлопців та дівчат, ми виявили спільні категорії, які зустрічаються в обох групах досліджених. Ці категорії різняться за своїми показниками. До спільних категорій хлопців та дівчат ми віднесли такі: «оптимізм», «дружелюбність», «активність» та «цілеспрямованість». Показники прояву кожної спільної категорії наведено в таблиці 1.

Отримані результати, продемонстровані в таблиці 1, свідчать, що хлопці вважають себе більш оптимістичними, ніж дівчата. За категорією «активність» показники хлопців перевищували показники дівчат, що свідчить про більш активну життєдіяльність хлопців, вони мають більше захоплень та більше інтересів. Категорія «цілеспрямованості» не має суттєвої різниці у хлопців та дівчат. Досліджувані позиціонували себе як цілеспрямованих особистостей, що ставлять перед собою цілі та прагнуть досягати їх. Також нами було виявлено категорії, які зустрічалися лише у хлопців або лише у дівчат. У хлопців спостерігається в змісті «Я-образу» такі категорії, як: «сила», «сміливість», «упевненість у собі» та «авторитет», яких не було виявлено у дівчат. Дівчата в самоописах визначали такі категорії, як: «ніжність», «чуйність», «вірність» та «спокійність». Таким чином, можна зробити висновок, що зміст «Я-образу» хлопців містить спільні категорії та категорії, які присутні або у хлопців, або у дівчат, що говорить про відмінність «Я-образу» в залежності від статі особистості. Уявлення хлопців про образ ідеального чоловіка містив 188 характеристик-виборів, що увійшли до 19-ти категорій, серед яких найбільше значення отримали такі: «успішність» (14%), «упевненість у собі» (13%), «сила» (11%), «високі розумові здібності» (9,5%), «працелюбство» (6%). Отже, більшість хлопців уявляють ідеального чоловіка впевненим у собі, сильним, рішучим, матеріально забезпеченим та успішним у житті. Цей образ ідеального чоловіка є тим, до якого вони прагнуть у майбутньому.

Ідеальна жінка в уявленнях дівчат була представлена 204-ма характеристиками-виборами, об'єднаними в 19 категорій. Найбільшу кількість виборів дівчата надали таким категоріям, як «жіночність» (12,7%), «упевненість в собі» (12%), «краса» (8,8%), «працелюбство» (8%), «високі розумові здібності» (8,3%), «успішність» (8%). Отже, отримані результати свідчать про те, що ідеальний образ жінки усвідомлюється ними через красу, ніжність, упев-

неність у собі, успішність та рішучість. Аналізуючи зміст «Я-ідеального» образу чоловіка або жінки в уявленнях хлопців та дівчат, ми виявили спільні категорії, які зустрічаються в обох групах досліджених. Визначені спільні категорії у хлопців і дівчат ми простежили і порівняли за допомогою критерію Фішера (табл. 2).

Отримані результати свідчать про однакові уявлення хлопців та дівчат стосовно того, що ідеальний чоловік або жінка є перш за все впевненою в собі людиною. Для ідеального чоловіка важливим є успішність та реалізованість. Ідеальна жінка, в уявленнях дівчат, не має великої потреби в успіху та самореалізації. Отже, дівчата пов'язують ідеальну жінку не стільки з успішністю в самореалізації, скільки з успішністю в сімейному житті. У хлопців та дівчат не було виявлено суттєвої різниці за категорією високих розумових здібностей, отже, вони вважають це важливим як для ідеального образу чоловіка, так і для ідеальної жінки. Категорія працелюбства більш представлена в уявленнях дівчат про ідеальну жінку, у хлопців вона менш виражена. У хлопців у змісті «Я-ідеального» образу чоловіка були такі категорії, як: «сміливість», «матеріальна забезпеченість», «сила» та «авторитет», які не були представлені у дівчат. Дівчата до змісту «Я-ідеального» образу жінки додали такі категорії, як «краса», «ніжність», «жіночність» та «чуйність». Таким чином, можна зробити висновок, що зміст «Я-ідеального» образу чоловіка та жінки має свої відмінності – це говорить про відмінність змісту уявлень у залежності від статі. За показниками статистичної значущості в змісті уявлень «Я-ідеального» образу чоловіка та жінки нами було виявлено достовірні результати за категорією успішності. Для ідеального образу чоловіка більш характерна категорія успішності, ніж для ідеального образу жінки. За іншими категоріями статистично достовірних результатів виявлено не було.

Під час встановлення зв'язку між змістом «Я-образу» та «Я-ідеального» чоловіка або жінки ми визначили спільні категорії. Так, в юнаків у змісті «Я-ідеального» були присутні додаткові категорії, яких немає в змісті «Я-образу» – це «успішність», «матеріальна забезпеченість», «працелюбство» та «авторитет». Дівчата приписували ідеальній жінці наявність таких характеристик, як «успішність», «ніжність», «краса» та «працелюбство», чого не спостерігалось під час самопрезентації. Отже, можна зробити висновок, що зміст «Я-образу» є відмінним від змісту «Я-ідеального» чоловіка або жінки, тобто хлопці та дівчата мають перед собою ідеал, до якого вони прагнуть у майбутньому, але він є недосяжним для них натеper.

У результаті вивчення змістових характеристик гендерної ідентичності старшокласників за методикою «Хто я?» (М. Кун, Т. Макпарт-

Таблиця 1

Показники спільних категорій «Я-образу» хлопців та дівчат, у %

Категорії «Я-образу»	Показники хлопців n=173	Показники дівчат n=170)
Оптимізм	14,6	9	1,5'
Дружелюбність	14,6	17	0,7
Активність	11,7	7	1,36'
Цілеспрямованість	7	6	0,30

Примітка: ' – $p \leq 0,1$

Таблиця 2

Показники спільних категорій «Я-ідеального образу» чоловіка або жінки у хлопців та дівчат, у %

Спільні категорії	Показники хлопців n=188	Показники дівчат n=204) p-рівень
Впевненість у собі	13	12	0,3
Успішність	14	8	1,9*
Високі розумові здібності	9,5	8	0,4
Працелюбство	6	8,3	0,8

Примітка: * – $p \leq 0,05$

ленд; модифікація Т.В. Румянцевої) отримані такі результати: за шкалою «Самооцінка» встановлено, що більшість хлопців (81%) та дівчат (74%) мають адекватну самооцінку. Неадекватно занижену самооцінку мають 9% хлопців та 13% дівчат, неадекватно завищену самооцінку ми встановили тільки у 4% дівчат та 3% у хлопців. Нестійку самооцінку ми виявили у 7% хлопців та 9% дівчат. Отримані результати за шкалою «Самооцінка» свідчать, що більшість дівчат і хлопців мають адекватний рівень самооцінки, тобто вони здатні реалістично усвідомлювати й оцінювати як свої переваги, так і недоліки, позитивно ставитись до себе, приймати себе, відчувати власну повноцінність.

За шкалою «Соціальне Я» були отримані такі показники: пряме визначення статі було виявлено у 59% хлопців та 69% дівчат; сексуальна роль була визначена у 9% хлопців та 4% дівчат; навчально-професійна рольова позиція (студент, навчаюся в інституті, лікар, спеціаліст) спостерігалась у 81% хлопців та 87% дівчат; сімейна належність, що виявляється через позначення сімейної ролі (дочка, син, брат, дружина) або через вказівку на родинні стосунки (люблю своїх родичів, у мене багато рідних), була вказана у 68% хлопців та 56% дівчат; етнічно-регіональна ідентичність проявлялась у 40% хлопців та 48% дівчат; світоглядна ідентичність: конфесійна, політична приналежність (християнин, мусульманин, віруючий) була виявлена у 13% хлопців та 22% дівчат; групова приналежність: сприйняття себе членом будь-якої групи людей (колекціонер, член товариства) визначалась у 54% хлопців та 43% дівчат. Отримані дані за шкалою «Соціальне Я»

вказують, що юнаки та дівчата мають багато соціальних ролей, серед яких більш значущими для них виявилися визначення власної статі, навчально-професійна рольова позиція, сімейна належність, групова приналежність.

Показники «Комунікативного Я» зустрічаються у 82% хлопців та 79% дівчат. Показники «Матеріального Я» спостерігаються у 50% хлопців та 39% дівчат. Шкала «Фізичного Я» виражена майже однаково у хлопців та дівчат (77%, 78% відповідно). Шкала «Діяльнісного Я» зустрічається у 68% хлопців, та 56% дівчат. Шкала «Рефлексивного Я» має високі показники як у хлопців, так і у дівчат (91%, 95% відповідно). Показники «Перспективного Я» проявляються у 81% хлопців та 87% дівчат. Отримані результати свідчать, що для дівчат та хлопців важливим є спілкування з оточуючими, взаємодія з однолітками, друзями, сприйняття їх як членів групи. Важливим аспектом для даного віку обох статей є фізичні дані, опис та сприйняття власної зовнішності, фізичної привабливості. Для молодих людей даного віку важливою є також наявність певних занять, інтересів, захоплень. Також хлопці й дівчата приділяють особливу увагу «Рефлекторному Я», вони описують себе з точки зору власних характеристик, особистісних якостей персональної ідентичності. Для них це – один із найголовніших моментів опису власної особистості. Перспектива в майбутньому – один із головних аспектів власного я, вони мріють про майбутнє та прагнуть до реалізації себе в ньому. Показники домінуючих шкал опрацьовані за критерієм Фішера, дані вказані в таблиці 3.

Таблиця 3

Показники вираженості шкал «Я-образу» старшокласників, у %

Шкали	Хлопці n=127	Дівчата n=112	t
«Комунікативне Я»	82	79	1,02
«Фізичне Я»	77	78	0,9
«Рефлексивне Я»	91	95	1,24'
«Діяльнісне Я»	68	56	1,83*

Примітка: ' – p≤0,1; * – p≤0,05

За даними таблиці 3 встановлено статистично достовірні показники за шкалою «Діяльнісне Я». Підтвердженням цього можна вважати значно вищий рівень прояву показнику «Діяльнісного Я» у хлопців. Це спонукає їх активно проявляти інтерес до занять, прагнути досягати результату діяльності. Для дівчат ця шкала є менш важливою. У дівчат більш виражена шкала «Рефлексивного Я». Для них має значення опис власного характеру, особистісних рис та адекватне ставлення до себе. За такими шкалами, як «Комунікативне Я» та «Фізичне Я», не було виявлено статистично значущих відмінностей у показниках хлопців та дівчат. Можна зробити висновок, що старшокласники схильні до спілкування з однолітками, товаришами, прагнуть сприймати своє тіло, уважно відноситись до нього [17].

Висновки з проведеного дослідження. Формування гендерної ідентичності є складним і багатоплановим процесом, що триває протягом усього життя. Гендерна ідентичність є однією з базових складників «Я-концепції» і суттєво впливає на самоусвідомлення індивіда, його бачення картини світу. Гендерна ідентифікація зазнає значного впливу соціальних і культурних факторів. Певне значення також має самокатегоризація і самоідентифікація особистості. Опанування статевої ролі та набуття гендерної ідентичності є дуже важливим аспектом у становленні особистості.

1. Встановлено, що вибір зразка для ідентифікації у хлопців та дівчат пов'язаний зі ступенем вираженості психологічних ознак маскулітності-фемінності. Також було доведено, що змістовною характеристикою статевої ідентифікації у хлопців є більш яскрава представленість маскулітних ознак, а у дівчат – фемінних. Це свідчить, що хлопці та дівчата схильні до поведінки, яка притаманна їхній статі. Дівчатам властива м'якість та чуйність до оточуючих, а хлопцям – сила, сміливість та прагнення займати лідерську позицію в групі.

2. Доведено, що у незначній кількості хлопців та дівчат домінують андрогінні ознаки особистості, що вказує на гармонійне поєднання фемінних та маскулітних рис у поведінці особистості, а також гнучкість переходу від одних до інших в залежності від вимог реальних жит-

тєвих ситуацій. Зокрема, майже третина дівчат проявляють маскулітні ознаки особистості, що вказує на недостатність прояву жіночності в їхній поведінці.

3. Показано, що в юнацькому віці в складниках змісту «Я-образу» хлопців та дівчат спостерігається наявність спільних та відмінних характеристик. До спільних належать такі як «дружелюбність», «оптимізм», «активність» та «цілеспрямованість». До відмінних характеристик у дівчат відносяться «ніжність», «чуйність», «вірність» та «спокійність»; у хлопців – «сила», «сміливість», «авторитет» та «впевненість у собі».

4. Встановлено статистично достовірні відмінності в змісті «Я-ідеального» образів чоловіка та жінки в категорії «успішність» в уявленнях хлопців та дівчат. Дана категорія значною мірою представлена в уявленнях хлопців про ідеального чоловіка. Виокремлено наявність відмінних категорій у змісті ідеальних образів чоловіка та жінки. «Ідеальний чоловік» в уявленнях хлопців відрізнявся наявністю таких характеристик, як: «сміливість», «матеріальна забезпеченість», «сила», «авторитет». Образ «ідеальної жінки» в уявленнях дівчат включає характеристики «краса», «ніжність», «жіночність», «чуйність».

5. Виявлено статистично достовірні відмінності в складниках «Я-образу» старшокласників за шкалами «Діяльнісне Я» та «Рефлексивне Я». У хлопців значно виражена шкала «Діяльнісне Я», їм притаманна наявність цікавих занять, захоплень, адекватна оцінка власних знань, умінь, навичок та життєвих досягнень. У дівчат спостерігається високий рівень вираженості за шкалою «Рефлексивного Я», що вказує на детальний опис власного характеру, особистісних рис та поважного ставлення до себе. За шкалами «Комунікативне Я» та «Фізичне Я» не було виявлено достовірних відмінностей у показниках хлопців та дівчат. Для старшокласників обох статей є важливим спілкування з однолітками, старшими товаришами, дорослими та позитивне сприйняття свого тіла й ціннісне відношення до нього, задоволення собою.

Перспективу дослідження становлять психологічні чинники сприйняття гендерної ідентичності особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бауэр Т. Психическое развитие младенца. Москва : Прогресс, 1979. 322 с.
2. Бендас Т.В. Гендерная психология : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 431 с.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1986. 420 с.
4. Говорун Т.В., Кікінеджі О.М. Гендерний дискурс в психологічній науці та педагогічній практиці. *Психологічний часопис*. 2016. № 1 (3). С. 41–55.
5. Долгова В.И., Кошелева А.А. Феномен «Я-концепция» подростка. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. 2016. № 7. С. 139–143.
6. Донець А.А. Особливості формування гендерної ідентичності особистості у підлітковому віці. *Молодий вчений*. 2014. № 7 (10). С. 162–164.
7. Кікінеджі О. Методологічні засади дослідження гендерної ідентифікації в онтогенезі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: «Гендерні дослідження». 2017. Вип. 3. С. 58–70.
8. Кравець В.П., Говорун Т.В., Кікінеджі О.М. Гендерні дослідження: прикладні аспекти : монографія / за наук. ред. В.П. Кравця. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 448 с.
9. Кубриченко Т.В. Гендерний вимір соціальної ідентичності особистості в сучасному суспільстві. *Соціальна ідентичність особистості в модернових умовах* : кол. моногр. / за наук. ред. проф. І.Ф. Аршава. Дніпро : Видавець Біла К.О. 2018. С. 173–199.
10. Ротенберг В.С. «Образ Я» и поведение. Рождение идей. *Ridero*, 2015. 228 с.
11. Скворцова С.К. Индивидуальные и психофизиологические предпосылки становления гендерной идентичности девушек и юношей 14–17 лет. *Молодой ученый*. 2011. № 7 (30). Т. 2. С.64–70.
12. Супріган А.О. Трансформація «Я-образу» особистості в складних життєвих обставинах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи». Київ, 2020. 255 с.
13. Ткалич М.Г. Гендерна психологія. Київ : Академвидав, 2016. 256 с.
14. Щотка О.П. Гендерна психологія : навч. посіб. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. 359 с.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Флинта, МПСИ, Прогресс, 2006. 352 с.
16. Grabe, S. An empirical examination of women's empowerment and transformative change in the context of international development. *American Journal of Community Psychology*. 2012. № 49. P. 233–245.
17. Lindberg S.M., Grabe S., Hyde J.S. Gender, pubertal development, and peer sexual harassment predict objectified body consciousness in early adolescence. *Journal of Research on Adolescence*. 2007. Vol. 7. P. 723–742.
18. Stoller R.J. Sex and gender. New York : Science House, 1968. 383 p.

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ВНУТРІШНЮ ГАРМОНІЮ ТА ЇЇ СУБ'ЄКТИВНЕ ВІДЧУТТЯ МОЛОДДЮ

FEATURES OF PERCEPTIONS OF INTERNAL HARMONY AND ITS SUBJECTIVE FEELING OF YOUTH

У статті актуалізовано питання вивчення феномена гармонії в континуумі психології особистості. Здійснено теоретичний аналіз філософських бачень і психологічних підходів до трактування понять «гармонія», «психологічна гармонія». Висвітлено, що при дослідженні гармонії вчені широко використовують різні поняття: загальнонаукові (рівновага, цілісність, інтегрованість), природничі (адаптація, здоров'я), гуманістичні (благополуччя, соціальна зрілість, особистісна зрілість, душевна рівновага). Психологи розкривають змістову сутність цього поняття через внутрішню й зовнішню упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів; поєднання індивідуальних чи особистісних позитивних рис.

Представлено результати емпіричного дослідження уявлень про внутрішню гармонію та її суб'єктивне відчуття студентами психологічного профілю навчання та курсантами 169-го навчального центру сухопутних військ Збройних Сил України «Десна». З'ясовано основну ознаку, що домінує в уявленнях молоді щодо внутрішньої гармонійності особистості, такою ознакою є «задоволеність життям, собою і стосунками з людьми», найменшого значення молоді надає категорії «мудрість і духовність».

Встановлено, що уявлення про ідеально гармонійну особистість у хлопців-курсантів і дівчат-студенток відрізняються. В уявленнях студенток психологічного профілю внутрішньо гармонійна особистість – це людина, яка задоволена життям, собою та відносинами з людьми, а в уявленнях курсантів – це людина, яка оптимально функціонує в суспільстві.

І студентки, і курсанти відчують себе гармонійними, при цьому більшу внутрішню гармонійність відчують хлопці-курсанти. Охарактеризовано взаємозв'язки між уявленнями про «гармонійну особистість» й ознаками ідеально гармонійної особистості, описано чинники, що їх обумовлюють.

Ключові слова: гармонія, внутрішня гармонія, гармонійна особистість, задоволеність життям, благополуччя.

The article actualizes the question of studying the phenomenon of harmony in the continuum of personality psychology. Theoretical analysis of philosophical visions and psychological approaches to the interpretation of the concepts of "harmony", "psychological harmony" is carried out. It is highlighted that in the study of harmony, scientists widely use different concepts: general science (balance, integrity, integration), natural (adaptation, health), humanistic (well-being, social maturity, personal maturity, mental balance). Psychologists reveal the meaningful essence of this concept through internal and external order, coherence, integrity of phenomena and processes; combination of individual or personal positive traits.

The results of an empirical study of ideas about inner harmony and its subjective feeling by students of the psychological profile of training and cadets of the 169th training center of the land forces of the Armed Forces of Ukraine "Desna" are presented. The main feature that dominates the ideas of young people about the inner harmony of the individual, such a feature is "satisfaction with life, self and relationships with people", the least importance of young people is given to the category of "wisdom and spirituality".

It is established that the ideas of a perfectly harmonious personality in boys-cadets and girls-students differ. In the minds of students of psychological profile, an internally harmonious personality is a person who is satisfied with life, self and relationships with people, and in the minds of cadets – a person who functions optimally in society.

Both students and cadets feel harmonious, while the boys-cadets feel more inner harmony. The interrelations between the notions of "harmonious personality" and the signs of a perfectly harmonious personality are characterized, the factors that determine them are described.

Key words: harmony, inner harmony, harmonious personality, life satisfaction, well-being.

УДК 159.942.5-053.67
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.15>

Панченко В.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології
Навчально-науковий інститут психології
та соціальної роботи
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Шлімакова І.І.

к.психол.н., доцент,
завідувач кафедри психології
Чернігівський обласний інститут
пслядипломної педагогічної освіти
імені К.Д. Ушинського

Борець Ю.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Академія Державної
пенітенціарної служби

Постановка проблеми. Гармонія, гармонізація, гармонійний розвиток – категорії, які досить часто вживаються в життєвому просторі людини, указуючи на її прагнення до досконалого світу, стійкості, балансу. «Гармонійна» тематика простежується в питаннях етики та естетики, у вирішенні практичних аспектів взаємодії людини й природи, у розв'язанні сімейних проблем, у виховних проєктах тощо. Звернення до ідеї гармонізації є закономірним, адже людина за своєю природною сутністю завжди прагнула до благополучного співіснування із середовищем, своїм внутрішнім «Я», узгодженості власного духу з проблемами буття, що, по суті, в істо-

рично-філософських уявленнях і являє собою гармонію.

Проте на підставі сучасних наукових досліджень можна стверджувати, що буденне існування людини зокрема й суспільства загалом далекі від гармонії. Варто акцентувати увагу на тому, що за широкою вживаністю поняття гармонії в повсякденні стоїть складність і багатовимірність цієї категорії за своєю змістовою сутністю і значенням. Як синтетичне поняття, гармонія розглядається різними галузями знання: соціологією, математикою, музикою, естетикою, значна увага цій категорії приділяється у філософії. При дослідженні гармонії вчені широко вико-

ристовують різні поняття: загальнонаукові (рівновага, цілісність, інтегрованість), природничі (адаптація, здоров'я), гуманістичні (благополуччя, соціальна зрілість, особистісна зрілість, душевна рівновага). Здебільшого феномен гармонії розкривають через поняття узгодженості й доцільності. Загалом існує щонайменше три основні сенси в розумінні гармонії: математичний, естетичний і художній.

Поряд із цим лише незначна кількість наукових досліджень присвячена вивченню цього феномена в психології, визначенню психологічної сутності гармонії, її компонентів, сфер тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психології поняття гармонії вивчається в контексті розвитку особистості, її життєвого шляху, міжособистісної взаємодії та власного ставлення людини до самої себе.

На думку українського психолога М. Варія, гармонія – це узгодженість і пропорційність основних аспектів буття особистості: багатовимірному простору особистості, часу й енергії особистості (і потенційної, і реалізованої). Учений стверджує, що гармонію особистості неможливо обговорювати, якщо розглядати особистість у відриві від середовища, поза її зв'язками зі світом [1].

Л. Орбан-Лембрик уважає, що гармонійна особистість перебуває в єдності зі світом, людьми і собою. Така людина є безпосередньо моральною особистістю. Порушення моральних норм для неї – це порушення цілісності власної особистості. Становлення гармонійно розвинутої людини пов'язане з формуванням ієрархічної структури мотивів і цінностей: домінуванням вищих рівнів над нижчими [4].

О. Мотков під психологічною гармонією розуміє наявність у людини психічного, особистісного, соціального й духовно-психологічного здоров'я. З функціональної точки зору психологічна гармонія може бути визначена як оптимальна організація та функціонування основних компонентів психіки: особистості, пізнавальної й психомоторної сфери та поведінки [3].

Серед нечисленних наукових розвідок останніх років варто відмітити дослідження Т. Гурлевої, яка здійснила теоретичний аналіз підходів до розуміння феномена гармонії та запропонувала визначення поняття «гармонії життєвих смислів» і «сміслової дисгармонії» особистості. Дослідниця зазначає, що гармонія особистості – це не якийсь застиглий стан, а неперервний процес становлення, який відбувається через внутрішні суперечності, а також протиріччя з навколишнім середовищем, що поглиблюють або згладжують певні структурні дисгармонії [2].

Останнім часом вивчалися окремі аспекти проблеми гармонії в психологічній науці. Так, Н. Павлик досліджувала процес гармонізації особистості в юнацькому віці (2017). Дослідження співавторів публікації І. Шлімакової та Ю. Борець присвячені вивченню уявлень про психологічну гармонію в студентської молоді та гармонійності особистості у зв'язку з її індивідуально-типологічними властивостями (2018).

Загалом можна говорити, що під гармонією психологи розуміють внутрішню та зовнішню упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів; поєднання індивідуальних чи особистісних позитивних рис. Гармонія формується в процесі виховання особистості й участі її в життєдіяльності певного колективу.

Нині варто зауважити, що дослідження особливостей уявлень про внутрішню гармонію та її внутрішнє відчуття особистістю є нечисленними. Поодинокі наукові розвідки із цієї проблематики не дають змоги сформулювати цілісного уявлення про цю проблему, оскільки в них відображаються лише деякі аспекти цього психологічного явища.

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні уявлень про внутрішню гармонію та її суб'єктивного відчуття молодими людьми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибіркову сукупність склали студентки психолого-педагогічного факультету Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка та курсанти 169-го навчального центру «Десна» імені князя Ярослава Мудрого. Загальна кількість респондентів 180, із них – 50% дівчат (студентки психологічного профілю навчання) та 50% хлопців (курсанти навчального центру). Вік учасників – 18–24 роки.

У ході дослідження з'ясовано рівень відчуття респондентами внутрішньої гармонії за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков), а також виявлено уявлення молоді щодо ідеального образу гармонійної особистості за методикою «Вивчення оцінок сили ознак ідеальної гармонійної особистості» (О. Мотков).

Результати дослідження уявлень про ідеальну гармонійну особистість дали змогу представити їх ієрархію (рис. 1). Перший показник, який, на думку молоді, притаманний ідеально гармонійній особистості, – це «задоволеність життям, собою і стосунками з людьми». Студентки й курсанти вважають, що задоволеність собою, своєю навчальною групою, а також взаєминами з оточуючими є найбільш значимими показники ідеальної гармонійної особистості.

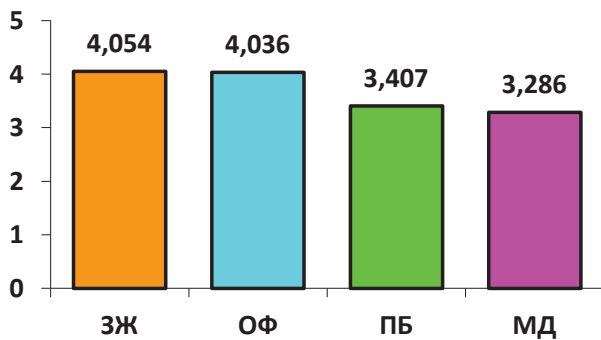

Рис. 1. Середньостатистичні дані показників за шкалами уявлень про ідеально гармонійну особистість

Умовні позначення: ЗЖ – задоволеність життям, собою і стосунками з людьми; ОФ – оптимальне функціонування; ПБ – помірність у бажаннях і вираженість рис характеру; МД – мудрість і духовність.

Другим за значимістю виявився показник «оптимальне функціонування». Респонденти вважають, що за умови оптимального функціонування в суспільстві, тобто маючи спокійний настрій, гарне фізичне здоров'я, а також різноманітний стиль життя, людина може наблизитися до ідеальної гармонійної особистості. Наступним за рангом є показник «помірність у бажаннях і вираженість рис характеру». Та найменш значимим для досліджуваних виявився показник за шкалою «мудрість і духовність». З нашого погляду, це зумовлено віковими особливостями молоді. Результати середньостатистичних показників по групах представлені в таблиці 1.

Порівнюючи результати двох вибірок, можна стверджувати, що середні значення показників у курсантів у більшості випадків вищі майже по всіх показниках. У їхніх уявленнях ідеальна гармонійна особистість – це еталон людини, який поєднує в собі багато ознак і характеристик, до поєднання яких потрібно прагнути все життя. Проранжувавши значення уявлень молоді про ідеально гармонійну особистість, маємо такі особливості в студентів і курсантів (таблиця 2).

Для курсантів ідеальна гармонійна особистість – це та, яка оптимально функціонує в суспільстві, а для студенток – людина, яка задоволена життям, собою і стосунками з оточуючими. Це свідчить про те, що дівчата (студентки-психологи) більш емоційні, а хлопці (курсанти) більш раціональні у своїх судженнях та уявленнях. Вони більш дисципліновані, напористі та старанні в навчальній діяльності. Такі показники, як мудрість і духовність, а також помірність у бажаннях і вираженість рис характеру, у студенток і курсантів мають ідентичний ранг.

Для виявлення статистично значимих відмінностей у двох групах використано *t*-критерій

Стьюдента. З'ясовано, що ознака «помірність у бажаннях і вираженість рис характеру» більше проявляється в курсантів (при $p \leq 0,05$), тобто хлопці-курсанти більш цінують такі ознаки, як відчуття міри у своїх бажаннях і діях; прагнення до високих, але не максимальних досягнень; реалістичність уявлень і бажань; помірна вираженість рис характеру й темпераменту; уміння економно витратити свою життєву енергію.

Показник «мудрість і духовність» важливий також більше для курсантів (при $p \leq 0,05$). Хлопці більше порівняно з дівчатами надають перевагу таким чинникам, як прийняття двоєкості світу, наявність у ньому і світлого, і темного; відкритість до пізнання нового; творча діяльність; відчуття краси природи та єдність із нею; доброзичливість до людей; саморозвиток; виражена орієнтація на духовні цінності добра, пошуку істини та краси, а також гармонійного життя.

Курсанти вважають, що ідеально гармонійна особистість має бути мудрою і духовною, але ці ознаки не є найголовнішими. Також вони вважають, що ідеальна гармонійна особистість повинна мати високі духовні цінності, естетичний і творчий взаємозв'язок з людьми та природою.

Далі представляємо результати дослідження суб'єктивного відчуття молоддю внутрішньої гармонійності. Порівнюючи студенток-дівчат і курсантів-хлопців, виявили, що курсанти відчувають себе більш гармонійними, ніж студентки.

У відсотковому співвідношенні 48% курсантів відчувають себе гармонійними на високому рівні, тоді як лише 10% студенток мають високий рівень. Можна припустити, що на це впливає стать, а також чіткість і регламентованість життєдіяльності курсантів. Середній рівень мають 48% курсантів і 54% студенток. Низький рівень у 04% курсантів і 36% студенток.

Зважаючи на вищезазначене, можна говорити, що дівчата-студентки уявляють ідеальну гармонійну особистість як людину, яка задоволена життям, собою та стосунками з людьми, а курсанти – як людину, яка оптимально функціонує в суспільстві. Уявлення про ідеальну гармонійну особистість у хлопців-курсантів і дівчат-студенток відрізняються. Це може бути зумовлено організацією життєдіяльності. Звичайний день курсанта проходить за чітким послідовним графіком, тоді як студентки самостійно організовують свою життєдіяльність.

Загалом виявлено, що й студентки, і курсанти вважають себе гармонійними особистостями. На рівні тенденції більш гармонійними відчувають себе курсанти.

На підставі кореляційного аналізу виявлено взаємозв'язки між категорією «гармонійність

особистості» й ознаками ідеально гармонійної особистості: «гармонійність особистості» й «загальна оцінка ознак ідеальної гармонійної особистості»; «гармонійність особистості» й «оптимальне функціонування»; «гармонійність особистості» й «мудрість і духовність» (таблиця 3).

Існує прямиий взаємозв'язок між показниками «гармонійність особистості» й «загальна оцінка ознак ідеальної гармонійної особистості» ($r = 0,323$ при $p \leq 0,01$). Видається, це закономірно, чим гармонійнішою відчуває себе людина, тим більші вимоги вона пред'являє до ідеальної гармонійної особистості.

Також констатовано взаємозв'язок між категоріями «гармонійність особистості» й «оптимальне функціонування» ($r = 0,282$ при $p \leq 0,01$). Чим більше людина відчуває себе гармонійною, тим ефективніше вона функціонує в суспільстві. Існує взаємозв'язок між категоріями «гармонійність особистості» й «мудрість і духовність» ($r = 0,204$ при $p \leq 0,05$). Установлений зв'язок підтверджує ідеї філо-

софів і психологів щодо розуміння змістовної сутності поняття «гармонії», що описано нами в теоретичному огляді публікації.

Усередині вибірки курсантів емпірично встановлено взаємозв'язок між категоріями «гармонійність особистості» та «загальна оцінка ідеальної гармонійної особистості» ($r = 0,304$ при $p \leq 0,05$). У свідомості курсантів існують також взаємозв'язки між категоріями «гармонійність особистості» й «оптимальне функціонування» ($r = 0,346$ при $p \leq 0,05$) і «гармонійність особистості» й «задоволеність життям, собою і відносинами з людьми» ($r = 0,299$ при $p \leq 0,05$). Для вибірки студенток характерним є зв'язок між показниками «гармонійність особистості» й «мудрість і духовність» ($r = 0,394$ при $p \leq 0,05$), що пояснюється особливостями емоційно-вольової сфери представниць жіночої статі.

Осмислення отриманих результатів дає можливість зробити такі узагальнення.

Висновки з проведеного дослідження. У контексті психологічної науки гармо-

Таблиця 1

Показники вираженості ознак ідеально гармонійної особистості в уявленнях студенток і курсантів (у балах)

Показник	Курсанти	Студентки
Оптимальне функціонування	4,104	3,968
Помірність в бажаннях і вираженість рис характеру	3,578	3,236
Задоволеність життям, собою і стосунками з оточуючими	3,964	4,144
Мудрість і духовність	3,480	3,092
Загальна оцінка ознак гармонійної особистості	3,774	3,592

Таблиця 2

Уявлення студенток і курсантів про гармонійну особистість

Уявлення про гармонійну особистість	
Студенток	Курсантів
1. Задоволеність життям, собою і стосунками з оточуючими.	1. Оптимальне функціонування.
2. Оптимальне функціонування.	2. Задоволеність життям, собою і стосунками з оточуючими.
3. Помірність у бажаннях і вираженість характеру.	3. Помірність у бажаннях і вираженість характеру.
4. Мудрість і духовність.	4. Мудрість і духовність.

Таблиця 3

Взаємозв'язки стану відчуття гармонійності з ознаками ідеально гармонійної особистості

Компоненти гармонійності й ознаки ідеальної гармонійної особистості	Коефіцієнт кореляції
Гармонійність особистості/загальна оцінка ознак ідеальної гармонійної особистості	$r = 0,323$ при $p \leq 0,01$
Гармонійність особистості/оптимальне функціонування	$r = 0,282$ при $p \leq 0,01$
Гармонійність особистості/мудрість і духовність	$r = 0,204$ при $p \leq 0,05$

нія – це внутрішня й зовнішня упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів; поєднання індивідуальних чи особистісних позитивних рис. Гармонія формується в процесі виховання особистості й участі її в життєдіяльності певного колективу.

Серед основних ознак внутрішньої гармонійності особистості в уявленнях молоді домінує ознака «задоволеність життям, собою і стосунками з людьми», найменшого значення молоді люди надають категорії «мудрість і духовність». Уявлення про ідеально гармонійну особистість у хлопців-курсантів і дівчат-студенток відрізняються, студентки психологічного профілю вбачають внутрішню гармонію в «задоволенні життям, собою та стосунками з людьми», курсанти надають пріоритет чиннику «оптимальне функціонування в суспільстві». Ці відмінності зумовлені організацією життєдіяльності молоді.

Загалом і хлопці, і дівчата вважають себе гармонійними, при цьому більшу внутрішню гармонійність відчувають хлопці-курсанти.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми, у подальшому перспективним бачиться вивчення обумов-

леності відчуття особистістю внутрішньої гармонії саморегуляцією – ключовим механізмом збалансування й управління внутрішніми станами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варій М.І. Загальна психологія : навчальний посібник. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
2. Гурлева Т.С. Від гармонії смислів – до гармонійної особистості: допомога психолога. Сенс дитинства у контексті герменевтики і нарративу : практико зорієнтований посібник / за ред. Д.І. Петренко, Н.В.Чепелевої, Р.А. Рудковської, І.Г. Єрмакова. Київ : Макден, 2018. С. 66–78.
3. Мотков О.И. Методика «Личностная биография». *Школьный психолог*. 1998. № 38. С. 8–9.
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: посібник. Київ : Академвидав, 2003. 446 с.
5. Павлик Н.В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2017. 45 с.
6. Шлімакова І.І., Борець Ю.В. Уявлення студентської молоді про психологічну гармонію. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream>.

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЯХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА РИЗИКУ

COPING BEHAVIOR OF THE PERSONALITY IN SITUATIONS OF UNCERTAINTY AND RISK

У статті розглядаються основні теоретико-методологічні підходи до розуміння переважання суб'єктивного та об'єктивного компонентів у ситуаціях подолання людиною невизначених та ризикових ситуацій, її особистісного становлення та рівнів дослідження її психіки. За результатами теоретичного аналізу визначено, що, по-перше, ситуації невизначеності та ризику відповідають важким життєвим ситуаціям, по-друге, розширення або звуження діапазону копінг-стратегій відбувається відповідно до існуючого рівня психологічного здоров'я особистості, по-третє, підкреслюється значущість компонентів особистості, що задіяні в процесі подолання важких життєвих ситуацій, а саме підсвідомі та свідомі процеси. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували проблему подолання та адаптації до ситуації невизначеності та ризику. Докладно проаналізовано існуючі класифікації компонентів особистості, що застосовуються у процесі подолання в ситуаціях невизначеності та ризику. Обґрунтовано значущість ролі усіх процесів та рівнів психіки особистості у дослідженнях копінг-поведінки в ситуаціях невизначеності та ризику. Авторами проведено аналіз робіт відомих дослідників у напрямку психодинамічного, екзистенціального, когнітивно-експериментального, діяльнісного, суб'єктивного та генетичного підходів. Обґрунтовано використання системи об'єктивних та суб'єктивних компонентів дослідження особистості в ситуаціях подолання людиною невизначених та ризикових ситуацій.

Окреслено перспективи подальших досліджень, які полягають у розробці системної моделі феномену копінг-поведінки особистості у ситуаціях невизначеності та ризику та дослідженні особистості на трьох рівнях: свідомому, передсвідомому та несвідомому. Авторами визначені основні компоненти особистості, задіяні у процесі подолання невизначених та ризикових ситуацій, а також взаємозв'язок рівня психологічного здоров'я та емоційних переживань особистості у ситуаціях невизначеності та ризику.

Ключові слова: копінг-поведінка, невизначеність, ризик, адаптація, подолання, психологічне здоров'я.

The article discusses the main theoretical and methodological approaches used to understand the predominance of subjective and objective components in situations where a person is overcoming uncertain and risky situations, his personal development, and levels of exploration of the psyche. Based on a theoretical analysis, it has been determined, that, first, uncertainty and risk situations correspond to severe life situations, second, that the range of coping strategies is extended or narrowed depending on the existing level of psychological health of the individual, and thirdly, the importance of the components of the individual involved in overcoming difficult life situations is emphasized. Two aspects of the behavior in overcoming difficult life situations, namely subconscious and conscious processes, are discussed in detail. The theoretical basis of the study – the work of scientists who researched the problem of overcoming and adapting to difficult life situations and situations of uncertainty and risk – is presented. The existing classifications of the components of personality used in the process of overcoming uncertainty and risk are analyzed in detail. The significance of the role of all processes and levels of personality in research of copying behavior in situations of uncertainty and risk is justified. The authors analyzed the work of well-known researchers in the direction of psychodynamic, existential, cognitive-experimental, active, subjective, and genetic approaches. The use of a system of objective and subjective components of an individual's research in situations where a person is overcoming uncertain and risky situations is justified.

Prospects for further research have been identified, which include the development of a systematic model of the phenomenon of coping behavior of individuals in situations of uncertainty and risk and the study of personality at three levels: conscious, pre-conscious, and unconscious. The authors identify the main components of the personality involved in overcoming uncertain and risky situations, as well as the relation between the level of psychological health and the emotional experiences of the individual in situations of uncertainty and risk.

Key words: coping behavior, uncertainty, risk, adaptation, coping, psychological health.

УДК 159.923.019.4-047.58
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.16>

Родіна Н.В.

д.психол.н., професорка,
завідувачка кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Фокін А.С.

магістр кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Сьогодні наше суспільство опинилося у ситуації невизначеності та ризику, відповідно до якої змінюються умови життєдіяльності людства, його запити і потреби. Для сучасної психології проблема подолання наслідків епідеміологічної загрози та пов'язаної з нею проблеми психологічного здоров'я особистості набуває особливого значення. У ситуації, яка склалася у нашому суспільстві, кожна людина відчуває

увесь спектр невідомих раніше емоцій: тривогу, нудьгу, апатію, смуток, гнів та почуття розгубленості, що призводить до підвищення загального рівня стресу, фрустрації та порушення психологічного здоров'я.

Постановка завдання. Тому актуальним і необхідним є дослідження копінг-поведінки особистості як форми активності людини, що охоплює усі види взаємодії особистості із завданнями і проблемами зовнішнього або

внутрішнього плану. Копінг-поведінка вступає в дію не тільки в тих випадках, коли складність завдання перевищує можливості звичних реакцій, але й за необхідності змінити поведінку у ситуаціях невизначеності та ризику, коли відбувається хронічний вплив стресорів і негативних повсякденних подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему копінг-поведінки у зарубіжній психології досліджували Р.С. Лазарус, С. Фолкман, С.Е. Гобфолл, К.С. Карвер, М.Ф. Шеєр, А. Бандура, Р. Шварцер, Л.Дж. Еспінволл, Ш.Е. Тейлор та інші. Визначенням термінології цього психологічного феномену займалися Л. Мерфі, Р.С. Лазарус, С. Фолкман, Л.І. Анциферова, С.К. Нартова-Бочавер, В.О. Бодров, Н.В. Родіна, Е. Скіннер та інші. Аналізуючи дослідження І.Ф. Аршави, О.В. Брюханова, О.О. Назарова, Е.Л. Носенко, Т.Л. Ряполова, О.І. Склень, О.В. Тімченко, можна відмітити, що здебільшого у вітчизняній психології дослідження копінгу відбувалося на рівні емпіричного вивчення деяких його особливостей у певних контингентів. У дослідженнях І.О. Корнієнко, О.Є. Самари, Т.А. Ткачука, Д.В. Штриголя зроблено констатацію того, як особливості того чи іншого контингенту співвідносяться з окремими індивідуально-психологічними або соціально-демографічними характеристиками особистостей. Українськими науковцями А.Б. Коваленко, Е.Л. Носенко, Н.В. Родіною, В.І. Шебановою, Б.В. Біроном були здійснені огляди, що аналізують стан проведення науково-дослідних робіт з питань копінгу, та означено перспективи подальших досліджень у напрямках концептуалізації копінг-поведінки у широкому колі важких життєвих ситуацій, в тому числі із ситуаціями, пов'язаними із невизначеністю та ризиком в контексті як мікро-, так й макро-соціальних процесів [10]:

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній психологічній науці існує наступна класифікація видів невизначеності за О.Г. Лукавицькою [6]:

- вірогідна, епістемологічна і повна, залежно від стану об'єкта і суб'єкта;
- гетерономна і іманентна, залежно від ступеню передбачуваності змін, що відбуваються;
- константна, ретроспективна та перспективна, залежно від часу.

Український науковець, академік С.Д. Максименко описує ситуативну невизначеність, невизначеність становлення, квантову невизначеність і невизначеність зведення, а саме формування символу [8]. Крім того, на думку Н. Аббаньяно, С. Мадді, Д.О. Леонтьєва та інших дослідників, можна говорити про екзистенційну та ціннісно-смыслову невизначеності, які пов'язані з вибором людини

в особистісно-значущих ситуаціях та ситуаціях вирішення моральних дилем [1; 5; 17]. Тому важливим, на нашу думку, є аналіз теоретико-методологічних підходів до розуміння переважання суб'єктивного і об'єктивного компонентів у ситуаціях подолання людиною невизначених та ризикових ситуацій, її особистісного становлення та рівнів дослідження її психіки.

Слід відзначити, що у психоаналізі, з позиції А. Фрейд [12], затвердилася концепція, у якій надається перевага неусвідомлюваним процесам у подоланні тривоги, викликаній ситуаціями невизначеності, а також ситуаціями загрози або небезпеки для особистості. Дослідниця наголошує, що люди володіють шляхами адаптації до тих ситуацій, яким надається перевага. У кожній з таких ситуацій людина застосовує специфічний стиль, який тісно пов'язаний з психопатологічними радикалами в особистості.

Згідно з поглядами К.Г. Юнга – представника аналітичної психології, адаптація до ситуацій невизначеності та ризику, яку можна віднести до важких життєвих ситуацій, відбувається за допомогою колективного несвідомого. Тобто архетипи, сформовані в колективному несвідомому, виявляються універсальними предиспозиціями психіки та не ґрунтуються на досвіді. Вони не породжуються у світі почуттів, а існують незалежно від цього світу й пізнаються безпосередньо розумом. Архетипи спонтанно з'являються в пам'яті, особливо на кризових етапах життєдіяльності індивіда. Отже, будь-яка невизначена ситуація або ризик, який загрожує людині, «відкриває двері» у колективне несвідоме й дозволяє архетипам виразити ті глибинні аспекти особистості, які у звичайних умовах ховаються за свідомими процесами [13].

Дослідження Р.М. Грановської також підкреслюють важливу роль архетипових структур у ситуаціях адаптації та формуванні копінг-поведінки [3]. Так, цілісна система захисту включає три психологічні підсистеми: усвідомлювані стереотипи, підсвідомий захист та колективне несвідоме, що формують копінг-поведінку. Відповідно, ситуації невизначеності та ризику формують стратегії подолання, що виникають в житті не стільки особистості зокрема, скільки суспільства загалом, але реалізується через окрему особистість, у якій давні стратегії реалізуються через оновлені форми.

Якщо звернутися до поглядів представників екзистенційної психології, то треба відзначити, що особистість розглядається здебільшого в граничних ситуаціях. Тобто особистість ніби перебуває поза контекстом повсякденності, усередині напружених, драматичних життєвих колізій, та відгорожена від

повсякденної реальності. Позитивним ресурсом цього напрямку для дослідження копінг-поведінки в умовах невизначеності та ризику є категорія «життєстійкості», дослідження якої дозволяє співвіднести дослідження копінг-поведінки у ситуаціях невизначеності та ризику з екзистенціальними уявленнями про онтологічну тривогу і способи її подолання. На думку С. Мадді й Д. Кхошаби [17], поняття «життєстійкість» відбиває психологічну живучість і розширену ефективність людини, а також є показником психічного здоров'я людини. Ставлення людини до змін, які відбуваються у її житті, та можливості застосувати власні стратегії подолання допомагають ефективно управляти цими змінами та набувати додаткових ефективних ресурсів та навичок.

Згідно з поглядами німецьких вчених У. Леєра і Х. Томе [16], у ситуаціях невизначеності та ризику у людини загострюються принаймні три функції. Перша з них полягає в антиципації різних типів можливих життєвих труднощів і потенційному накопиченні відповідей на них, психологічній підготовці до них, що характерно для всього періоду важких ситуацій; друга функція виявляється у швидкому аналізі наявних альтернативних відповідей на життєві складності і створенні нових альтернатив; третя, мабуть, найважча, полягає в створенні психологічних умов для досягнення гармонії між неузгодженими когнітивними і мотиваційними процесами. Існуючі до появи невизначеної ситуації мотиви досягнення, актуальні бажання та прагнення людини повинні бути перебудовані та знижені до рівня, який відповідає ситуації, що обмежує життєвий світ особистості. При цьому, як показують дослідження У. Леєра і Х. Томе, людина все ж продовжує породжувати нові «стратегії» життя, з нашої точки зору, нові стратегії копінг-поведінки. Розширення або звуження діапазону копінг-стратегій, на нашу думку, відбувається відповідно до існуючих рівнів психологічного здоров'я та емоційного стану особистості у ситуації невизначеності та ризику. Якщо рівень психологічного здоров'я занадто низький, то людина відчуває такі негативні емоції, як тривога, фрустрація, страх, ненависть та інші. Негативні емоції у ситуації невизначеності та ризику служать в цьому разі для самозбереження особистості. Якщо рівень психологічного здоров'я знаходиться у нормативному діапазоні, то ситуації невизначеності та ризику можуть надавати людині стимулюючий вплив на уяву, поведінкову і розумову активність, які своєю чергою і викликають позитивні емоції, і саме вони необхідні для саморозвитку. Іншими словами, людина створює свій стиль життя за допомогою власних стратегій поведінки не тільки з метою пристосування до навколишнього середовища,

але й задля саморозвитку та зміни своїх тимчасових перспектив та перетворення ситуації відповідно до нових можливостей і життєвих цілей.

Оновлення копінг-стратегій у ситуаціях невизначеності та ризику пов'язано не тільки з актуалізацією пошуку відповідей на нові виклики навколишнього середовища, а й з відповідними змінами життєвого стилю, структурою переважаючих пріоритетів життя і соціальних контактів, а також домінуючими формами поведінки і тимчасової перспективи.

Авторам У. Леєром і Х. Томе вдалося виділити чотири узагальнених типи особистостей, які в ситуаціях невизначеності та ризику по-різному планують своє майбутнє [13].

1. Особистість першого типу (тип «А»), яка орієнтується на досягнення, зміну навколишнього середовища, використання шансів і апробування власних можливостей. Така особистість прагне до розширення наявних знань про ситуації невизначеності, до їх переладу в ситуації ризику.

2. Другий тип особистості (тип «В») орієнтований переважно на внутрішні зміни власного «Я» і частково – моделі своєї поведінки.

3. Третью типу особистості (тип «С») властива покірність долі. Пізнавальна, діяльнісна сторона такої особистості виражена дуже слабо.

4. Четвертий тип особистості (тип «D») характеризується наявністю почуття тривоги, апатії і розчарування. Зазвичай такі особистості найбільше потребують психологічної підтримки та допомоги з метою вироблення найбільш адекватних ресурсів подолання.

Згідно з поглядами С. Епштейна [14], який належить до представників когнітивно-експериментальної теорії, свідомість і несвідоме набагато менше задіяні в обробленні інформації, що надходить з навколишнього середовища. Більшу роль у переживанні людиною ситуацій невизначеності та ризику відіграють передсвідомі процеси. Дослідник поклав в основу своєї теорії постулат про те, що люди осягають реальність двома основними способами: емпіричним і раціональним. Відмінність інформації, засвоєної емпірично, полягає в тому, що вона має певний емоційний заряд і фіксується набагато міцніше, ніж інформація, отримана в результаті інтелектуальних дій. Він вважає, що конструкти, які будуються за допомогою раціональної системи, називаються переконаннями, а конструкти, які формуються в експериментальній системі, називаються імпліцитними переконаннями, або схемами. Схеми лежать в основі теорії реальності, становлять її фундамент. Вони формуються в результаті процесу генералізації особистістю емоційно значимого досвіду під час взаємодії з навколишнім світом і виявляють

себе в поведінці людини автоматично, передуючи за часом довільним раціональним процесам. Робота емпіричної системи експлікується в метафорах і наративах. Наративи є найбільш яскравим вираженням роботи емпіричної системи, оскільки вони репрезентують переживання особистістю себе і світу, яке максимально наближене до реального емоційного досвіду.

На основі когнітивно-експериментальної теорії С. Епштейна його колегою Р. Янофф-Бульман [15] була створена концепція базисних переконань. Вона вважає, що у разі успішного подолання важких невизначених ситуацій базисні переконання якісно відрізняються від «дотравматичних». Їх відновлення відбувається не повністю, а тільки до певного рівня, на якому людина вільна від ілюзії невразливості.

Так, Л.І. Анциферова вважає позитивною методологічною тенденцією прагнення вчених когнітивно-феноменологічної орієнтації враховувати «приватний досвід» суб'єкта й «розглядати важкі ситуації очима самого суб'єкта, з погляду його «внутрішньої ситуації» [2, с. 6].

Отже, нами наголошується, що ситуації невизначеності та ризику відповідають важким ситуаціям саме тому, що існує брак інформації про ймовірні майбутні події, які можуть бути як позитивними, так і негативними, тому людина точно не знає, що станеться, але є ймовірність кожного з можливих результатів. Якщо розглядати відмінність можливості від ймовірності, то вона полягає в наступному: можливість для людини означає – якщо щось у майбутньому реалізується, то це може відбутися виключно через її власні дії і іншим способом реалізуватися не може. Якщо йдеться про ймовірність, то це коли щось трапляється або не трапляється незалежно від власних дій тієї чи іншої людини. Тобто людині потрібно прийняти рішення та ризикнути в умовах неповної, неточної і (або) суперечливої інформації та сформулювати нові особистісні характеристики та поведінку, що сприятимуть подоланню ситуацій невизначеності та виходу з них.

Досліджуючи поведінку подолання ситуацій невизначеності та ризику, необхідно звернути увагу на дослідження представників діяльнісного підходу. Діяльнісний підхід у психології припускає багатство і розмаїття зв'язків із соціальним оточенням. Поведінка людини в суспільстві вважається родовою характеристикою, щодо якої всі види діяльності мають приватне значення. При цьому поведінка виступає як складний комплекс діяльностей людини, за допомогою яких опредмечується навколишня природа. Коли йдеться про взаємозв'язок людини із середовищем, то він розуміється як організована діяльність. Людина є центром реорганізації буття, яка утверджує

онтологічну специфіку буття. У діяльності суб'єкт виявляє себе й розвивається, виходить за власні межі, актуалізує потенційні можливості, удосконалюється у напрямку руху по висхідній спіралі. С.Л. Рубінштейн, описуючи функцію психічного, розкриває її в термінах «людина» і «світ»: «Будь-який психічний процес, – пише він, – включений у взаємодію людини зі світом і служить регуляції його діяльності й поведінки» [11, с. 264]. Отже, модель взаємодії «людина – світ», коли йдеться про дослідження копінг-поведінки особистості у ситуаціях невизначеності та ризику, вважається багатообіцяючою «системою координат» і для розуміння подолання як поведінки й діяльності.

На думку Т.Л. Крюкової [4], представниці суб'єктного підходу у психології, механізми долаючої поведінки використовуються людиною свідомо й цілеспрямовано, тим самим визначаючи належність копінг-поведінки до чинників активності особистості. Авторка підкреслює, що людина у ситуації невизначеності та ризику є активним суб'єктом різноманітних форм довільної людської активності, а її внутрішня й зовнішня активність безпосередньо детермінується впливами навколишнього середовища або окремих психічних функцій. Тобто завдяки особистісному потенціалу людина здатна до самодетермінації, самовизначення та саморозвитку. Поведінка подолання розглядається нею з погляду особистісного розвитку, благополуччя, ресурсів, адаптації. За результатами її дослідження, поведінка подолання визначається нею як поведінка, що дозволяє суб'єкту за допомогою усвідомлених дій способами, відповідними особистісним особливостям і ситуації, подолати важку життєву ситуацію. Це свідомо поведінка, спрямована на активну взаємодію із ситуацією, – зміна ситуації (що піддається контролю) або пристосування до неї (якщо ситуація не піддається контролю). Якщо суб'єкт не володіє цим видом поведінки, можливі несприятливі наслідки для його продуктивності, здоров'я і благополуччя.

З нашої точки зору, сучасний етап формування психологічного знання, що розвиває суб'єктно-діяльнісний підхід до поведінки подолання, не обмежується критерієм усвідомленості копіngu. За результатами досліджень Н.В. Родіної [9], яка розглядала копінг-поведінку як на усвідомлюваному, так й на несвідомому рівнях психіки людини, доведено, що у ситуаціях, потребуючих застосування копінг-поведінки, спостерігається інваріантність реагування свідомого рівня на ситуацію, унікальні особливості якого, згідно з її моделлю, пояснюються процесами, що відбуваються на несвідомому рівні особистості. Відповідно, дезадаптивні зміни в цих ситуаціях

більшою мірою розбалансовані й поліморфні та викликають тривогу й фрустрацію.

Особливої уваги заслуговують погляди С.Д. Максименко, який розвиває ідеї генетичного підходу та акцентує увагу на свідомих аспектах копінг-поведінки. Науковець розглядає подолання негативних життєвих подій через концепцію взаємозв'язку психічних станів і переживань. Згідно з його поглядами для виникнення того чи іншого психічного стану необхідне переривання поточної життєдіяльності якимось дискретним актом, основна відмінність якого полягає в його особливому проникаючому характері щодо особистості. «Такий дискретний проникаючий акт (що має виражену природу події) знаменує тимчасова зміна позиції людини у світі <...> Людині надається можливість зберегти структурну цілісність і ціннісну єдність Я, однак це досягається через зміну відбиття світу» [7, с. 207]. Головним, на думку автора, є наступне: «стан, що виник унаслідок «проникаючої» акції, дозволяє перевести ситуацію впливу (неважливо, або людини на світ, або світу на людину) у ситуацію взаємодії (діалогу) зі світом. Цим досягається найважливіше – людина продовжує своє існування як цілісна особистість» [7, с. 207]. Далі С.Д. Максименко говорить про функцію, яка специфічно сигналізує людині, що виникли стани начебто «говорять» особистості й оточенню, що подальша взаємодія неможлива, а отже, існує реальна загроза цілісності або особистості, навіть життю людини.

Тобто ситуацію подолання людиною ситуації невизначеності та ризику, за С.Д. Максименко, можливо представити у наступній динаміці. Спочатку життєдіяльність людини переривається дискретним «проникаючим» актом впливу. Потім цей акт породжує переживання особистості, що усвідомлюються нею. Згідно з думкою автора саме усвідомлення переживання повинне визначити, чи «запустити» механізм виникнення іншого стану або інших стратегій подолання ситуації невизначеності та ризику. Якщо інтенсивність переживання буде такою, що людина не зможе продовжити взаємодію зі світом у наявному стані, виникає новий стан, що незначно змінить ситуацію внутрішнього світу людини, не руйнуючи її, і дозволить будувати вже нову взаємодію [7].

З нашої точки зору, генетичний підхід дає можливість вирішити найважливішу методологічну проблему щодо інстанції, яка регулює розвиток людини як на неусвідомлюваному, так й на свідомому рівнях.

Отже, виразно фіксується необхідність враховувати у дослідженнях копінг-поведінки в ситуаціях невизначеності та ризику ролі усіх процесів та рівнів дослідження психіки особистості: свідомих, передсвідомих та несвідомих.

Висновки з проведеного дослідження. Обґрунтовано суб'єктивні і об'єктивні компоненти дослідження особистості у ситуаціях подолання людиною невизначених та ризикових ситуацій, а саме: до суб'єктивних компонентів належать конструкти, які формуються в експериментальній (емпіричній) системі та називаються імпліцитними переконаннями або схемами. Вони формуються в результаті процесу генералізації особистістю емоційно значимого досвіду під час взаємодії з навколишнім світом і виявляють себе в поведінці людини автоматично, передуючи за часом довільним раціональним процесам; до об'єктивних компонентів належать конструкти, які будуються за допомогою раціональної системи та називаються переконаннями. Визначено взаємозв'язок рівня психологічного здоров'я та емоційних переживань (суб'єктивного компоненту) особистості у ситуаціях невизначеності та ризику. Основними функціями негативних емоцій у переживанні людиною ситуацій невизначеності та ризику є самозбереження особистості, а позитивні емоції впливають на ситуацію саморозвитку особистості. Перспективами подальших досліджень виступають розробка системної моделі феномену копінг-поведінки особистості у ситуаціях невизначеності та ризику, за допомогою якої буде досліджено суб'єктивні та об'єктивні компоненти у взаємодії особистості зі світом, задля виявлення нових станів та нової копінг-поведінки у наявному стані. Особистість у ситуації невизначеності та ризику буде досліджено на трьох рівнях: свідомому, передсвідомому та несвідомому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аббаньяно Н. Мудрость жизни / пер. с ит. А.Л. Зорина. Санкт-Петербург : Алатейя. 1996. 319 с.
2. Анцыферова Л.И. Психология повседневности, жизненный мир личности и «техники» ее бытия. *Психологический журнал*. 1993. Т. 14. № 2. С. 4–15.
3. Грановская Р.М. Система психологической защиты и копинг-стратегии. *Психология совладающего поведения : материалы Междунар.науч.-практ. конф. / отв. ред.: Е.А. Сергиенко, Т.Л. Крюкова*. Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2007. С. 26–28.
4. Крюкова Т.Л. Человек как субъект совладания. *Психология совладающего поведения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред.: Е.А. Сергиенко, Т.Л. Крюкова*. Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2007. С. 41–44.
5. Леонтьев А.Д., Мандрикова Е.Ю. Моделирование «экзистенциальной дилеммы»: эмпирическое исследование личностного выбора. *Вестник Московского университета. Психология*. 2005. № 4. С. 37–42.
6. Луковицкая Е.Г. Неопределенность и отношение к ней: психологическое определение. *Теоре-*

тические и прикладные вопросы психологии. 1996. № 2. С. 53–62.

7. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 240 с.

8. Максименко С.Д. Теория неопределенности. URL: http://professor-maksymenko.narod.ru/Tvory/Statya_-_Teoriya_neopredelyonnosti.htm.

9. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : монографія / Наталія Володимирівна Родіна. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2011. 364с.

10. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : дис ... д-ра психол. наук / Н. В. Родіна. Київ, 2013. 504 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4098/1/Dis_Rodina04.12.pdf

11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Москва, 1957. 264 с.

12. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. Москва, Педагогика-Пресс, 1993. 144 с.

13. Aziz R. C. G. Jung's Psychology of Religion and Synchronicity. Albany: State. University of New York Press, 1990. 267 p.

14. Epstein S. Cognitive experiential self-theory. Handbook of personality: Theory and research / L. A. Pervin. New York: Guilford, 1990. P. 165–192.

15. Janoff-Bulman R., Frantz C. The impact of trauma on meaning: From meaningless world to meaningful life. The transformation of meaning in psychological therapies. New York: Wiley, 1997. 456 p.

16. Lehr U., Thomae H. Alltagspsychologie. Aufgaben. Methoden. Ergeben. *Fachbücher für Psychologie (Bücher)*. Darmstadt, 1991. № 32. P. 481–496.

17. Maddi S.R., Khoshaba D.M. Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*. 1994. № 63(2). P. 265–274.

ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕМЕНТІВ САМОСВІДОМОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ СИСТЕМНИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

FEATURES OF ELEMENTS OF SELF-CONSCIOUSNESS OF CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE WITH SYSTEMIC SPEECH DISORDERS

Оволодіння мовою дитини із системними порушеннями мовлення є запорукою її успішного навчання, основою для інтеграції у дитячі спільноти, соціальної адаптації до закладу дошкільної освіти та школи, а в подальшому до підвищення якості життя загалом. Проблеми системного порушення мовлення необхідно розглядати у контексті цілісного психомовленнєвого розвитку дитини, який нормативно має сприяти системному психічному, емоційному, когнітивному і соціальному розвитку особистості дитини дошкільного віку. У дітей з системними порушеннями мовлення цей процес може бути сповільненим та своєрідним, тому необхідно своєчасно звертати дослідницьку увагу на створення умов щодо сприяння розвитку їх самосвідомості. Проблема становлення самосвідомості особистості на різних етапах онтогенезу є затребуваною в науці, починаючи з класичних теорій «комплексу неповноцінності», «комплексу переваги», теорії культурно-історичного розвитку психіки Л.С. Виготського. В зарубіжній психології досліджувалися комунікативні аспекти самосвідомості, можливі характерологічні наслідки порушень мовленнєвого розвитку, особливості розуміння семантичної сторони мовлення тощо. Дослідження присвячене особливостям становлення елементів самосвідомості дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення у порівнянні із їх однолітками з типовим розвитком мовлення. Загальна тенденція до повільного темпу становлення самосприйняття є стійкою, причому це стосується як когнітивного, так і емоційного компонентів «Я-образу» дітей. Констатовано, що в групі дітей із системними порушеннями мовлення темпоральний складник сформований недостатньо, низка дітей бажає залишатися маленькими або бути ще меншими за віком. Особливу роль у процесі формування основних елементів самосвідомості дітей із системними порушеннями мовлення відіграє родина, зокрема стиль сімейного виховання. Найбільш небажаним у цьому контексті є попустительський, а прийняття батьками своєї дитини сприятливо впливає на самосприйняття дитини. Подальші наукові розвідки мають полягати у поглибленому вивченні впливу стилів сімейного виховання на позитивні динаміки мовленнєвого розвитку дитини.

Ключові слова: системне порушення мовлення, типовий розвиток, самосвідомість,

часова перспектива, самосприйняття, сімейне виховання, стиль виховання.

Mastering the language of a child with systemic speech disorders is the key to its successful learning, the basis for integration into children's communities, social adaptation to preschool and school, and further to improve the quality of life in general. Problems of systemic speech disorders should be considered in the context of holistic psycholinguistic development of the child, which should normatively contribute to the systemic mental, emotional, cognitive and social development of the personality of the preschool child. In children with systemic speech disorders, this process can be slow and peculiar, so it is necessary to pay timely research attention to creating conditions to promote the development of their self-awareness. The problem of formation of self-consciousness of the individual at different stages of ontogenesis is in demand in science, starting with the classical theories of "inferiority complex", "advantage complex", the theory of cultural and historical development of the psyche LS Vygotsky. In foreign psychology, the communicative aspects of self-awareness, possible characterological consequences of speech development disorders, features of understanding the semantic side of speech, etc. were studied. The study is devoted to the peculiarities of the formation of elements of self-awareness of older preschool children with systemic speech disorders in comparison with their peers with the normative development of speech. The general tendency to a slow pace of self-perception is stable, and this applies to both cognitive and emotional components of the "self-image" of children. It was stated that in the group of children with systemic speech disorders the temporal component is insufficiently formed, a number of children want to stay small or be even younger. A special role in the formation of the basic elements of self-consciousness of children with systemic speech disorders is played by the family, in particular the style of family upbringing. The most undesirable in this context is permissive. And the adoption of the parents of their child has a beneficial effect on the child's self-perception. Further scientific research should consist in an in-depth study of the influence of family upbringing styles on the positive dynamics of a child's speech development.

Key words: systemic speech disorders, normative development, self-awareness, time perspective, self-perception, family upbringing, upbringing style.

УДК 159.922.762:376.37-053.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.17>

Соколова Г.Б.

д.психол.н., доцент,
доцент кафедри дефектології
та фізичної реабілітації
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми. Оволодіння мовою є не тільки запорукою успішного навчання дитини із системними порушеннями мовлення, а й основою для її успішної інтеграції у дитячі спільноти, соціальної адаптації до закладу дошкільної освіти та школи та в подальшому до підвищення якості життя

загалом. Якість і кількість контактів дитини з оточуючим світом визначає її соціальний та емоційний розвиток, формує здатність до когнітивної діяльності. Саме завдяки системі спілкування і соціалізації розвиваються сенсомоторні, лінгвістичні функції дитини, які забезпечують подальший розвиток осо-

бистості. Проблеми системного порушення мовлення можна розглядати ширше – як проблеми психомовленнєвого розвитку дитини, які дуже негативно позначаються на цілісному психічному, емоційному, когнітивному і соціальному розвитку особистості. Чим раніше виявлені порушення мовлення і чим точніше визначені його причини, тим більш сприятливі перспективи особистісного становлення, тим вірогідніше позитивне ставлення дитини до себе та до оточуючих. У дітей з системними порушеннями мовлення цей процес може бути сповільненим та своєрідним, тому необхідно своєчасно звертати дослідницьку увагу на створення умов щодо сприяння розвитку їх самосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема становлення самосвідомості особистості на різних етапах її онтогенезу завжди приваблювала науковців, починаючи з уже класичних теорій «комплексу неповноцінності» та «комплексу переваги» А. Адлера, «Я-образу» К. Хорні та теорії культурно-історичного розвитку психіки Л.С. Виготського. В зарубіжній психології ці аспекти досліджувалися С. Baltaxe & J. Simmons [10] (комунікативні аспекти), J. Beitchman, J. Hood & A. Inglis [11] (можливі характерологічні наслідки порушень мовленнєвого розвитку), Z. Tarkowski [12] (особливості розуміння семантичної сторони мовлення) та інші.

У вітчизняному науковому просторі проблема розвитку самосвідомості широко представлена в дослідженнях Є.І. Головахи [4], З.О. Кіреєвої [5], які розглядають її через темпоральні аспекти; Ф.Є. Василюка [3] – через систему переживань особистості та інші.

Означені теорії самосвідомості переважно присвячені вивченню психіки особистості у періоді зрілості, але практично не торкаються самосвідомості дитини, яка розвивається нормативно, або має особливі освітні потреби. До нечисленних досліджень у цьому напрямку можна віднести наукові доробки В.У. Кузьменко, присвячені вивченню індивідуальності дітей дошкільного віку [7], Г.М. Бреслав – щодо ризиків їх емоційної децентрації [2], Н.М. Могільової – щодо комунікативного компоненту самосвідомості дітей молодшого шкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення [9], І.В. Мартиненко, присвячені вивченню комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення з позицій особистісно-орієнтованого, діяльнісного та системного теоретико-методологічних підходів [8].

Постановка завдання. Основною метою нашого дослідження було виявлення таких важливих компонентів самосвідомості дітей старшого дошкільного віку із такими системними порушеннями мовлення, як: здатність до

самосприйняття, особливості Я-образу, становлення психологічного часу та їх вербальні звіти в процесі роботи.

Об'єкт дослідження: самосвідомість дітей із системними порушеннями мовлення.

Предмет дослідження: психологічні особливості самосвідомості дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

У дослідженні взяли участь діти з типовим розвитком мовлення (30) та із його системними порушеннями (30). Усього в роботі взяли участь 60 дітей старшого дошкільного віку.

Для досягнення мети використовувалися методи: спостереження, гра, констатувальний експеримент.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В процесі констатувального експерименту за допомогою методики «Фізичне Я» досліджувалося уміння дітей описувати свою зовнішність під час її безпосереднього сприйняття, знання про функціональне призначення основних частин тіла, наявність первинної ідентифікації зі статтю, можливість висловити вербально емоційне ставлення до своєї зовнішності; за допомогою методики «Фотозагадки» досліджувалися встановлення наявності у дитини можливості усвідомлення себе, часового зсуву у психіці, розуміння вікової послідовності, ставлення до дорослішання. За допомогою методу анкетування батьків досліджувався домінуючий тип сімейного виховання (надвимогливий, протирічний (непослідовний), попустительський, приймаючий).

Порівняння результатів дітей старшого дошкільного віку в обох групах показали наступні результати, відображені у таблиці 1.

У старшому дошкільному віці діти з типовим розвитком мовлення не відчують жодних складнощів щодо перерахування будь-яких частин свого тіла, дають повні та розгорнуті відповіді про функціональне призначення цих частин тіла. Наприклад, Оля А., 5 років, відповідаючи на питання, каже: «Руки існують, щоб людина могла усе робити: малювати, грати, а ноги для того існують, щоб ходити, бігати, пригати, голова для того, щоб думати». Але необхідно відмітити, що надати опис себе на рівні фізичного вигляду без допомоги дорослого не змогла жодна дитина з типовим розвитком мовлення, що підтверджує факт складності цього завдання для дітей дошкільного віку. Емоційне ставлення до власного фізичного вигляду у дітей було позитивним, вони надавали собі добру оцінку, але переважно хвалили свій одяг. Лише окремі діти називали себе «красивими».

У дітей із системними порушеннями мовлення були отримані інші результати. Більшість з них (74%), розглядаючи себе у дзеркалі, називали лише основні частини обличчя,

Особливості показників уявлення про «фізичне Я» дітей старшого дошкільного віку при типовому розвитку мовлення та його системних порушеннях

Група дітей (кількість)	Диференційованість самосприйняття	Знання функцій частин тіла	Емоційне ставлення до себе
Типовий розвиток мовлення (30 дітей)	4,00±0,00	4,97±0,05	2,88±0,04
Системні порушення мовлення (30 дітей)	2,41±0,18	3,16±0,17	0,95±0,1

Примітка: $p < 0,001$

щодо функціонального призначення інших частин тіла відповідали неповно та одноманітно: наприклад, Сергійко Д., 5, 2 роки, надав наступні відповіді: «Руки – брати, ноги – ходити. Голова...». Відмінності між обома групами мали високий рівень достовірності.

Із таблиці 1 ми бачимо, що загальна тенденція до повільного темпу становлення самосприйняття є стійкою, причому це стосується як когнітивного, так і емоційного компонентів «Я-образу» дітей.

За допомогою методики «Фотозагадки» ми досліджували здатність дітей обох груп до порівняння себе з однолітками, що лежить в основі становлення ціннісного ставлення до себе та інших. Під час виконання завдання дитині було необхідно порівняти себе та однолітка. В групі дітей з типовим розвитком мовлення 70% виконали це завдання відносно самостійно, за допомогою додаткових питань психолога, а в групі із системними порушеннями мовлення – лише 9% ($p < 0,001$). Але необхідно відмітити, що в обох групах знову у порівнянні зберігалася тенденція орієнтуватися лише на зовнішні ознаки. Труднощі порівняння в групі дітей із системними порушеннями мовлення були стійкі: описати фотографію, а тим більш порівняти на ній себе із однолітком жодна дитина не змогла.

Тобто ми можемо зафіксувати, що на розвиток уявлення про себе та усний звіт про виконання завдань суттєвий вплив створюють складнощі когнітивного та мовленнєвого розвитку.

Оскільки, як було нами відмічено вище, вітчизняна психологічна школа суттєво орієнтується на темпоральні аспекти розвитку самосвідомості в онтогенезі, ми припустили, що можливість дитини усвідомлювати себе у часовій перспективі, розділяти аспекти психологічного минулого та майбутнього не тільки є важливим елементом формування самосвідомості, але й додатковим елементом мовленнєвого розвитку.

Зміст завдання полягав у тому, що дитині було необхідно порівняти своє сучасне фото з фотографією, зробленою у більш молодшому віці (додаткова інструкція методики «Фотозагадка»). Виявилось, що для більшості

дітей обох груп зміст завдання був складний, відмічалися лише несуттєві ознаки.

Діти старшого дошкільного віку з типовим розвитком мовлення відносно точно визначають свій вік на фотографії з минулого (51%), в групі із системними порушеннями мовлення ці показники менші (42%). Це може свідчити про те, що категорія психологічного минулого вже присутня в самосвідомості дітей старшого дошкільного віку обох груп та є важливим складником їх цілісного образу «Я». В старшому дошкільному віці у дітей з типовим мовленнєвим розвитком проявляється уміння детально розповідати про себе маленького. В нашому дослідженні це уміння було зафіксовано у 38,47% дітей: «Коли я була маленька, то часто плакала, хотіла до мами, зараз я виросла та люблю гратися сама» (Оксана Л., 5,1 років), «Тут я маленький, граю з котиком, а зараз люблю грати на планшеті» (Коля Т., 5,4 років). Але у більшості дітей (58%) відповіді мають стислий характер («Я маленький». «Сміюся»).

У старших дошкільників із системними порушеннями мовлення розповіді про себе маленького майже відсутні, більша половина дітей не брала участь у виконанні цього завдання, інші обмежувалися стислими відповідями, виходячи з чого ми дійшли попереднього висновку, що системні порушення мовлення суттєво гальмують розвиток «індивідуального Я» дитини.

Елементарні уявлення про майбутнє проявляються у дітей із системними порушеннями мовлення достатньо рано (діти знають, що виростуть, стануть дорослими), але спонтанно, під час ігрових вправ ці уявлення не актуалізуються та дослідити їх індивідуальний зміст у кожної дитини складно, оскільки у разі прямих питань («Ти будеш дорослим?») діти погоджуються із психологом. Лише одна дитина старшого дошкільного віку самостійно сказала, що хоче до школи.

Ця робота з активізації темпорального складника самосвідомості є, на наш погляд, дуже важливою, оскільки суголосно уявленням більшості дитячих психологів уявлення дітей дошкільного віку про своє майбутнє необхідно розглядати як мотивуючі, а дефіцит таких уяв-

лень базується на недостатній диференціації елементів самосвідомості.

Як показав аналіз наукових першоджерел, у дошкільному віці дитина активно прагне стати дорослою, якнайшвидше вирости [7; 8]. Ця вікова особливість може активно проявлятися у змістах сюжетно-рольових ігор дошкільнят, у бажанні стати школярем та навіть у психологічних проявах передшкільної кризи. Типовою ознакою входження у цю вікову кризу є те, що дитина починає певною мірою ігнорувати вимоги дорослих і хитрувати. Вона активно використовує для цієї мети навички сформованого позаситуативно-особистісного спілкування, вважаючи, що вже цілком компетентна у більшості питань та їй необхідно лише трохи підрости, щоб зрівнятися в правах з більш старшими дітьми або з дорослими [6]. Тому старші дошкільнята вибирають як ідеальне «Я» картинку із зображенням більш старшої людини.

Відповідно до цієї вікової особливості в нашому дослідженні діти старшого дошкільного віку з типовим розвитком мовлення обирали картинку або з зображенням дитини, старшої за віком, або дорослої людини в (77,83% випадків). Жодна дитина не продемонструвала бажання знову стати маленькою.

В групі дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення, як бажану картинку з зображенням людини, старшої за віком, обирали 44% дітей. Майже така ж кількість дітей була задоволена своїм віком. Деякі діти хотіли стати знову маленькими (15%).

Відмінності між групами були достовірні на рівні $p < 0,01$.

Важливим складником нашого дослідження була робота з батьками, які в обох групах зосереджують виховну увагу на загальному, інтелектуальному, мовленнєвому розвитку дітей, але, як було виявлено на попередній зустрічі з батьками на батьківських зборах, залишають поза увагою трансляцію дитини такої важливої культурної та психологічної норми, яка стосується фіксації уваги дитини на виділенні унікального та неповторного в її особистості та в тому числі у зовнішньому вигляді.

У таблиці 2 наведені узагальнені характеристики рівня розвитку елементів самосвідомості дітей із системними порушеннями

мовлення, які залежать від стилю сімейного виховання. Нами був підрахований середній показник рівня сформованості основних елементів самосвідомості в групах, які розрізняються за стилями сімейного виховання.

Отримані результати кореспондують із науковими першоджерелами та виявилися між собою майже ідентичні, однак виявилася тенденція збільшення показника рівня самосвідомості у дітей з родин, в яких домінує приймаючий стиль виховання ($3,68 \pm 0,04$). Найбільш несприятливим для формування елементів самосвідомості дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення виявився попустительський стиль сімейного виховання, за якого батьки дуже рідко фіксують увагу дитини на її зовнішньому вигляді та індивідуальних особливостях.

Висновки з проведеного дослідження. Проблеми системного порушення мовлення необхідно розглядати у контексті цілісного психомовленнєвого розвитку дитини, який нормативно має сприяти системному психічному, емоційному, когнітивному і соціальному розвитку особистості дитини дошкільного віку. Чим раніше будуть виявлені системні порушення мовлення і чим точніше визначені причини їх виникнення, тим більш сприятливими будуть перспективи особистісного становлення, тим вірогідніше позитивне ставлення дитини до себе та оточуючих. У дітей з системними порушеннями мовлення цей процес може бути сповільненим та своєрідним, тому необхідно своєчасно звертати дослідницьку увагу на створення умов щодо сприяння розвитку їхньої самосвідомості.

Нечисленні дослідження психомовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку присвячені вивченню їх індивідуальності, можливих ризиків емоційної децентрації, комунікативного компоненту самосвідомості дітей із загальним недорозвиненням мовлення та вивченню комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення з позицій особистісно-орієнтованого, діяльнісного та системного теоретико-методологічних підходів.

Проведене дослідження присвячене особливостям становлення елементів самосвідомості дітей старшого дошкільного

Таблиця 2

Залежність рівня розвитку самосвідомості дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення від стилю сімейного виховання

Стиль виховання	Надвимогливий	Протиричний (непоследовний)	Попустительський	Приймаючий
Рівень самосвідомості дітей	$3,34 \pm 0,03$	$3,24 \pm 0,01$	$2,92 \pm 0,01$	$3,68 \pm 0,04$

віку із системними порушеннями мовлення у порівнянні із їх однолітками з типовим розвитком мовлення. Виявлено, що розвиток уявлення про себе та усний звіт про виконання завдань констатувального експерименту суттєво впливають на елементи когнітивного та мовленнєвого розвитку. Загальна тенденція до повільного темпу становлення самосприйняття є стійкою, причому це стосується як когнітивного, так і емоційного компонентів «Я-образу» дітей. Констатовано, що можливість дитини усвідомлювати себе у часовій перспективі, розділяти аспекти психологічного минулого та майбутнього не тільки є важливим елементом формування самосвідомості, але й додатковим елементом мовленнєвого розвитку. В групі дітей із системними порушеннями мовлення темпоральний складник сформований недостатньо, низка дітей бажає залишатися маленькими або бути ще меншими за віком.

Особливу роль у процесі формування основних елементів самосвідомості дітей із системними порушеннями мовлення відіграє родина, зокрема стиль сімейного виховання. Найбільш небажаним у цьому контексті є попустительський. А прийняття батьками своєї дитини позитивно впливає на самосприйняття дитини.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у поглибленому вивченні впливу стилів сімейного виховання на позитивні динаміки мовленнєвого розвитку дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альбуханова-Славская К.А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности. Активность и развитие личности. Москва, 1989. С. 110–134.

2. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения. Київ, 2013. 144 с.

3. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Київ, 2014. 196 с.

4. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности. *Психология личности в трудах отечественных психологов*. Санкт-Петербург, 2014. С. 256–269.

5. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем : монография. Одесса, 2010. 380 с.

6. Крутій К.Л. Діагностика мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. Запоріжжя, 2005. С. 78–107.

7. Кузьменко В.У. Розвиток індивідуальності дитини 3–7 років Київ, НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. 365 с.

8. Мартиненко І.В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення: дис. на здобуття...доктора психологічних наук: спец.19.00.08 «Спеціальна психологія»; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2017. 502 с.

9. Могильова Н.М. Організаційне забезпечення дослідження комунікативного розвитку першокласників із загальним недорозвиненням мовлення. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. Вип. 45. Ч. 1, 2013. С. 175–183.

10. Baltaxe C. & Simmons J. Communication deficits in preschool children with psychiatric disorders. *Seminars in speech and Language*, 1988. V. 8. P. 81–90.

11. Beitchman J., Hood J., Inglis A. Psychiatric risk in children with speech and language disorder. *J. of Abnormal Child Psychology*, 1990. V. 18. P. 282–296.

12. Tarkowski Z. Semantic Development of the Utterance of the Stutterers at the Preschool Age. *J. of fluency Disorders*. 1994. V. 19. N. 3.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ПСИХОДУХОВНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

EMPIRICAL RESEARCH OF MANIFESTATIONS OF PSYCHOSPIRITUAL DEPRIVATION OF SCIENTISTS AND TEACHERS

У статті розкриваються методи і результати емпіричного дослідження наявності та прояву психодуховної депривації в науково-педагогічних працівників, у тому числі й залежно від їхнього педагогічного стажу і віку. Емпіричне дослідження проводилося на вибірці, котра охопила групу науково-педагогічних працівників університетів міста Львова чисельністю 308 осіб віком від 23 до 77 років, педагогічний стаж яких від 1 до 49 років. За величиною педагогічного стажу і віком досліджувана група була розподілена на 7 підгруп по 44 науково-педагогічних працівників у кожній. Виявлено, що психодуховна депривація в науково-педагогічних працівників наявна на високому рівні розвитку в 25-ти (8,12%) осіб, на рівні, вищому за середній, – у 53-х (17,20%) осіб, на середньому рівні – у 84-х (27,27%) осіб, на рівні, нижчому за середній, – у 87-ми (28,25%) осіб, на низькому рівні – у 59-ти (19,16%) осіб. У підгрупах науково-педагогічних працівників, сформованих за величиною педагогічного стажу і віком, психодуховна депривація найбільшою мірою проявляється у VII підгрупі (більше 40-ка років педагогічного стажу, вік – більше 65-ти років) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,59. За нею по низхідній слідують: VI підгрупа (34–40 років педагогічного стажу, вік 58–65 років) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,49; V підгрупа (27–33 років педагогічного стажу, вік 51–57 років) і IV підгрупа (20–26 років педагогічного стажу, вік 43–50 років) з однаковим середнім коефіцієнтом розвитку 0,43; III підгрупа (13–19 років педагогічного стажу, вік 36–42 років) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,36; II підгрупа (6–12 років педагогічного стажу, вік 29–35 років) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,26; I підгрупа (1–5 років педагогічного стажу, вік 23–28 років) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,21. Установлено, що в підгрупах науково-педагогічних працівників, які утворені на основі величини педагогічного стажу і віку, рівень розвитку психодуховної депривації підвищується зі збільшенням їхнього віку. Очевидно, що чим старші науково-педагогічні працівники, тим більше в них тяжіння до духовності, тим більше їхня поведінка і діяльність опосередковуються істинно духовними, моральними цінностями.

Ключові слова: духовні потреби, незадоволення духовних потреб, антидуховні життєві орієнтири, деструктивні процеси, коефіцієнт розвитку.

The article is dedicated to methods and results of an empirical investigation and manifestations of scientists and tutors psychospiritual deprivation, among other things, depending on their work experience and age. The empirical research was based on a sample of 308 Lviv university scientists and teachers aged 23 to 77, with work experience of 1 to 49 years. Based on the work experience and age, the sample was divided into seven subgroups with 44 scientists and teachers in each.

We have revealed that psychospiritual deprivation was demonstrated by 25 scientists and teachers (8.12 %) at a high level, 53 of them (17.20%) on a level above average, 84 of them (27.27%) on an average level, 87 of them (28.25%) on a level below average, and 59 of them (19.16%) on a low level. What concerned subgroups of scientists and teachers based on the duration of work experience and age, psychospiritual deprivation was to the greatest extent manifested in subgroup VII (more than 40 years of work experience, aged above 65), with an average rate of 0.59. The downward sequence is as follows: subgroup VI (34 to 40 years of work experience, aged 58 to 65) with an average rate of 0.49; subgroup V (27 to 33 years of work experience, aged 51 to 57) and subgroup IV (20 to 26 years of work experience, aged 43 to 50), both with an average rate of 0.43; subgroup III (13 to 19 years of work experience, aged 36 to 42) with an average rate of 0.36; subgroup II (6 to 12 years of work experience, aged 29 to 35) with an average rate of 0.26; and subgroup I (1 to 5 years of work experience, aged 23 to 28) with an average rate of 0.21. We have revealed that in subgroups of scientists and teachers based on the duration of work experience and age the level of psychospiritual deprivation increased along with their age. Obviously, the older the scientists and teachers become, the greater their inclination towards spirituality and the more their behavior and activity is dictated by true spiritual and moral values.

Key words: spiritual needs, unsatisfied spiritual needs, anti-spiritual life orientations, destructive processes, development coefficient.

УДК 159.922:159.9:37.015.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.18>

Терлецька Ю.М.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки та інноваційної освіти
Національний університет
«Львівська політехніка»

Постановка проблеми. Якість професійної діяльності науково-педагогічного працівника зумовлена багатьма чинниками. Серед них дуже важливим є духовність. Особливо вона важлива сьогодні, коли в масовій свідомості матеріальне значно переважає над духовним. Щоб задовольнити свої матеріальні потреби в період розвитку ринкових відносин, пристосуватися до наявних кризових реалій і вижити, громадяни України іноді йдуть на вимушене чи добровільне ігнорування духовних цінностей, навіть керуються антицінностями. Це стосується і науково-педагогічних

працівників, рівень матеріального становища яких є низьким, незадовільним. Разом із цим вони живуть у суспільстві, в якому не завжди дотримуються духовних, моральних норм і цінностей, тому не можуть у повному обсязі задовольнити свої духовні потреби, внаслідок чого переживають психодуховну депривацію. Однак у науковому плані психодуховна депривація людини, в тому числі її прояв у науково-педагогічних працівників, до цього часу не досліджувалися. Звідси не відомі ні її сутність, ні засоби представлення в людській психіці, ні її роль і місце в операційно-функціональній

діяльності останньої. Також невідомо, як психодуховна депривація проявляється в науково-педагогічних працівників, як впливає на їхню поведінку і професійну діяльність. Власне, виходячи з цього, емпіричне дослідження прояву психодуховної депривації в науково-педагогічних працівників є актуальним.

Аналіз актуальних досліджень та публікацій свідчить про те, що психодуховна депривація в людини є явищем, яке в науці залишається не вивченим. Можна сказати, що на початку XXI ст. ми першими означили проблему психодуховної депривації в людини як явища психіки [4–9]. Власне, для емпіричного дослідження прояву психодуховної депривації в науково-педагогічних працівників використано теоретичні аспекти і положення, котрі розкрито в цих працях. Тому акцентуємо увагу лише на окремих теоретичних аспектах і положеннях.

Так, нами доведено, що «психодуховна депривація людини являє собою перебіг різних за потужністю деструктивних процесів у різних сферах її психіки, які виникли на основі внутрішнього психічного, сформованого внаслідок тривалого незадоволення духовних потреб і/або використання антидуховних життєвих орієнтирів» [8, с. 132].

За М. Варієм, духовність суспільства, так само як і його бездуховність, є зовнішнім психічним для людини, яке постійно впливає на психоенергетичний потенціал (інформацію та суб'єктивну значущість) її внутрішнього психічного [10; 11], в тому числі й індивідуальну духовність. Звідси, як духовні цінності, так і антидуховні життєві орієнтири конкретного науково-педагогічного працівника являють собою його внутрішнє психічне з відповідним психоенергетичним потенціалом. У психіці науково-педагогічного працівника духовні цінності відображені у формі таких позитивних психічних утворень, як відповідні установки, мотиви, схеми, моделі, патерни і репрезентації бережного, відповідального ставлення до природи, світу, людей, дотримання моральних норм і цінностей, поваги до культури і віросповідання кожної людини чи будь-якої спільноти, розуміння людини як найвищої цінності тощо, а антидуховні життєві орієнтири – у формі таких негативних утворень, як ненависть, несправедливість, зло, заздрість, обман, жорсткість, байдужість до ближнього, мотиви й моделі аморальних вчинків та дій, установки на досягнення своєї мети будь-яким способом, у тому числі й тими, які завдають моральну, матеріальну і фізичну шкоду іншим [8, с. 131–133].

Й духовні цінності, й антидуховні життєві орієнтири, будучи внутрішнім психічним з відповідною величиною психоенергетичного потенціалу, в психіці науково-педагогічного працівника зіштовхуються, внаслідок чого

виникає боротьба мотивів, емоційне, когнітивне і вольове напруження, тобто внутрішній конфлікт, який супроводжується перебігом відповідних деструктивних процесів у ціннісно-смісловій, мотиваційній, когнітивній, емоційній, вольовій і діяльно-виконавчій (поведінковій) її сферах. Ці деструктивні процеси порушують нормальну операційно-функціональну діяльність психіки, тобто дезорганізують її, що є ознакою певного рівня прояву психодуховної депривації [8, с. 132–133].

Постановка завдання. Мета праці – на основі результатів емпіричного дослідження визначити наявність і характер прояву психодуховної депривації в науково-педагогічних працівників, у тому числі й залежно від величини їхнього педагогічного стажу і віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою проведення емпіричного дослідження щодо наявності та прояву в науково-педагогічних працівників психодуховної депривації ми на основі обґрунтованих теоретичних положень [8] здійснили конструювання тесту «Методика визначення психодуховної депривації» (табл. 1), виходячи з того, що на цей час інструментарію з визначення та оцінки даного виду психічної депривації в науці немає.

Конструюючи цей тест та здійснюючи його стандартизацію, ми дотримувалися вимог, обґрунтованих Л. Бурлачком [1; 2].

«Методика визначення психодуховної депривації» (див. табл. 1) включає 30 прямих і зворотних (обернених) суджень, які дозволяють виявити в науково-педагогічних працівників психодуховну депривацію (PSSP). Кожній позиції відповіді на конкретне судження відповідає певна кількість балів від 0 до 3. Оскільки «Методика визначення психодуховної депривації» має прямі та зворотні (обернені) судження, то їм відповідає певна кількість балів, яка подана в табл. 2.

Рівень розвитку психодуховної депривації в людини визначається або через коефіцієнт психодуховної депривації (Cpssp), або за кількістю балів, які нараховуються за судженнями 1 ... 30 (див. табл. 2).

Рівень розвитку психодуховної депривації ми визначили через коефіцієнт психодуховної депривації (Cpssp), який відображає числову величину її розвитку в науково-педагогічного працівника й становить відношення суми набраних балів до максимальної суми балів, за якої психодуховна депривація проявляється на найвищому рівні розвитку. Цей коефіцієнт обчислюється за формулою

$$C_{pssp} = \frac{\sum PSSP(1...30)}{N_{pssp}}, \quad (1)$$

де C_{pssp} – коефіцієнт психодуховної депривації;

Таблиця 1

Методика визначення психодуховної депривації

№ з/п	Судження	Так	Переважно так	Переважно ні	Ні
1.	Мій моральний принцип – творити добро				
2.	Віра в Бога допомагає мені жити в цьому світі				
3.	Я повністю дотримуюся заповідей Божих				
4.	Кругом мене добрі, співчутливі й справедливі люди				
5.	Я не поступаюся своїми моральними принципами навіть тоді, коли мені загрожують серйозні неприємності та збитки				
6.	Для мене людина – найвища цінність				
7.	Я сильно переживаю, коли бачу горе людей, їхні страждання, нещастя				
8.	Для мене справедливість, честь, гідність і порядність – найвищі цінності, якими я керуюсь у житті				
9.	Я ні за яких обставин не ображаю і не принижую людей				
10.	У суспільстві, в якому я живу, людина людині – вовк				
11.	Кругом мене люди, які на зло реагують спокійно і не борються з ним				
12.	Я ніколи не обмовляю ні керівників, ні своїх колег, ні знайомих				
13.	Люди видумали поняття «порядність» і «совість», щоб, за потреби, прикриватися ними				
14.	У колективі, в якому я працюю, – нездорова моральна атмосфера, і вона мене пригнічує				
15.	Кругом мене брехня та обман				
16.	Я ніколи не порушую моральних принципів і норм поведінки в суспільстві				
17.	Я думаю, що люди повинні діяти так, як це вигідно їм				
18.	Я завжди допомагаю знедоленим – інвалідам, безхатченкам, хворим, бідним				
19.	Мене пригнічує подвійна мораль людей, які мене оточують				
20.	Головне в моєму житті – це можливість духовного самоствердження, творення чогось високого і гідного для людини				
21.	Я негативно ставлюся до людей, які ведуть себе аморально				
22.	У мене обмежена можливість реалізувати себе в цьому суспільстві та не втратити гідність				
23.	Я з повагою ставлюся до всіх людей, незважаючи на їхні колір шкіри, національність, віросповідання, життєву позицію, соціальний статус				
24.	Коли обставини вимушують мене зробити щось погане, то я потім довго переживаю муки совісті				
25.	Мені стає соромно, коли згадаю свої ганебні вчинки				
26.	Коли потрібно відстояти свої інтереси, то я можу бути жорстоким, немилосердним				
27.	Інколи я дію за принципом: «З вовками жити – по вовчі вити»				
28.	У своїй професійній діяльності я керуюсь лише моральними принципами, нормами, цінностями				
29.	На роботі я отримую моральне задоволення від взаємин між працівниками				
30.	Мої керівники – взірець доброчесності				

$\Sigma PSSP (1...30)$ – сума балів, отриманих за всі судження, які за даною методикою відображають психодуховну депривацію (див. табл. 2);

$Npssp$ – максимально можлива сума балів за 30-ма позиціями, яка у визначенні психодуховної депривації за даною методикою становить $30 \times 3 = 90$ ($Npssp = 90$).

Психодуховна депривація може мати такі рівні розвитку:

1) низький: при $Cpssp = 0 \div 0,2$ (або 0–18 баллах);

2) нижчий за середній: при $Cpssp = 0,21 \div 0,4$ (або 19–36 баллах);

3) середній: при $Cpssp = 0,41 \div 0,6$ (або 37–54 баллах);

4) вищий за середній: при $Cpssp = 0,61 \div 0,8$ (або 55–72 баллах);

5) високий: при $Cpssp = 0,81 \div 1$ (або 73–90 баллах).

Дане емпіричне дослідження проводилося на вибірці, яка охопила групу науково-педагогічних працівників університетів міста Львова чисельністю 308 осіб. До вибірки ввійшли науково-педагогічні працівники віком від 23 до 77 років із педагогічним стажем від 1 до 49 років. При цьому дана група науково-педагогічних працівників формувалася так, щоб рівномірно були охоплені всі вікові категорії з урахуванням їхнього педагогічного стажу. Із цією метою науково-педагогічні працівники були розподілені на 7 підгруп, у кожній з яких по 44 особи, а саме:

- I підгрупа (1–5 років педагогічного стажу, вік 23–28 років);
- II підгрупа (6–12 років педагогічного стажу, вік 29–35 років);
- III підгрупа (13–19 років педагогічного стажу, вік 36–42 років);
- IV підгрупа (20–26 років педагогічного стажу, вік 43–50 років);
- V підгрупа (27–33 років педагогічного стажу, вік 51–57 років);
- VI підгрупа (34–40 років педагогічного стажу, вік 58–65 років);
- VII підгрупа (більше 40 років педагогічного стажу, вік – більше 65 років).

Опитування науково-педагогічних працівників здійснювалося індивідуально

та анонімно. Кожному респонденту була дана інструкція такого змісту: «Вам пропонуються різні судження. Прочитайте уважно кожне з них, проте довго не задумуйтеся над відповіддю, оскільки всі вони правильні. Якщо Ви згодні із судженням повністю, то поставте хрестик у цьому самому рядку проти «Так»; якщо більшою мірою згодні, то поставте хрестик у рядку проти «Переважно так»; якщо більшою мірою не згодні, то поставте хрестик у рядку проти «Переважно ні»; якщо повністю не згодні, то поставте хрестик у рядку проти «Ні»».

Унаслідок аналізу результатів психодуховної депривації в науково-педагогічних працівників виявлено, що її розвиток знаходиться на високому рівні у 25-ти (8,12%) осіб, на рівні, вищому за середній, – у 53-х (17,20%) осіб, на середньому рівні – у 84-х (27,27%) осіб, на рівні, нижчому за середній, – у 87-ми (28,25%) осіб, на низькому рівні – у 59-ти (19,16%) осіб.

Далі, виконавши обчислення критерію *H*-Краскала-Уолліса, котрий дозволяє визначити центральну тенденцію для непараметричних параметрів – результатів прояву психодуховної депривації в науково-педагогічних працівників підгруп, сформованих за величиною педагогічного стажу і віком, ми виявили тенденцію зміщення найбільшої частини результатів у кожній підгрупі, а також інтервал їх найбільшої концентрації та розсіювання.

Виявлено, що найнижчий рівень розвитку психодуховної депривації (рис. 1) спостерігається в науково-педагогічних працівників (далі – НПП) наймолодшої – I підгрупи (1–5 років педагогічного стажу, вік 23–28 років), в якій середнє дисперсії непараметричних параметрів (\bar{X}) становить 0,22 (тобто середній коефіцієнт розвитку психодуховної депривації в даній підгрупі дорівнює 0,22).

Зауважимо, що психодуховна депривація в цій підгрупі НПП у цілому знаходиться на рівні, нижчому за середній.

Ледь вищим від I підгрупи є рівень розвитку психодуховної депривації в НПП II підгрупи (6–12 років педагогічного стажу, вік 29–35 років), в якій $\bar{X} = 0,26$. За I і II підгрупами йдуть НПП III підгрупи (13–19 років педагогічного стажу, вік 36–42 років), в якій $\bar{X} = 0,36$.

Таблиця 2

Бали за різні судження за «Методикою визначення психодуховної депривації»

Психодуховна депривація (PSSP)	Судження	Номер судження	Бали за одне судження			
			так	Напевно, так	Напевно, ні	ні
PSSP	судження, що свідчать про наявність депривації (прямі)	10–15, 17, 19, 21, 22, 24–27	3	2	1	0
	судження, що свідчать про відсутність депривації (зворотні)	1–9, 16, 18, 20, 23, 28–30	0	1	2	3

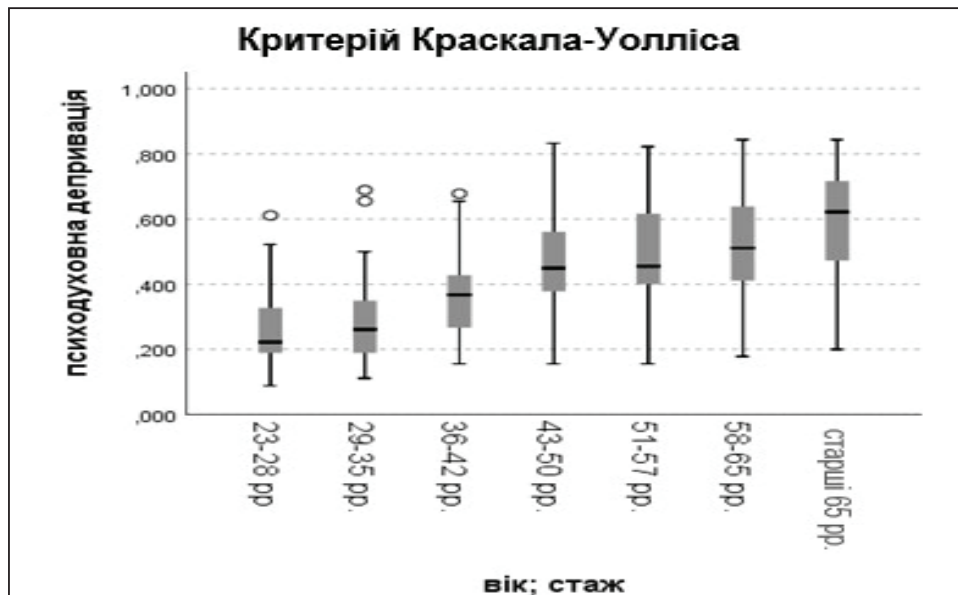

Рис. 1. Діаграма відмінностей різних підгруп науково-педагогічних працівників, сформованих на основі величини педагогічного стажу і віку, за рівнем розвитку психодуховної депривації на основі обчислення критерію *H*-Краскала-Уолліса

Незначно вищий рівень розвитку психодуховної депривації у НПП IV підгрупи (20–26 років педагогічного стажу, вік 43–50 років) і V підгрупи (27–33 років педагогічного стажу, вік 51–57 років), в яких $\bar{X} = 0,43$. Більш вищим, ніж у попередніх групах, є рівень розвитку психодуховної депривації у НПП VI підгрупи (34–40 років педагогічного стажу, вік 58–65 років), в якій $\bar{X} = 0,49$. Найвищим рівень розвитку психодуховної депривації виявлено в НПП VII підгрупи (більше 40-ка років педагогічного стажу, вік – більше 65-ти років), в якій $\bar{X} = 0,59$.

Отже, в НПП I підгрупи (1–5 років педагогічного стажу, вік 23–28 років), II підгрупи (6–12 років педагогічного стажу, вік 29–35 років) і III підгрупи (13–19 років педагогічного стажу, вік 36–42 років) розвиток психодуховної депривації в цілому знаходиться на рівні, нижчому за середній, а у НПП IV підгрупи (20–26 років педагогічного стажу, вік 43–50 років), V підгрупи (27–33 років педагогічного стажу, вік 51–57 років), VI підгрупи (34–40 років педагогічного стажу, вік 58–65 років) і VII підгрупи (більше 40-ка років педагогічного стажу, вік – більше 65-ти років) – на середньому рівні.

З рис. 1 видно, що в підгрупах науково-педагогічних працівників, які утворені на основі величини педагогічного стажу і віку, розвиток психодуховної депривації фактично підвищується зі збільшенням їхнього віку. Очевидно, що з роками, збагатившись життєвим досвідом, науково-педагогічні працівники глибше усвідомлюють сутність Людини як найвищої цінності, значущість любові до ближнього, людей, при-

роди і світу; сенс життя і творення добра, значущість піднесеного, істинного і величного. Цими загальнолюдськими цінностями й опосередковується поведінка та діяльність більшості науково-педагогічних працівників. А загалом прослідковується тенденція, що з розвитком зрілості в НПП зростають і духовні потреби, незадоволення яких у даному суспільстві спричиняє психодуховну депривацію, адже духовним людям важко переживати факти бездуховності – зла, несправедливості, обману, аморальності, заповідання нещастя ближньому, творення низинного й гидкого тощо. Має рацію І. Степаненко, який вказує на те, що духовність людини охоплює чотири смислові контури: 1) її сутнісну характеристику як здатність до ціннісно-смислового виміру світу (зовнішнього і внутрішнього в їх взаємозв'язку); 2) сутнісну характеристику її особистості як ціннісно-смисловий стрижень, який визначає її цілісний обрис, спрямованість, зміст життєдіяльності); 3) ціннісно-нормативні характеристики людського буття, котрі наявні в культурі; 4) ціннісно-смисловий обрій соціокультурного континууму в контексті ціннісно-смислової доміанти соціуму [3, с. 244–253].

І ще видається, що чим ближче людина наближається до старості, до смерті, тим глибше задумується над сутністю свого земного буття, тим більше усвідомлює його духовні першоджерела, таємничість і величність, тим більше тягнеться до духовного. Крім цього, прояви бездуховності інших людей завдають із віком більш відчутної шкоди, ніж у молодшому віці, оскільки руйнують усталені світовідчуття, світорозуміння і світоставлення.

Висновки з проведеного дослідження.

Виявлено, що психодуховна депривація в науково-педагогічних працівників наявна на низькому, нижчому за середній, середньому, вищому за середній та високому рівнях розвитку. Власне, в НПП вона проявляється на високому рівні розвитку в 25-ти (8,12%) осіб, на рівні, вищому за середній, – у 53-х (17,20%) осіб, на середньому рівні – у 84-ти (27,27%) осіб, на рівні, нижчому за середній, – у 87-ми (28,25%) осіб, на низькому рівні – у 59-ти (19,16%) осіб.

У підгрупах науково-педагогічних працівників, сформованих за величиною педагогічного стажу і віком, психодуховна депривація на рівні нижчому за середній спостерігається у НПП I підгрупи (1–5 років педагогічного стажу, вік 23–28 рр.) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,22; підгрупи II (6–12 років педагогічного стажу, вік 29–35 рр.) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,26; III підгрупи (13–19 років педагогічного стажу, вік: 36–42 рр.) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,36. На середньому рівні розвитку психодуховна депривація виявлена в науково-педагогічних працівників IV підгрупи (20–26 років педагогічного стажу, вік: 43–50 років) і V підгрупи (27–33 років педагогічного стажу, вік 51–57 років) з однаковим середнім коефіцієнтом розвитку 0,43, а також у VI підгрупі (34–40 років педагогічного стажу, вік 58–65 років) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,49 та у VII підгрупі (більше 40 років педагогічного стажу, вік більше 65 років) із середнім коефіцієнтом розвитку 0,59.

Установлено, що фактично в підгрупах науково-педагогічних працівників, які утворені на основі величини педагогічного стажу і віку, рівень розвитку психодуховної депривації підвищується зі збільшенням їхнього віку. Очевидно, що чим старші НПП, тим більше в них наявне тяжіння до духовності, тим більше їхня поведінка і діяльність опосередковуються істинно духовними, моральними цінностями.

Подальших наукових пошуків потребують питання емпіричного дослідження інгібторного впливу психодуховної депривації на якість професійної діяльності науково-педагогічних працівників, їхній професійний розвиток, поведінку, а також її зв'язок з іншими видами психічної депривації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодіагностика : учебник для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 352 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодіагностике. Санкт-Петербург : Питер Ком, 1999. 528 с.
3. Степаненко І.В. Метаморфози духовності в ландшафтах буття. Харків : ОВС, 2002. 256 с.
4. Терлецька Ю.М. Вияв бездуховності студентами як ознака їх психодуховної депривації. *Матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави»*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. С. 239–240.
5. Терлецька Ю.М. Духовність суспільства та психодуховна депривація громадян. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Філософсько-психологічні аспекти духовності: довіра як основа змін в економіці та суспільстві»*. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 308–311.
6. Терлецька Ю.М. Причини психодуховної депривації студентів. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої року м-та Андрея Шептицького. «Філософсько-психологічні аспекти духовності: соціально-економічні трансформації та відродження національної гідності»*. Львів : СПОЛОМ, 2015. С. 208–210.
7. Терлецька Ю.М. Психодуховна депривація людини як наслідок зміни індивідуальної духовності. *Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. «Психологія і педагогіка: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі»*. Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. С. 120–123.
8. Терлецька Ю.М. Психодуховна депривація людини: сутність і головні аспекти. *Науковий журнал «Габітус»*. 2020. Вип. 13. Т. 1. С. 129–135. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.20>
9. Terletska Yu. Psychic deprivation in scientific terms. *Development trends in pedagogical and psychological sciences: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph / edited by authors*. 2nd ed. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2018. P. 437–463. DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_53
10. Varii M. Human psyche in modern psycho-energetic conception. *ASTRA Salvensis, Supplement no. 1*. 2020. P. 291–305.
11. Varii M. The human psyche: psychic and energetic approach. *Development trends in pedagogical and psychological sciences: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph / edited by authors*. 1st ed. Riga. Baltija Publishing. 2018. P. 111–139. DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_6

ОСОБИСТІТЬ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ PERSONALITY IN MODERN SOCIETY: PSYCHOLOGICAL ASPECT

У статті розглядається проблема особистості на сучасному етапі розвитку людського суспільства. Швидкий розвиток і впровадження сучасних комп'ютерних та інформаційно-комунікаційних технологій практично в усі сфери життєдіяльності людини змінює не тільки особистісне буття, а й впливає на внутрішній світ особистості, зокрема погляди, інтереси, переконання тощо. Значна увага приділяється розгляду основних особливостей сучасного соціуму, які впливають на особистість, відкриваючи не лише нові можливості, але й нерідко ставлять перед людиною нові виклики та загрози. Проведений психологічний аналіз особливостей сучасного соціуму та їх впливу на особистість дозволив виділити основні психологічні проблеми, які постають перед особистістю в умовах суспільних трансформацій. Зміни в сучасному соціумі не можуть не впливати на особистість загалом, вони актуалізують цілу низку таких психологічних проблем, як: соціально-психологічна адаптація особистості до змін у суспільстві, питання психічного та психологічного здоров'я, проблема інтернет-соціалізації підлітків та молоді, труднощі сприйняття та аналізу великої кількості інформації, проблема залежності від гаджетів, соціальних мереж тощо. Життя сучасної особистості характеризується насиченістю, неоднорідністю та мінливістю, що породжує певні психологічні труднощі в житті. Сучасний соціум розмиває почуття надійності, захищеності та впевненості у завтрашньому дні. Людина змушена адаптуватися до нових умов та вимог, що висувають до неї соціум, наука, техніка. Відносини між людьми в сучасному соціумі стають все більше віртуальними, а віртуальне середовище та інформаційний простір стають більш значущими. Спостерігаються зміни у сфері спілкування та міжособистісних відносин, які дедалі більше стають опосередкованими різними технічними засобами. Зупинити історичний розвиток людського суспільства неможливо, але навчитись правильно сприймати різні цивілізаційні зміни, навчитись бачити не тільки позитивні, але й негативні тенденції суспільних змін, протистояти їм, долати труднощі, які виникають, та адаптуватися до цих змін цілком можливо.

Ключові слова: особистість, соціум, суспільні трансформації, соціально-психологічна адаптація, комп'ютерні технології, віртуальне середовище.

The article considers the problem of personality at the present stage of development of human society. The rapid development and implementation of modern computer and information and communication technologies in almost all spheres of human life changes not only personal life, but also affects the inner world of the individual, including views, interests, beliefs and more. Much attention is paid to the main features of modern society, which affect the individual, opening not only new opportunities, but also often pose new challenges and threats. The psychological analysis of the features of modern society and their impact on the individual allowed to identify the main psychological problems facing the individual in terms of social transformations. Changes in modern society can not but affect the individual as a whole, they actualize a number of psychological problems such as: socio-psychological adaptation of the individual to changes in society, mental and psychological health, the problem of Internet socialization of adolescents and youth, difficulties perception and analysis of a large amount of information, the problem of dependence on gadgets, social networks, etc. The life of a modern person is characterized by saturation, heterogeneity, and variability, which creates certain psychological difficulties in life. Modern society erodes the feeling of reliability, security and confidence in the future. Man is forced to adapt to new conditions and requirements of society, science, technology. Relationships between people in modern society are becoming more virtual, and the virtual environment and information space are becoming more important. There are changes in the field of communication and interpersonal relationships, which are increasingly mediated by various technical means. It is impossible to stop the historical development of human society, but it is quite possible to learn to correctly perceive various civilizational changes, to learn to see not only positive but also negative tendencies of social changes, to resist them, to overcome difficulties and to adapt to these changes.

Key words: personality, society, social transformations, socio-psychological adaptation, computer technologies, virtual environment.

УДК 159.923:004.738.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.19>

Ткачишина О.Р.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
особистості та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми. В умовах сучасного існування людства зазнають трансформацій усі сфери суспільного життя, з кожним роком ускладнюються і змінюються умови різних видів професійної та навчальної діяльності, зазнає змін і повсякденне життя людини. Історичний розвиток змінює людське суспільство, змінюється й особистість, яка не може існувати відокремлено від нього. Динамічний розвиток і впровадження сучасних комп'ютерних та інформаційно-комунікаційних технологій практично в усі сфери життєдіяльності сучасної людини актуалізує гострі питання

трансформації та функціонування соціальних, економічних і політичних структур суспільства, а також формування нових механізмів культурного розвитку людства. Позитивні наслідки науково-технічного прогресу зазвичай помітні відразу, а от негативні аспекти помічаються згодом. Так, швидкий розвиток інформаційних та комп'ютерних технологій, полегшуючи життя сучасної людини функціонально, досить часто ускладнює його психологічно.

Соціально-психологічна реальність в умовах сучасного існування людського суспільства є досить мінливою, при цьому з роками

спостерігається тенденція до зростання швидкості цих змін, зазнають трансформацій спосіб життя людини, її особистісне буття та існування суспільства загалом. Перед особистістю в сучасному соціумі постають як нові можливості, так і нові виклики та загрози. Тому проблема особистості в сучасному соціумі потребує психологічного аналізу з урахуванням суспільних змін та перетворень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема особистості в суспільстві та різні її аспекти викликали інтерес багатьох дослідників. Зокрема, досліджувались такі аспекти: місце адаптаційного процесу в психології особистості (Г. Балл, Л. Божович, О. Леонтьєв, Ж. Піаже та ін.), активізація особистісних потенціалів (Л. Грень, І. Мурашко та ін.), питання професійного розвитку особистості (В. Моляко, К. Платонов, Д. Міллер та ін.) тощо. Оцінка ситуації людини в контексті мережевих та інформаційних технологій, роль цих технологій у сучасному суспільстві дається в працях Ж. Бодрійяра, Г. Дебора, У. Еко, Н. Лумана та ін. Найбільш плідними дослідженнями основних видів діяльності в Інтернеті, можливостей використання інтернет-комунікацій для взаємодії між людьми відзначаються такі автори, як Дж. Гелбрейт, М. Кастельс, Д. Рісмен, М. Маклюен та ін.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд основних особливостей сучасного соціуму, психологічний аналіз їх впливу на особистість та розкриття психологічних проблем, які постають перед особистістю в умовах суспільних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Провідна роль у формуванні особливостей сучасного соціуму, безумовно, належить розвитку комп'ютерних та інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ). Їхній вплив на особистість нині важко заперечити. Інтернет-соціалізація безпосередньо пов'язана з інтерактивними, комп'ютерними та цифровими технологіями, у т. ч. із всесвітньою глобальною мережею Інтернет, і визначає процес індивідуальної соціалізації в кіберпросторі, вказуючи на сучасні зміни морально-етичних принципів, системи потреб і ціннісно-мотиваційної сфери людства у зв'язку із всебічним використанням ІКТ, комп'ютера, Інтернету та інших різноманітних електронних девайсів [2; 4].

Розглянемо **особливості сучасного соціуму**, а також ті психологічні проблеми, які постають перед особистістю в умовах суспільних трансформацій.

1. Сучасне життя характеризується *насиченістю, неоднорідністю, непостійністю та мінливістю*. Світ стає важкопрогнозованим та непередбачуваним, сучасний соціум розвиває почуття надійності, захищеності та впевне-

ності в завтрашньому дні. У сучасному соціумі спостерігається збільшення ролі інформації та знань у житті суспільства, зростання кількості людей, зайнятих інформаційними технологіями, комунікаціями та виробництвом інформаційних продуктів і послуг, зростання їхньої частки у валовому внутрішньому продукті. Сьогодні кількість інформації переполює світ, вона швидко змінюється, зростає потік інформації на особистість загалом. Інформація стає масовою, доступ до інформації стає глобальним, уся інформація оцифровується (наприклад, бібліотека, музеї). Крім того, інформація швидко «старіє» і потребує постійного оновлення. Інформація, яка ще вчора або навіть кілька годин тому була новиною, швидко втрачає свою новизну. Отже, актуальним є зростання інформатизації та ролі інформаційних, цифрових технологій у суспільних та господарських відносинах. Таким чином, інтенсивний розвиток інформаційних та цифрових технологій змінює умови існування людини у світі. Якщо ще кілька років тому основною особливістю, що характеризувала людське суспільство, була «інформаційна» складова частина, то нині вона вже поступається «цифровій», і, таким чином, інформаційне суспільство трансформується в цифрове.

2. Сучасна людина змушена адаптуватися до нових умов та вимог, що висувають до неї соціум, наука, техніка. У таких умовах особистість стоїть перед необхідністю змінювати свої форми поведінки, життєві орієнтації, цінності, своє ставлення до життя в цілому, змушена переглядати свій досвід і життєві установки. Постає проблема соціально-психологічної адаптації особистості до суспільних змін, вимог та умов сучасного життя. Також актуалізується проблема формування соціальних стереотипів, шаблонів мислення, патернів поведінки тощо. Це зумовлено, зокрема, і підвищеним потоком інформації на особистість, і необхідністю виконання безлічі справ, як правило, в обмежені терміни. Варто зазначити, що з кожним роком ускладнюються і змінюються умови різних видів професійної та навчальної діяльності, з'являються нові професії, зникають старі, висуваються підвищені вимоги до кожної людини. Якщо ще кілька десятиліть тому людина, здобувши певну професію, могла решту життя пропрацювати на одній посаді аж до завершення своєї професійної кар'єри, то нині це здається неймовірним. Змінюється світ, і сучасний соціум висуває підвищені вимоги до кожної особистості. Для того щоб реалізувати свій особистісний потенціал і знайти своє місце в сучасному соціумі, людина має йти «в ногу з часом», тобто з усіма суспільними трансформаціями та їхніми динамічними змінами. А для цього потрібно навчатися протягом усього життя,

постійно оновлювати свої професійні знання, слідкувати за науковими новинами у сфері професійної діяльності тощо.

3. *Прискорення темпів та ритму життя* в сучасному соціумі вже ні в кого не викликає сумнівів, оскільки прискорений розвиток цифрових та комунікаційних технологій, розвиток науки і техніки ставлять перед людиною завдання: щоби бути успішним, ти маєш все встигати. Перед особистістю постає проблема тайм-менеджменту. Успіх, його досягнення – це саме той ідеал, який пропагує сучасний соціум, адже люди, яким не вдалося себе реалізувати, досягнути певних успіхів у житті, або невдахи стають нецікавими для сучасного соціуму й опиняються на його узбіччі. Таким чином, у сучасному соціумі масово штучно *стимулюються прагнення індивідуума на досягнення*. Для того щоби бути успішним, потрібно постійно навчатися, оновлювати свої знання, все встигати, а це у свою чергу призводить до того, що перенавчання та нічна активність поступово зростають. Отже, щоби досягнути своїх планів, людина готова працювати тоді, коли це вигідно соціуму. Життя особистості в час загальних соціальних трансформацій і потужного інформаційного тиску, які змушують перебувати в стані постійного емоційного напруження, стає загальною нормою. Перебуваючи в ситуаціях постійних стресів та емоційних навантажень, таким проблемам, як внутрішній неспокій, тривога, дискомфорт, зазвичай, не надається належної уваги, незважаючи на те, що вони можуть призводити до криз, тяжких душевних розладів, потрясінь тощо. На думку медиків, здоров'я людини є тим індикатором, який дуже чітко відображає цивілізаційні зміни. В останні десятиліття завдяки науково-технічному прогресу ці зміни стають дуже швидкими, крім того, вони роблять соціум більш агресивним по відношенню до людини. Соціальні взаємодії часто є головним джерелом серйозних конфліктів та стресу для людини і негативно впливають на фізичне та психічне здоров'я. Стрес, тривога, депресія стали домінуючими у психічному стані людини. Як результат, головний мозок з його тонкими нейрональними та нейроендокринними системами не встигає адаптуватися до швидких та несприятливих життєвих ситуацій, і ми бачимо дезадаптацію у вигляді збільшення психічних та психосоматичних розладів [7].

4. У сучасному соціумі *відносини стають максимально віртуальними*, що зумовлено розвитком інформаційних, цифрових та комп'ютерних технологій [1; 3; 5]. Крім того, нові моделі соціальних відносин *орієнтовані на усамітнення, спостерігається підміна природних відносин на штучні*. Нині глобальний інформаційний простір забезпечує ефективну

інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг. Таким чином, принципово нове життя – віртуальне – стає все більш конкурентним. З віртуального простору можна навчатися, не виходити. У ньому людина може навчатися, здійснювати пошук роботи, може працювати, здійснювати покупки і ще багато чого. Серед позитивних аспектів зазначених особливостей варто згадати такі, як вільний розвиток індивіда, розширена участь у суспільному житті, поява нових можливостей для самореалізації, підвищення компетентності тощо. До негативних тенденцій можна віднести такі: ізоляцію індивіда, лавину інформації, «автоматизацію» людини, дегуманізацію життя, зниження культурного рівня, появу фейків, зниження свобод особистості, посилення контролю з боку соціуму, зростання взаємозалежності, посилення маніпуляції людьми тощо [5; 6].

5. *Зазначені особливості впливають на особистість загалом*. Так, зокрема, домінуючим та повсякденним стає *кліпове, тобто фрагментарне мислення*, тоді як логічне та критичне мислення відходить на задній план. Це зумовлено впливом інформаційного потоку, тобто надзвичайно великої кількості інформації, проаналізувати критично і просто обдумати яку людині не вистачає часу і сил. Таким чином, переважає поверхневе сприйняття інформації, а також кліпове мислення. А це у свою чергу створює підґрунтя для формування соціальних стереотипів, тобто тих шаблонів, за допомогою яких інформація буде здаватися простою і зрозумілою. Персоналізація інформаційного середовища сприяє тому, що *презентація себе стає основою поведінки людини*, спостерігається стимуляція нарцисичності з боку соціуму. Тобто сучасний соціум пропонує особистості показати, що вона не така, як усі інші, а для того щоби вона була цікавою для соціуму, необхідно вигідно презентувати себе, зуміти виділитись на фоні інших тощо. Неможливість залишитись «загадкою» в сучасному соціумі вже майже ні в кого не викликає сумніву, мережа Інтернет дає можливість знайти інформацію практично про кожну людину. А це у свою чергу призводить до того, що *посилюється тенденція до тотального контролю над особистістю з боку соціуму*. Зокрема, відбувається збір інформації про людину різними соціальними мережами (Facebook, Instagram та ін.), різними додатками, мобільними операторами тощо. Збирається інформація, що стосується персональних даних, кола спілкування людини, тематики спілкування, фіксується частота відвідування певних сайтів, пересування та багато іншої інформації, про яку пересічний користувач навіть не здогадується [6; 8; 9]. Тому варто пам'ятати відому аксі-

ому про те, що будь-яка інформація, одного разу залишена в Інтернеті, залишається там назавжди. Зазначені особливості актуалізують проблему *психологічної безпеки особистості* в сучасному інформаційному просторі, оскільки сучасна людина нерідко опиняється в ситуації невизначеності, невпевненості та ненадійності, що призводить до виникнення почуття тривоги, фрустрації, а інколи й розчарування, особливо це стосується мережі Інтернет. Все частіше психологічна безпека і захищеність у сучасної людини поступається місцем неспокою, тривозі та невпевненості. Незважаючи на намагання держави захистити персональні дані громадян відповідними законами, сучасна мережа Інтернет відкриває широкі можливості для пошуку будь-якої персональної інформації про людину. Звісно, що все це аж ніяк не сприяє формуванню в особистості почуття захищеності, психологічного комфорту і безпеки в сучасному інформаційному суспільстві.

Змінюється спілкування людей у сучасному соціумі. Зокрема, зменшується частка «живого» безпосереднього спілкування, міжособистісна комунікація все більше опосередковується різними технічними засобами, які певним чином збіднюють, спрощують та формалізують спілкування між людьми. Невербальна сфера спілкування, яка за безпосередньої взаємодії між людьми дає можливість отримати важливу інформацію, що стосується емоцій та почуттів співрозмовника в даний момент, його ставлення до предмету обговорення тощо, втрачає свою інформативну значущість у віртуальному спілкуванні (наприклад, у соціальних мережах). На жаль, як би парадоксально це не звучало, але в людей просто немає часу на спілкування. Це призводить до того що, *емоційні зв'язки між людьми стають швидкими та поверхневими*. Особливо негативний вплив зазначені особливості мають на процес виховання та спілкування з дітьми в сім'ї, коли спілкування через зайнятість батьків зводиться лише до формальних, загальних запитань про справи в школі та ін. Діти та підлітки особливо відчують цей вакуум у спілкуванні з батьками, не отримуючи при цьому емоційного відгуку на власні переживання, труднощі, проблеми тощо. У таких умовах діти, підлітки схильні все більше поринати у віртуальне середовище, соціальні мережі, що інколи може бути й небезпечним, а саме тоді, коли дитяча психіка стає об'єктом маніпулювання з боку інших, коли прагне на собі перевірити якийсь небезпечний експеримент, побачений у віртуальному середовищі. Таким чином, постає проблема інтернет-соціалізації та її впливу на формування особистості підростаючого покоління [5; 6].

6. Важливою особливістю сучасного соціуму є потужний *негативний вплив масме-*

діа – стимулювання «включення в події» завдяки розвитку інформаційних та цифрових технологій, що створює можливість опинитись «тут і зараз» на місці надзвичайних подій, катастроф, війн, стихійних лих тощо. Відомо, що негативні емоції є більш значимими для особистості та довготривалими, тому саме на цьому роблять акцент засоби масової інформації в інформаційних повідомленнях новин. Крім того, в сучасному соціумі постає проблема анонімності створення і поширення інформації, що нерідко призводить до виникнення фейків, поширення дезінформації. Як зазначають фахівці у сфері інформаційних технологій, поширення дезінформації є результатом появи іншого інформаційного простору, того, який прийшов із соціальними платформами. Тобто актуалізується проблема сприйняття, аналізу та перероблення отриманої інформації. Загалом, варто наголосити на тому, що інформаційна соціалізація на сучасному етапі розвитку суспільства призводить до отримання інформації з будь-чого, а не з інституційних джерел, що підкоряються журналістським стандартам.

7. Не останню роль у житті сучасної активної особистості відіграє ще одна особливість сучасного соціуму – *соціальний космополітизм*, що зумовлено можливостями здійснювати подорожі чи то ділові поїздки в різні куточки світу, тобто відкритість кордонів між державами, що певним чином зменшує значимість етнічних, національних, культурних характеристик. Проте пандемія COVID-19 стала тут справжнім випробуванням, і карантинні обмеження в більшості країн світу знову посилили кордонне розмежування. Але пропри це спільний віртуальний простір дає можливість особистості почувати себе космополітом, долаючи кордони, хоча б і віртуально. Звичайно, це відкриває людині широкі можливості для пошуку особистісної самореалізації не лише у власній країні, але й у світі взагалі. І тут варто зазначити, що країни-лідери світового розвитку закладають тенденції та орієнтири для поступу для інших, менш розвинених країн світу. Тобто проблема глобалізації не втрачає своєї актуальності, а глобалізаційні зміни проникають всюди, де є така можливість (наприклад, мережа Інтернет та ін.).

Розглянуті особливості сучасного соціуму дали можливість виділити основні психологічні проблеми особистості, що актуалізуються в умовах суспільних трансформацій (рис. 1).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Більшість дослідників наголошують на негативних для людини і культури наслідках, що виникають під впливом глобалізації, таких як уніфікація на основі базової моделі різних культурно-історичних форм,

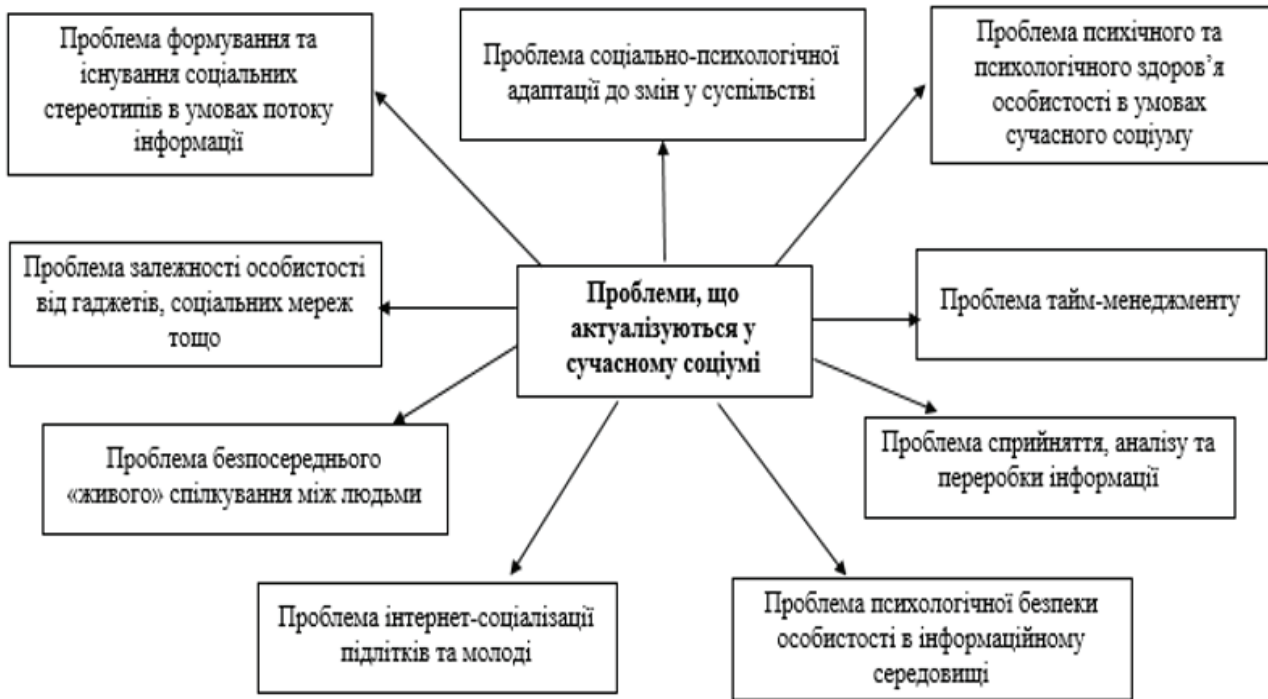

Рис. 1. Психологічні проблеми особистості в сучасному соціумі

нівелювання цінностей, втрата суб'єктної ідентичності (національної, особистісної, етнічної), спрощення культурних змістів, поширення масової культури тощо. Проведений психологічний аналіз особливостей сучасного соціуму та їхнього впливу на особистість дозволив окреслити лише основні психологічні проблеми особистості в умовах суспільних трансформацій. Загалом, проблема особистості в сучасному соціумі є досить глибокою за своїм змістом, і її ґрунтовне вивчення не вичерпується проведенням психологічним аналізом, представленим у даній роботі. Тому перспективи подальших досліджень вбачаємо в більш ґрунтовному вивченні всіх можливих взаємозв'язків та взаємовпливів у системі «соціум – особистість».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арестова О.П., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия. *Вестник Московского ун-та. Сер. 14. Психология*. 1996. № 4. С. 14–20.
 2. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смылова О.В. Интернет: воздействие на личность. *Пси-*

хология зависимости : хрестоматия. Минск : Харвест, 2014. С. 175–222.

3. Вахула Б.Я. Соціальні інтернет-мережі, їхні функції та роль у формуванні громадянського суспільства. *Вісник Львівського університету*. 2012. № 6. С. 311–319.

4. Войскунский А.Е. Перспективы становления психологии Интернета. *Психологический журнал*. 2013. Т. 34. № 3. С. 110–118.

5. Галіч Т.О. Соціальні мережі Інтернету як агент соціалізації молоді. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*. 2014. Т. 15. № 281. С. 250–256.

6. Деркаченко Я.А. Соціальні мережі як середовище для технологій маніпулятивного впливу. *Сучасний захист інформації*. 2016. № 1. С. 51–59.

7. Практична психосоматика: діагностичні шкали : навчальний посібник / за заг. ред. О.О. Чабана, О.О. Хаустової. Київ : ВНТУ. 2018. 108 с.

8. Присяжнюк М.М. Соціальні мережі як ефективний інструмент інформаційно-психологічного впливу іноземними спецслужбами. *Інтернаука*. 2017. Т. 1. № 2 (24). С. 74–78.

9. Черниш Р.Ф. Соціальні мережі як один з інструментів накопичення та протиправного використання персональних даних громадян. *Проблеми законності*. 2017. № 136. С. 205–214.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ОКРЕСЛЕННЯ ЗАСНОВКІВ ВЗАЄМИН БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

PSYCHOLOGICAL DEFINITION OF THE BASIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTS AND CHILDREN

Статтю присвячено проблемі постання дитячо-батьківських стосунків у виявах їхнього прямого впливу на життєві домагання і зрушення представників родинного загалу. Розкрито особливості формування батьківської позиції щодо впливу на становлення особистості дитини, визначено типологію і стилі взаємин між поколіннями, які визначають стратегічні запити в оптимізації виховання-розвитку наступників. Розглянуто показники диференціації і здійснено аналіз ефективності цілеспрямованого впливу на нащадків у конструюванні дитячо-батьківських стосунків, що конкретизуються у відношеннях і співзалежностях різних поколінь родини. Ці стосунки містять оцінкові судження на рівні суб'єктивного бачення ситуації, усвідомленого вибору моделі поведінки, що оптимізує взаємини в сім'ї та окреслює специфічні особливості взаємострийняття батьків і дітей, манеру комунікації, стиль поведінки і вчинків.

Інститут сім'ї вміщує сукупність суспільних цінностей (любов, спілкування, культура, паритет), громадські процедури (турбота про дітей, виховання, фізичний і психічний розвиток, правила співжиття й обов'язки), рольові та статусні відношення тощо. Диспозиційні настанови батьків окреслюють множини емоційного ставлення до дитини, її прийняття-неприйняття, методів і прийомів взаємодії з нею. Родинне виховання у своєму розвитковому вияві має комплексно і планомерно впливати на постання дитини, а його потенціал реалізується через свідому і систематичну діяльність старших представників сім'ї, яка стає взірцевою для нащадка. Дане функціональне (родинне) позиювання дитини організує її самоконтроль і соціальну активність, узгоджується із ціннісними настановами й моральними запитами суспільного загалу і направлене на її самовдосконалення, жагу до повномірного життєздійснення.

Ключові слова: дитячо-батьківські стосунки, проблеми відносин батьків і дітей, родинні зв'язки, сім'я, конфлікт і спадкоємність поколінь.

The article is devoted to the problem of the emergence of child-parent relations in the manifestations of their direct impact on the demands of life and the shifts of the family community. The peculiarities of the formation of the parental position on the influence on the formation of the child's personality are revealed, the typology and styles of relations between generations are determined, which regulate the strategic demands in the optimization of upbringing and development of successors. The indicators of differentiation are considered and the analysis of efficiency of purposeful influence on descendants at construction of the child-parent relations which are concretized in the relations and interdependencies of different generations of a family is carried out. These relationships contain evaluative judgments at the level of subjective vision of the situation, conscious choice of behavior, which optimizes the relationship in the family and outlines the specific features of the perception of parents and children, manner of communication, style of behavior and behavior.

The institution of the family includes a set of social values (love, communication, culture, parity), social procedures (child care, upbringing, physical and mental development, rules of coexistence and responsibilities), role and status relations, etc. Dispositional guidelines of parents outline a lot of emotional attitude to the child, his acceptance-rejection, methods and techniques of interaction with her. Family upbringing in its developmental manifestation should comprehensively and systematically influence the child's upbringing, and its potential is realized through the conscious and systematic activities of older members of the family, which becomes a model for the offspring. This functional (family) positioning of the child organizes its self-control and social activity, is consistent with the values and moral demands of the social community and is aimed at its self-improvement, thirst for full life.

Key words: child-parent relationship, problems of parent-child relationship, akin ties, family, conflict and succession of generations.

УДК 159.922.73
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.20>

Фурман А.А.

д.психол.н.,
доцент кафедри теорії та методики
практичної психології
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Блонська Ю.М.

магістрантка ОП «Практична
психологія»
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми. Сім'я в процесі історичного розвитку постає однією з найбільших цінностей людства, оскільки організує його існування в наступності поколінь і послідовності передачі життєвого досвіду, що упредметнюється в культурних ідеалах, цінностях, наративах, запитах, домаганнях тощо. Саме сім'я, постаючи для підростаючого покоління першим і найзначущим джерелом і водночас провідником соціального впливу, вводить його в розмаїття родинних стосунків, домашнього побуту, формує когнітивну, емоційно-оцінкову, мотиваційно-вольову, аксіологічну сфери, долучає до взаємодії із суспільним довір'ям. Стосунки батьків і дитини пов'язані з виховним впливом на неї,

а подальші уявлення про світоустрій організуються у внутрішньому засвіті особи на теренах родинного виховання. Стиль сімейного виховання, котрий визначається батьківськими диспозиціями, атитюдами, емоційним прийняттям (чи відразою) наступників, особливістю сприйняття і виховання, способів поведінки, є надважливим чинником розвитку індивідуальності дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці, котрі досліджували дану науково-психологічну проблематику (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Ю.Б. Гіппенрейтер, Д.І. Іванов, С.Д. Максименко, В.В. Рибалка, Т.М. Яблонська й інші), стверджують, що непересічне значення має саме ранній дос-

від постання наступника в конкретному культурному середовищі, сімейні традиції і позитивний емоційний фон-забарвлення відносин батьків і дітей. Питання сімейного виховання і впливу взаємовідносин у родині на дитину вивчаються в межах психолого-педагогічного підходу (К.Д. Ушинський, О.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, О.М. Леонтьєв, О.В. Запорожець, Н.І. Лісіна, В.К. Копирло й інші). Диспозиційні настанови батьків постають одним із найбільш вивчених аспектів дитячо-батьківських відносин, серед знаних психологів сучасності найбільш систематичне експериментальне дослідження в цій області здійснювали З.С. Карпенко, В.В. Столін, В.О. Ядов, які розуміли під батьківськими диспозиціями певну множину чи систему люблячого (позитивно афективного) ставлення до дитини, її прийняття, конструктивних методів і прийомів взаємодії з нею.

Відносини між різними поколіннями в родині більшістю психологів окреслюються в площині проблематики дитячо-батьківських стосунків, що упредметнюються у відмінних поглядах на життєустрій, цінності, запити і домагання різних родинних поколінь. Не залишається осторонь гострота прямих конфліктних ситуацій, що фіксуються впродовж постання дитячо-батьківських взаємин, особливо у кризові періоди підліткового та раннього юнацького віку. Та все ж близькість і порозуміння наступників і батьків є першим досвідом взаємодії дитини з навколишнім світом, котрий формує і закріплює чіткі стратегічні моделі діяльності та вчинків. Тож науково-психологічна площина вивчення дитячо-батьківських відносин у чинному пошукуванні центрується довкола виявлення основних маркерів (чинників, умов, витоків, ознак) деструктивного впливу родинних відносин на становлення особистості дитини.

Постановка завдання. Мета статті – з рефлексивних позицій психологічного пошукування виокремити основні чинники в організації дитячо-батьківських стосунків та спрогнозувати можливі наслідки цілісної програми їх реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут сім'ї вміщує сукупність суспільних цінностей (любов, спілкування, культура, дитячо-батьківські відносини, подружні стосунки), громадські процедури (турбота про дітей, їх виховання, фізичний і психічний розвиток, родинні правила співжиття й обов'язки кожного члена сім'ї), рольові та статусні взаємини (чоловік, дружина, дитина, сестра, брат тощо) – у вирі зазначених сфер зорганізується й реалізується родинне життя. Саме в сім'ї людина долучається до виконання певних соціальних ролей, одержує інформацію про світ, виховується і розвивається, здійснює

освітню діяльність, окрім цього, родина виконує низку функцій, які холистично регулюють такі відносини: репродуктивні, статево-рольові, емоційного задоволення, соціалізації, статусні, економічні, захисні тощо.

Родина є первинним осереддям організації громадських зв'язків і соціалізації дитини, що тлумачаться в даному контексті як долучення наступника до стандартизованих взірців поведінки-вчинення. Ця система взаємин передбачає набуття підростаючим поколінням певних рольових ідентичностей, статусних відносин, які своєю чергою постають рамковими умовами існування культури цілого суспільства [2]. У цій дефініції під суспільними цінностями розуміються наскрізні ідеї та ідеали, що притаманні навколишньому загалу й постають цільовими запитамі-домаганнями більшості.

Сімейні стосунки регулюються нормами моралі як суспільно прийнятими принципами і правилами поведінки та відчуттям персоніфікованого комфорту як феномену сприйняття людиною власного ества у зносинах зі значущим довкіллям. Їхню основу складає шлюб – беззаперечне визнання стосунків чоловіка і жінки, які супроводжуються народженням дітей і відповідальністю за фізичне і моральне здоров'я членів родини. Важливими умовами існування сім'ї є спільна діяльність і певна просторова локалізація – житло, будинок, власність як економічна основа її існування, а також загальнокультурне середовище в межах загальної системи міжособових зносин (традиції, ментальність, етнічні особливості, релігійні уподобання) [7]. Таким чином, сім'я – це заснована на єдиній сумісній діяльності спільність людей, пов'язаних шлюбними стосунками – родинним спорідненням (кровним і духовним), що здійснює відтворення населення і наступність поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримку всіх представників філогенетичного загалу.

Формовияви сімейних відносин досить різноманітні, їх типологізація залежить від предметного кола пошукувань. Класично в соціальній психології виділяються моногамна і полігамна сім'ї. Перша складається зі шлюбної пари – чоловіка і дружини; друга позначається стосунками однієї особи з декількома іншими людьми (поліандрія – шлюб однієї жінки з кількома чоловіками, полігінія – шлюб одного чоловіка з кількома жінками). Родинні зв'язки визначають простий (нуклеарний) і складний (розширений) типи сім'ї [7]. Таксономічно впорядковуючи сімейні структури, слід зазначити, що найпоширенішими в сучасних урбанізованих спільнотах є класичні стосунки, віховою рисою яких постає спосіб співжиття осіб як сумісної організації матеріального і духовного життя задля конструктивізації відносин зі світом у цілому.

Існує також класифікація, котра розподіляє родинні стосунки на розширені й повторні. Розширена родина об'єднує дві або більше нуклеарні сім'ї із сумісним господарським користуванням і складається з трьох і навіть більше поколінь – прабатьків, батьків, дітей та онуків. Повторна ж заснована на неодноразових шлюбних зносинах, коли разом із подружжям можуть перебувати діти від нагального і попереднього шлюбу.

Найбільш розповсюдженим різновидом є патріархальна (традиційна) родина. Вона складається з великої кількості дітей і відзначається спільним господарством, проживанням різних поколінь родичів на одній території, всі її представники чітко і безухильно дотримуються етнічних, соціокультурних і релігійних звичаїв. У патріархальній сім'ї, як правило, панує авторитарність і безапеляційність голови-упорядника сімейства. Родини з яскравими рисами патріархальності збереглися й понині в сільській місцевості та малих містечках. Останнім часом зростає кількість малих або неповних сімей, що складаються з двох осіб: чоловіка та дружини або одного з батьків і дитини [4]. Наразі також спостерігається зростання неповних або ж позашлюбних (громадянський шлюб) подружжів.

У наукових пошукуваннях розрізняються також дієздатність і активність сім'ї. Перший параметр організує дуальну типологію сім'ї та може бути: а) обмеженим (через психосоматичні, вікові й статеві особливості її представники не здатні самостійно заробляти кошти для існування і повноцінно задіяти свій потенціал у вир соціальних зносин (особи з особливими потребами, пенсіонери)); б) тимчасово обмеженим (психологічні, тілесні, гендерні й вікові особливості лише тимчасово лімітують суспільно-економічну незалежність, наприклад, сім'ї, які переживають певні соціальні негаразди, безробіття тощо); в) необмеженим (представники родини спроможні використовувати весь соціальний простір для самоздійснення, владні пристосуватися до мінливих умов зовнішнього світу) [8].

Активність як характеристика родинних зносин визначає орієнтацію на нарощування й мобілізацію її ресурсних потенціалів, тобто міру самозабезпечення і самопомоги. У науково-психологічній літературі вирізняються три види активності: 1) власне активність, що відрізняється орієнтацією на власні сили, високою мобільністю, адаптаційними спроможностями; 2) обмежена активність як невеликий ступінь прояву автентичності й ініціативи; 3) пасивність – прагматична орієнтованість, замала мобільність, низький рівень адаптабельності.

Соціально-психологічна підтримка представлена неоднорідно в різних сім'ях, осо-

бливо потребують допомоги пасивні сім'ї, котрі володіють мізерним потенціалом розбудови родинних зносин, особливо в розв'язанні проблемних ситуацій. Розрізняють сім'ї за стилістикою реагування на скрутні, конфліктні, стресові ситуації та пов'язані з ними кризи подружніх взаємовідносин на різних етапах постання родини. Основу даної класифікації становить феномен гармонійності стосунків чи ментального здоров'я родини – сутнісного мірила її функціонування, що окреслює якісні характеристики соціокультурних процесів у сімейних стосунках, параметру суспільної активності її представників у системі міжособових зносин, громадському середовищі і фаховій сфері, а також стану психологічного благополуччя сім'ї, що забезпечує адекватну життєвим реаліям регуляцію діяльності та вчинків [7]. Даний феномен окреслює два основних типи родин з антагонічними показниками у сприйнятті власного гаразду (добробуту, щастя) – благополучні (гармонійні) і неблагополучні (дисгармонійні). У кожному громадському осередді організовується певна культура взаємин, довірливих чи прохолодних стосунків між батьками і дітьми, формуються атитуди як суспільні диспозиції (стереотипи, патерни), переконання і погляди на подружні, сімейні й родинні зносини загалом.

Благополучні сім'ї переважно сприймають буденні проблеми досить легко і поверхово-емоційно реагують на них, зазвичай вони продуковані внутрішніми суперечностями і непорозуміннями, що детермінуються мінливими умовами життєдіяльності: 1) надмірною жагою вберегти одне одного, захистити і допомогти всім членам сім'ї (поблажливість, потурання, гіперпротекція, надмірна опіка); 2) розбіжністю власних уявлень про родину і реальними вимогами до цього інституту з боку соціального довкілля, що унаслідок фрустрації, труднощів взаємодії з широким суспільним загалом, проблемними ситуаціями і протиріччями.

Неблагополучні сім'ї (кризові, конфліктні, проблемні) відзначаються сприйняттям повсякденних психологічних проблем як фатальних, вони організовуються у вир знівельованих потреб одного або декількох представників родини під впливом потужних неkontrolьованих сімейних чи суспільних життєвих факторів. Наскрізною проблемою даних деструкцій зазвичай є ставлення батьків до своєї дитини та її сімейної ролі (положення). У неблагополучних сім'ях у старшого покоління часто виявляються різні психогенні відхилення: власна неспроможність зреалізувати особистісний потенціал, що призводить до агресії стосовно дитячого виховання; проекція на наступника персональних небажаних якостей; жорстокість

та емоційне відсторонення; незрілість батьківських почуттів тощо.

У напрацюваннях Д.М. Болдуін виділені основні стилі батьківського виховання – контролюючий і демократичний. Перший уміщує досить потужне обмеження прав і привілеїв наступників, коли батьки не пояснюють дитині причини та механізми заборон, у виховному процесі наявні розбіжності в системі цілісного впливу на нащадків, є незрозумілими і дискретними заходи дисциплінарного характеру. Другий відзначається такими особливостями: доволі значним рівнем безпосереднього спілкування між різними поколіннями родинного кола, обопільним систематизованим виховним впливом, проговоренням можливих сімейних і міжособистісних негараздів і проблем, готовністю допомогти дитині в її домаганнях і зрушеннях, продукуванні самостійності, автентичності, відповідальності, обмеженні критичної позиції стосовно діяльності-вчинків нащадків [5].

За результатами емпіричного дослідження виявилось, що в сім'ях з демократичними запитами на виховання, які тяжіють до лібералізму (вседозволеності), наступники відзначаються помірно вираженою жагою лідерства, автентичним позиціонуванням, певною агресивністю у відстоюванні свого Я, прагненням знайти спільну мову з іншими, але самі діти досить сутужно піддавалися зовнішньому контролю. Вони також відрізняються відмінним фізичним здоров'ям, суспільною активністю, можливістю безперешкодно долучитись до спілкування з однолітками, але їм не притаманні розвинена емпатійність, гуманізм.

Наступники, в яких батьки відрізняються контролюючим (авторитарним) стилем виховання, наділені слухняністю, але при цьому не намагаються за будь-яку ціну досягти поставлених цілей, пасивні, зашорені, емоційно часто пригнічені. За змішаного виховного впливу нащадкам притаманні: високий рівень сугестивності, послух, афектація і чуттєвість, низькі прояви агресії в поведінці, замала допитливість, помірний креативність, збідніла фантазія.

Манера і стиль батьківського впливу на дитину окреслює певне коло детермінант, як-от: статеву приналежність, вікові й темпераментальні особливості, специфіку характеру, ідеологічні якості, політичну активність, жагу влади, соціокультурний та етнічний складники, модель їх виховання, соціальний статус, професію, рівень освіти тощо. Конструктивний стиль поведінки є лабільним (приспосовним, адаптивним) видом взаємин, що врівноважує емоційну сферу батьків і дітей, долучає їх до самовдосконалення. У дисгармонійній сім'ї ставлення одне до одного – шаблонне й пересічне, роками зберігаються ригідні форми

взаємин, що не відповідають запитам членів родини й далекі від реалій життя. Стиль дитячо-батьківських стосунків – це системні, специфічні модуси спілкування з наступником, манера сумісної діяльності. Для аналізу зазначеного стилю найчастіше застосовуються критерії емоційної близькості, любові, прийняття і ступінь контролю поведінки-діяльності [8].

Д. Баумрінд у своїх дослідженнях спробував подолати описовість попередніх робіт, виділивши певну множину дитячих рис-якостей, пов'язаних із факторами батьківського контролю [9]. Автором виділено три основні групи особистостей дітей: компетентні, унікаючі, незрілі. Перші відрізняються постійним позитивним настроєм, цілком упевнені у своїх силах, владні встановлювати дружні взаємини з ровесниками, прагнуть до самопізнання, розширення кругозору, розуміння світоустрою, у них добре розвинений самоконтроль. Унікаючі відзначаються переважанням пригніченого настрою, досить сутужно вибудовують взаємини з однолітками, уникають нових знайомств, шаблонно діють у нетривіальних життєвих ситуаціях. Незрілі особи характеризуються невпевненістю, заниженим самоконтролем, що надалі виявляється в реакціях відсторонення від суспільного довкілля, інфантильності, ригідністю поведінки в непересічних ситуаціях [9].

У міру зростання самостійності, особливо в перехідному віці, залежність від батьків починає обтяжувати дитину, в поведінці з'являються ознаки протесту, бунтарства, неординарності, яка межує з неадекватністю і деструктивізмом. Спостерігаючи повсякчас за розвитком нащадка, батьки на різних рівнях свідомості фіксують зміни, що з ним відбуваються, часто-густо такі трансформації не завжди мають позитивні формовияви і залишаються поза увагою через швидкоплинність життєвих ситуацій, в які потрапляють діти, особливо в період пубертату [4].

Найперша проблематика дитячо-батьківських стосунків – віднайти загальну, прийнятну для всіх позицію, виробити спільне (паритетне) рішення в будь-якій скрутній ситуації. Часто представникам різних поколінь приходится йти на компроміс під час розв'язання непорозуміння, хоча старші вважають себе більш владними в можливості одноосібно приймати рішення. Коли хтось із батьків вирішує певне родинне питання, він обов'язково повинен урахувати не тільки позицію іншого дорослого, а й дитини. Друга актуальна проблема полягає у завбачливості (антиципації, прогностичності) наслідків суперечливих позицій щодо виховання різних поколінь цілої родини, що більшою мірою стосується бабусь і дідусів та їхніх зносин з усіма своїми нащадками [3]. Батьки, приймаючи певне рішення в конкретній ситуації сумісного життя, повинні

першочергово обстоювати не власні погляди й переконання, а перейматися тим, що буде корисним для дитини.

Найскладнішим варіантом деструктивних відносин у сім'ї є батьківська депривація. Відсутність турботи про дитину виникає як природний результат у разі роздільного мешкання з нею, окрім того, часто існує у вигляді прихованої депривації, коли дитина безпосередньо перебуває в родині, але батьки не доглядають її, емоційно холодно ставляться, поводяться грубо, відчужено, виявляють байдужість. Все це відбивається на особистості дитини, що виявляється в загальних порушеннях чи затримці психічного розвитку. Найчастіше ці порушення через упущені сенситивні періоди становлення тих чи тих сфер й особистісних рис-якостей незворотні [1].

Наприклад, діти, котрі виховувались у дитячих інтернатах чи інших подібних закладах і установах, не маючи позитивного прикладу міжособових відносин, позбавлені турботи й ласки, характеризуються досить низьким рівнем організації інтелектуальної сфери, мають слабкий словниковий запас зі специфічною лексикою, вельми безвідповідальні, до довколишніх ставляться з підозрою, емоційно незрілі. Їм властива також підвищена девіантна (анти- й асоціальна, адиктивна) поведінка, фіксується агресія в стосунках з однолітками, не притаманні м'якість, турбота, тактовність і постійність в емоційній прихильності до кого-небудь. Прогнозовані наслідки батьківської депривації в майбутньому мають вияв у особистісних відхиленнях, психічних розладах, психопатіях [8].

На підґрунті напрацювань В.В. Століна можна констатувати наявність у сімейних зносинах чотирьох важливих параметрів, які характеризують батьківську поведінку та справляють безпосередній вплив на дитину: батьківські вимоги, контроль, модуси і манера спілкування, емоційна підтримка [7]. Перший критерій – батьківські вимоги характеризуються спонуканням до постання особистісної зрілості, батьки намагаються прищепити наступникам бажання розвивати свої обдарування в інтелектуальній, афективній, вольовій сферах, міжособистісному спілкуванні, обстоюють право дитини на самостійність і незалежність.

Батьківський контроль – за високих показників за цим параметром батьки вважають, що варто чинити значний вплив на нащадків, що призведе до «правильного» розвитку дитини, вони наполягають на дотриманні суспільних директив, послідовні й зосереджені на безапеляційному виконанні наступниками їхніх власних вимог. Контролюючі дії скеровані в русло трансформації проявів у дітей залежності, розвитку суспільно прийнятної ролівої активності, а також на успішніше засвоєння батьків-

ських стандартів і норм поведінки-діяльності. У даному випадку адекватний контроль окреслює синергію емоційного прийняття дійсності з розумінням нагальної необхідності дотримання соціальних стандартів у поведінці.

Третій критерій – модуси і манера спілкування з дітьми в поступі виховання: батьки зі значним рівнем вияву цього показника прагнуть використовувати переконання (об'єктивовані судження) для вироблення в нащадків послуху, аргументують й обґрунтовують свою точку зору, водночас готові до діалогу й обговорення позицій дитини в певному питанні, схильні слухати й рефлексивно сприймати думки інших. Батьки з низькими показниками за цим параметром не вміють чітко й однозначно висловити свої вимоги, проговорити роздратування, тому часто вдаються до непрямих способів впливу на дитину – підвищення тону голосу чи крику, скарг іншим, віктимної поведінки.

Четвертий параметр відзначений емоційною підтримкою, що виявляється у здатності емпатійно реагувати на життєві ситуації інших людей, у толерантності, любові й довірливих стосунках з оточенням. Діти, котрі зростають у повноті позитивних почуттів, проявляють свої справжні емоції, рефлексивно ставляться до вчинків довколишніх і своїх, вони незалежні, ініціативні, доброзичливі, креативні [7].

Висновки з проведеного дослідження.

Родина є первинним осередком організації громадських зв'язків і соціалізації дитини, що дозволяє їй долучитися до стандартизованих взірців суспільно прийнятної поведінки. Ця система взаємин передбачає набуття підростаючим поколінням певних ролівих ідентичностей, статусних відносин, які своєю чергою постають рамковими умовами існування соціокультури загалом. Рефлексивний аналіз психологічних досліджень з означеної проблематики засвідчує, що найбільш розповсюдженим механізмом формування особистісних рис-якостей дитини, що організує її самоконтроль і соціальну активність, є інтеріоризація (запозичення у внутрішній світ) наративів, запитів, цінностей суспільного загалу. Стиль сімейного виховання визначається батьківськими диспозиціями, атитюдами, емоційним прийняттям наступників, особливістю сприйняття і виховання, манерою поведінки старших поколінь у родині, що постає надважливим чинником становлення індивідуальності дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология. Москва : Издательский центр «Академия», 2004. 672 с.
2. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологи.* 2007. № 4. С. 23–34.

3. Заброцький М.М. Основи вікової психології. Тернопіль : Навчальна Книга – БОГДАН, 2009. 112 с.

4. Заброцький М.М., Павелків Р.В. Педагогічна психологія (теоретичні концепції та практикум). Рівне, 2003. 300 с.

5. Психология развития / ред. А.К. Болотовой, О.Н. Мачаловой. Москва : Чера, 2015. 217 с.

6. Райз Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 656 с.

7. Столин В.В., Бодалев А.А. Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования. Москва : Педагогика, 1989. 208 с.

8. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 656 с.

9. Baumrind D. Rearing competent children. *Child development today and tomorrow* / ed. W. Damon. San Francisco, CA, US : Jossey Bass Publishers, 1989. P. 349–378.

РОЛЬ СОЦІУМА У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

THE ROLE OF SOCIETY IN FORMATION OF THE PERSONALITY OF A TEENAGER

У статті розглядається проблема пізнання психологічних особливостей юнацького віку, пов'язаних із життєвим самовизначенням і побудовою життєвих перспектив, яка являється досить актуальною для теорії і практики сучасної психології.

За останні десятиліття у зв'язку зі змінами умов життя особливий гостроти набувають проблеми дорослішання молоді, які пов'язані з побудовою юнаками і дівчатами своєї життєвої перспективи, співвідношенням бажаного і суб'єктивно оцінюваного можливого. У психології під життєвою перспективою розуміють цілісну картину майбутнього у складному, суперечливому взаємозв'язку програмуючих і очікуваних подій, від яких, на думку індивіда, залежить його соціальна цінність і сенс життя.

Змістову сторону життєвої перспективи становить система ціннісних орієнтацій. Висловлюючи особистісну значимість тих чи інших сфер життя і розкриваючи мотиваційно-потребну сферу особистості, ціннісні орієнтації визначають основні мотиви устремління і поведінки індивіда, впливаючи на всі сфери його життєдіяльності.

Якщо оцінка індивідом важливості тієї чи іншої сфери життя не збігається з його уявою про доступність цієї сфери для себе, то можна говорити про наявність у нього психологічних проблем у цій галузі, причому ці проблеми можуть бути двоякими:

– у разі, якщо будь-яка життєва сфера має для індивіда більшу цінність, але при цьому він оцінює її як неприпустиму для себе, то можна говорити про наявність внутрішнього психологічного конфлікту: «Я вважаю, що це для мене дуже важливо, життєво необхідно, але при цьому я не можу володіти цим»;

– у разі якщо будь-яка сфера оцінюється індивідом, як дуже доступна, але при цьому зовсім не значна, то має сенс говорити про наявність внутрішнього психологічного вакууму: «Я можу досягти цього в будь-який момент, як тільки побажаю, мені нічого не варто володіти цим, але мені з цим абсолютно не потрібно поспішати».

І в першому, і в другому випадку в індивіда виникають деякі труднощі із соціальною адаптацією: у першому випадку в нього формується надцінність якоїсь однієї життєвої сфери, власні можливості в досягненні успіхів у цій сфері представляються йому незначними, відповідно, може падати самооцінка і самоповага, а в другому – навпаки, якась життєва сфера зовсім «випадає» з його системи цінностей, нівелюється і переставати грати хоча б якусь роль у побудові ним життєвих перспектив і планів.

Очевидно, що чим менше буде ступінь розходження між доступним і бажаним для юнаків і дівчат, тим більше для них буде характерна внутрішня гармонія і, відповідно, ступінь соціальної адаптивності. Таким чином, своєчасне виявлення і вивчення актуальних і болючих для юнаків і дівчат сфер життєдіяльності допоможе надати їм психологічну допомогу, виро-

бити конкретні програми профілактики та корекції щодо підвищення ступеня соціальної адаптивності.

Приставаючи до дослідження, ми поставили перед собою таку мету: вивчити відповідності бажаних і доступних цінностей в оцінці життєвих перспектив.

У дослідженні взяли участь понад 100 підлітків обох статей (29 хлопчиків та 71 дівчинка), учнів Одеського державного коледжу економіки права та готельно-ресторанного бізнесу віком 15–16 років.

Ключові слова: юнацький вік, система ціннісних орієнтацій, життєва перспектива, життєве самовизначення, життєва перспектива.

The article deals with the problem of knowledge of the psychological characteristics of the youth age associated with life self-determination and the construction of life prospects, which is quite relevant to the theory and practice of modern psychology.

Over the past decades, in connection with the changes in living conditions, special acuity acquires the problems of adults of young people, as connected with the construction of boys and acts of their vital perspective, relegations of the desired and subjectively evaporated possible.

In psychology, the prospect of a prospective picture of the future in a complex, controversial interconnection of programming and trampled duals, from which, according to individual, depends on its social price and the meaning of life.

The current side of the life perspective is a system of tuning orientations. Expressing the personal meaning of those or other spheres of life and revealing the motivational-demanding sphere of personality, tanking orientation determine the main motives of aspiration and behavior of individuals, influencing all spheres of his life.

Offensive, if the assessment of the importance of its or other sphere of life does not imply with his imagination about the availability of this area for itself, then we can talk about the presence of psychological problems in this field, and these problems may be two:

– In time, if any life sphere has for individual price, but at the same time, it is estimated as it is unacceptable for themselves, then we can talk about the existence of an internal psychological conflict: "I believe that this is very important for me, it is very important to me, But at the same time I can not possess that";

– In time, if any sphere is evident, as it is very available, but at the same time it is insignificant, it makes sense to talk about the presence of an internal psychological vacuum: "I can achieve this at any time, as we wish, a small one is not worth it. It is absolutely necessary to shake with this, but it is absolutely not necessary to sleep".

And in the first, and in the other case, there are some difficulty of social adaptation: in the first case, it is formed by the superiority of a certain life sphere, own opportunities in achieving achievements in these areas seem to be insignificant, correspondingly, can fall

УДК 316.061.213(477.72)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.21>

Юнг Н.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Смокова Л.С.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Кологривова Н.М.

старший викладач кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

self-esteem, and in the second one – on the contrary, some life sphere of the new “falls” from its system of values, one and ceases to play at least, in a role in the construction of life prospects and planes.

Obviously, the less the degree of difference between the available and desirable for the young man, the more important it will be characteristic of internal harmony and correspondingly, the degrees of social adaptability.

Thus, timely detection and study of relevant and painful for young people and the fields of viability will help them to provide them with psychological assistance, to develop a

specific program of professional assistance and correction to release the degree of social adaptability.

Getting research, we set ourselves the following goal: to study the correspondence of the desired and available values at the expense of life perspectives.

More than 100 economic girls and 71 girls participated in the study, students of the Odessa State College of the Economics of Law and Hotel and Restaurant Business Age 15–16 years.

Key words: youth age, system value orientation, life perspective, vital self-determination, life perspective.

Постановка проблеми. Одне з основних завдань, які вирішує українська держава, – це формування громадянина, якому належить створювати майбутнє нашої незалежної країни. Цей процес починається досить рано і пов'язаний з формуванням ціннісних орієнтацій сучасної молоді й підлітків у нових умовах соціалізації.

У здійсненні цього завдання зробила свій внесок і психологічна наука: по-перше, теоретичним розробленням проблеми сучасного підлітка, висвітленням її з орієнтацією на вирішення практичних завдань коледжів та школи; по-друге, створенням психологічно обґрунтованої стратегії та науково осмисленої практики, а також інструментарію та прикладної технології, які необхідно застосовувати в роботі з підлітками.

Коли йдеться про особливості особистості сучасного підлітка, то передусім виділяють дві групи психічних утворень: ті, які виступають як спонукачі її поведінки, й ті, які становлять виконавчий компонент у психічній регуляції цієї поведінки. Спонукачі поведінки – це ставлення підлітка до різних боків дійсності, до якої він залучений, котре виявляється у формі потреб, інтересів, схильностей. Виконавчий компонент – його здібності – ті особливості особистості, які є умовами успішного оволодіння новими видами навчання, що є особливо актуальним у процесі професійної підготовки підлітків у коледжах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати спеціальних досліджень з вікової психології значно поглибили й конкретизували відому тезу про своєрідність психологічних особливостей дитини кожного віку, про види діяльності, які відносяться до психічного розвитку в онтогенезі.

Між тим цілісний процес розвитку психіки підлітка неможливо зрозуміти без глибокого й змістового розуміння того, з якими боками дійсності взаємодіє дитина й, відповідно, які ціннісні орієнтації в неї формуються.

Ми згодні з Д.І. Фельдштейном, який відзначав, що одне з найважливіших завдань – це виділення сенситивних здібностей на кожному етапі підліткового віку. Передусім йдеться про

сенситивність до розвитку мотивів та потреб людини, довільної поведінки, розвитку творчих здібностей, ціннісних орієнтацій, причому будь-який «пропущений» період сенситивного розвитку призводить до девіантної поведінки, педагогічної занедбаності, до відсутності самостійності.

Вивчення загальнотеоретичних, методологічних, соціально-психологічних проблем становлення особистості (К.А. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божовіч, Л.П. Буєва, Л.Ф. Бурлачук, В.П. Казміренко, О.В. Киричук, Н.Ю. Максименко, О.П. Саннікова, А.Я. Чебикін та ін.) забезпечує велику міру її розкриття як складного, багатопланового та багатофакторного процесу. Цілісний за власним змістом та характером, перспективно направлений процес становлення особистості в онтогенезі здійснюється за власними внутрішніми закономірностями, виступає як специфічна форма соціального руху, що особливо помічається саме в підлітковому віці (М.І. Боришевський, А.А. Донченко, В.І. Ілійчук, В.А. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.).

Підлітковий вік традиційно вважається одним із найбільш критичних етапів психічного розвитку особистості, що передусім визначається глибокими змінами в мотиваційно-потребній сфері підлітків. Ці зміни мають як якісні, так і кількісні характеристики, зумовлені та підготовлені попереднім ходом розвитку дитини.

Необхідність перехідного періоду очевидна. Головне завдання, яке вирішує зростаюча людина, – це стати дорослою як фізіологічно, так і соціально. Як відзначав Л.С. Виготський, істотна риса пубертатного періоду полягає в тому, що епоха статевого дозрівання одночасно є епохою соціального дозрівання особистості.

Однією з основних причин, що провокують труднощі цього віку, є статево дозрівання, яке зумовлює нерівномірність розвитку за різними напрямками. Цей вік характеризується емоційною нестійкістю й різкими коливаннями настрою (від екзальтації до депресії). Найбільш бурхливі афектні реакції виникають у разі спроби ущемити самолюбство. Пік емо-

ційної нестійкості визначається у хлопчиків віком 11–13 років, у дівчаток – у 13–14 років.

Провідною діяльністю в цьому віці є комунікативна, адже спілкуючись з однолітками, підліток отримує необхідні знання про життя. Дуже важливою для підлітка є думка про нього групи, до якої він належить. Сам факт належності до певної групи додає йому додаткової впевненості в собі. Місце підлітка в групі, ті якості, яких він набуває в колективі, істотним чином впливають на його поведінкові мотиви. Ізолюваність підлітка від групи може викликати фрустрацію та бути чинником підвищеної тривожності.

У сучасній західній психології широкого поширення набула концепція Е. Еріксона про кризу ідентичності як головну особливість підліткового віку (під ідентичністю розуміється визначення себе як особистості, як індивідуальності). Еріксон назвав цю кризу «ідентифікація або плутанина ролей». Підліток активно «приміряє» на себе різні соціальні ролі, визначає вимоги, можливості та права, властиві кожному новому образу. Еріксон дає таку концепцію підліткового періоду: мета розвитку – знайти самого себе або втратити свою особистість, розчинитися в натовпі; домінуючі переживання – від відчуття ідентичності до повного відчуження, невизнання. Головними результатами розвитку в підлітковому періоді Е. Еріксон вважає придбання таких якостей, як відданість та вірність. Безумовно, у рольовій поведінці присутні й негативні ситуації. А.Є. Лічко саме із цим феноменом пов'язував транзиторийний підлітковий гомосексуалізм.

Постановка завдання. Мета статті – на основі теоретико-методологічних робіт визначити сучасні підходи до вивчення особистості підлітка; провести дослідження психологічних особливостей формування ціннісних орієнтацій та життєвої перспективи в юнацькому віці; вивчити рейтинг і психологічний зміст ціннісних орієнтацій старших підлітків залежно від віку та статі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підлітковий період – це фаза первинної соціалізації. Усі діти цього віку, що вчаться, знаходяться на утриманні батьків або держави. Соціальний статус підлітка мало чим відрізняється від дитячого. Психологічно етап підліткового віку дуже суперечливий, для нього характерні диспропорції рівнів та темпів розвитку. Підліткове «відчуття дорослості» – це головним чином новий рівень домагань, що передбачає положення, якого підліток фактично не досяг. Для підлітка дуже важливо, аби його дорослість була відмічена тими, хто оточує, аби форма його поведінки не була дитячою. Цінність роботи для підлітка визначається її дорослістю, а виникаючі уявлення про норми поведінки провокують на обговорення

поведінки дорослих, зазвичай безсторонні, звідси й типові вікові конфлікти. Самосвідомість зростаючої особистості, що формується, розглядається вітчизняними та зарубіжними психологами як наслідок та передумова соціальної взаємодії, яка визначається соціальним досвідом людини. Самосвідомість особистості складається як продукт її життєдіяльності. У самосвідомості відбивається життя особистості зростаючої людини в соціальному просторі й часі. Осягнути особистість підлітка ми можемо лише через її самосвідомість. Під самосвідомістю в сучасній психології розуміється процес усвідомлення особистістю самої себе у всьому різноманітті її індивідуальних особливостей, усвідомлення своєї суті та місця в системі багаточисельних суспільних зв'язків. Самосвідомість у тимчасовому плані – це складне й динамічне утворення, яке відбиває процес його безперервного розвитку. У підлітковому віці розвиток самосвідомості проходить низку рівнів – від наївної поведінки відносно самого себе до все більш поглибленої самосвідомості, що поєднується далі з усе більш визначеною самосвідомістю та самооцінкою, що іноді різко коливається.

Але якого конкретно психологічного сенсу набуває цей період відносно формування ціннісних орієнтацій (незважаючи на певні труднощі) – це питання відкрите. На наш погляд, це означає придбання дитиною певних знань, умінь, навичок, певних особистих якостей, а також деяких соціальних принципів, установок, які відповідають вимогам суспільства, дозволяють підліткови адаптуватися в новій соціальній ситуації. Перехід підлітка зі школи до коледжу, зміна його соціально-ролевої функції учня на нову – професійно зорієнтованого учня, в основі функціонування якого лежить принцип самовиховання та саморозвитку, встановлення взаємодії з викладачами та ровесниками, опанування нових форм, засобів та методів навчання – це процес динамічний.

Він формується під впливом таких показників: психологічного та фізіологічного здоров'я, індивідуально-особистих, емоційно-ціннісних, когнітивних, емоційно-оцінкових та поведінкових компонентів. Наприклад, у деяких дослідженнях, зокрема в роботі І.І. Бойко, особливу увагу приділено саме емоційно-оцінюючому конструкту адаптації, під яким автор розуміє тривожність, розвиток самооцінки, самоповагу, самоактуалізацію та поведінковий конструкт, до якого включається локус контролю, основні форми поведінки в конфліктних ситуаціях.

Взагалі, у психологічній характеристиці підліткового віку сучасними вітчизняними вченими особливо наголошується на ролі саме емоційно-оцінюючої сфери. Так, на думку

А.Я. Чебикіна, особлива роль належить емоційній саморегуляції, яка сприяє подоланню як зовнішніх, так і внутрішніх негативних чинників та має бути направлена на внутрішній світ різних спонукань, а також на соціальне оточення, в якому знаходиться підліток. «Саморегуляція, направлена на внутрішню активність, у 71% підлітків знаходиться на середньому й вище середнього рівнях, а саморегуляція, направлена на зовнішню активність, становить 85%».

На думку К.А. Серебрякової, з емоційно-ціннісним ставленням до себе у підлітка пов'язаний процес самопізнання. У одних підлітків інтерес до себе виявляється, коли вони відчувають симпатію до себе, в інших – за наявності внутрішніх конфліктів та високих показників за шкалою самоприниження.

Інші дослідники пов'язують ступінь активності взаємодії з довкіллям саме з переважанням певної емоційної диспозиції в особистості підлітка. На думку О.П. Саннікової, емоційність виконує функцію фільтру, який пропускає одні впливи середовища та блокує інші. Стійка схильність до переживання підлітком емоцій певної модальності, яка характеризує тип емоційності, впливає на вихідний рівень, «пори́г» емоційної чутливості, на фоні якого розгортаються актуальні (ситуативні) емоційні переживання, які виникають у процесі життя в умовах постійного змінного довкілля.

Так, у дослідженнях О.П. Саннікової виділяються активний та пасивний тип «радісника», «гнійника», «страховика», «сумника».

Дослідження І.Г. Кошлань показали, що підліткам з домінуючою емоцією «гнів» властива така акцентуація характеру, як істероїдна, епілептоїдна, циклоїдна, шизоїдна, сенситивна, астеноневротична, а також гіпертимно-істероїдна, гіпертимно-циклоїдна, шизоїдно-епілептоїдна та епілептоїдно-істероїдна. Автор показала, що емоційність як стійка характеристика індивідуальності підлітка може здійснювати вплив на формування характеру разом із соціалізуючим складником (родинне та позасімейне виховання), а емоційна сфера є найбільш чутливою зоною в більшості підлітків.

На процес адаптації підлітка до нової соціальної ситуації істотно впливає процес формування Я-образу. Аналіз змісту Я-ідеального та Я-реального підлітків, проведений Д.Н. Демідовим, виявив відмінності цих образів за низкою ознак. В образі Я-реального підлітків переважають якості, позиції активності й розвитку комунікативних властивостей, що характеризують їх, а також позиції етичних та естетичних якостей. Вольові та інтелектуальні якості в Я-реальному представлені меншою мірою. В образі Я-ідеального підлітків значно зростає доля конструктивів, що відображають розвиток вольових та інтелектуальних якостей особистості.

У структурі образу Я-ідеального та Я-реального виявлені статеві відмінності. Основними характеристиками образу Я-ідеального у хлопчиків виступають конструкти, що характеризують їх як суб'єктів спілкування та діяльності (діяльний, ледачий, товариський). Основними в образі Я-ідеального у дівчаток виступають конструкти, що характеризують їх як носіїв етичних та естетичних якостей. У дівчаток в образах Я-ідеального й Я-реального значною мірою виражені такі властивості, як емоційність та когнітивна складність.

Глибокий аналіз узагальненого уявлення сучасних підлітків про себе, системи їхніх установок відносно власної особистості дозволяє знайти нові підходи до вирішення проблеми дорослішання та негативних моментів, пов'язаних із ним.

Для доповнення психологічного портрету сучасного підлітка – учня коледжу в сучасних дослідженнях виділимо ще один блок – це вивчення соціальної перцепції важковиховуваних підлітків, що вчаться в коледжі. На жаль, механізм їхньої асоціальної поведінки ще до кінця не визначений, але вивчення соціального сприйняття цього контингенту підлітків дозволяє розширити уявлення дослідників про внутрішні психологічні умови порушення міжособистісної комунікації та більш обґрунтовано підійти до розроблення корекційних заходів.

У важких підлітків – учнів старшої школи, коледжів – не лише недостатньо розвинене сприйняття моральних особливостей особистості людей, але й спостерігається деяка деформація в його формуванні. У важких дівчат у більшості, у хлопчиків – менше – спостерігається тенденція до прояву негативних соціальних установок, з позиції яких вони сприймають оточуючих. Не досить розвинена й диференціація соціальних установок в області диференціації моральних якостей особистості. Оточуючі сприймаються значною мірою емоційно, під впливом тих негативних стосунків, які склалися в минулому. Стан важких підлітків у системі соціальних стосунків ще більше ускладнюється їхнім вираженням максималізмом, завищеними вимогами до людей. Дослідження показали, що всі вказані тенденції більш виражені у дівчаток, ніж у важких хлопчиків.

Таким чином, ми бачимо, що необхідність із новою точкою зору розглянути психологічні особливості особистості сучасного підлітка пов'язана з новою соціальною ситуацією розвитку дитини (перехід до професійного навчання в коледжі, об'єктивні суспільні зміни, в тому числі й негативні чинники, які загострюють питання, які не стояли й не могли стояти в психології минулого, – ризик зловживання психоактивними і наркотичними речовинами, ризик

захворювання на ВІЛ/СНІД, ранній початок статевого життя й таке інше). На ці специфічні чинники об'єктивно впливають вікові зміни в організмі й психіці дитини, а саме прискорений та нерівномірний розвиток організму підлітка в період статевого дозрівання, зміни в характері взаємин з дорослими, батьками, вчителями, ровесниками тощо.

Традиційні підходи до вивчення основних особистих конструктів пубертатного періоду істотно збагатилися завдяки поглибленому погляду на проблему розуміння емоційно-оцінкової сфери підлітка, в тому числі в процесі його адаптації до нових соціальних ситуацій.

Як показує огляд досліджень сучасних вітчизняних психологів, традиційні аспекти вивчення даного віку значно поглибилися завдяки науковим акцентам не лише на особистому, але й на індивідуальному рівні – вивчення порогу емоційної чутливості підлітка, стійкої схильності до переживання емоцій певної модальності тощо є нетрадиційним для розуміння даного віку та вносить істотний вклад до теорії пізнання закономірностей розвитку особистості сучасного підлітка.

Емпіричне дослідження було спрямоване на вивчення рейтингу ціннісних орієнтацій старших підлітків за гендерними ознаками. Встановлено, що рейтинг привабливості та значимості різних цінностей старших підлітків у більшості випадків не залежить від статі.

Ціннісні орієнтації – одна із центральних проблем більшості наук, що вивчають людину в різних іпостасях. Її значення зумовлене тим, що вчення про свідомість та самосвідомість становить методологічну основу вирішення не лише багатьох важливих теоретичних питань, але й практичних завдань у зв'язку з формуванням життєвої позиції. Метою даної роботи є викладення результатів емпіричного дослідження, направленою на вивчення рейтингу ціннісних орієнтацій старших підлітків за гендерною ознакою. Здатність до самосвідомості, самопізнання, диференціації довколишньої дійсності, що виявляється в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах особистості, – виняткове надбання людини, що усвідомлює себе як суб'єкта свідомості, спілкування та дії, що формує ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші основи оцінювання довколишньої дійсності та орієнтації в ній.

Своєрідним «підсумковим продуктом» процесу диференціації об'єктів за їх значимістю є динамічна система ціннісних орієнтацій, яка формується під час засвоєння соціального досвіду. Ціннісні орієнтації виникають у людини в процесі соціальної взаємодії як неминучий та завжди унікальний продукт її психічного розвитку, як відносно стійке й таке, що водночас піддається внутрішнім коливанням та змінам психічного стану. Вони наклада-

ють незгладимий відбиток на всі життєві прояви людини і набувають особливого значення в підлітковому етапі становлення особистості.

Вивченню досліджуваної проблеми сприяли роботи вітчизняних та зарубіжних авторів, які розглядали загальнотеоретичні основи розвитку особистості (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божовіч, Л.П. Буєва, Л.Ф. Бурлачук, В.П. Казміренко, О.В. Кирічук, Н.Ю. Максимова та ін.). Необхідно відзначити, що в наукових дослідженнях проблема психології підлітка висвітлюється досить широко (М.І. Боришевський, О.А. Донченко, В.І. Ілійчук, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Д.І. Фельдштейн та ін.). Водночас окремі аспекти розвитку особистості в пубертатному періоді розкриті недостатньо, в тому числі питання, пов'язані з вивченням ціннісних орієнтацій старших підлітків за гендерною ознакою. У нашому дослідженні для вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій та оцінювання своїх суб'єктивних можливостей у підлітковому віці застосовувалася методика Є.Б. Фанталової «Рівень співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах». Методика складається з інструкцій, переліку 12-ти цінностей, двох бланків із таблицями № 1 й № 2. Випробовуваному пропонується провести попарне порівняння переліку цінностей відповідно до завдань, які надаються в першій та другій таблицях. Запропонований перелік цінностей:

Ц1 «Активне, діяльне життя», Ц2 «Здоров'я», Ц3 «Цікава робота», Ц4 «Краса природи та мистецтва» (переживання прекрасного в природі та мистецтві), Ц5 «Кохання», Ц6 «Матеріально забезпечене життя», Ц7 «Наявність гарних та вірних друзів», Ц8 «Упевненість у собі» (відсутність сумнівів), Ц9 «Пізнання» (можливість розширення своєї освіти, кругозору), Ц10 «Свобода як незалежність у вчинках та діях», Ц11 «Щасливе сімейне життя», Ц12 «Творчість».

У результаті первинної обробки бланків ми отримали такі дані про підлітка: бажання або цінність кожної із запропонованих для оцінки життєвих сфер (Ц) оцінюється числом переваг цінності цієї сфери перед іншими. Максимально можливе значення Ц по кожній сфері дорівнює 11 (у випадку якщо індивід завжди вибирає цю життєву сферу як важливішу в порівнянні з іншими), мінімально можливе значення Ц по кожній сфері дорівнює 0 (якщо жодного разу ця сфера не вибрана як найбільш важлива в порівнянні з іншими); доступність кожної із запропонованих для оцінки життєвих сфер (Д) оцінюється кількістю переваг доступності цієї сфери в порівнянні з іншими. Максимально можливе значення Д по кожній сфері дорівнює 11 (у випадку якщо підліток завжди вибирає цю життєву сферу як

більш доступну в майбутньому в порівнянні з іншими), мінімально можливе значення Д по кожній сфері дорівнює 0 (якщо жодного разу ця сфера не вибрана як найбільш доступна в порівнянні з іншими).

Добір включав 100 підлітків обох статей (29 хлопчиків та 71 дівчинка) – учнів Одеського державного коледжу економіки права та готельно-ресторанного бізнесу віком 15–16 років. Для складання рейтингу підліткових цінностей ми використовували значення показників Ц (бажання, цінності), які більше 8-ми одиниць. Отримані результати представлені в таблиці 1.

Із наведених результатів таблиці видно, що найбільша кількість підлітків (70% всього добору) оцінює «Щасливе родинне життя» як найпривабливішу для себе цінність, на другому місці в цьому рейтингу виявилася цінність «Любов», цю цінність визначили як дуже бажану 41% підлітків. На третьому місці – «Наявність гарних та вірних друзів» (39%) та на четвертому місці – «Здоров'я» (28%). Дані результати рейтингу на перший погляд можуть здатися несподіваними, оскільки відомо, що в старшому підлітковому віці спостерігається високе прагнення до емансипації, для підлітка важливими є взаємини, які складаються в групі однолітків, а також можливість мати атрибути молодіжної субкультури: модні речі, електронну апаратуру (персональний комп'ютер, мобільний телефон, магнітофон тощо), транспортні засоби (гоночні велосипеди, мотоцикли, моторолери, автомобілі й т. ін.), тому природніше було б очікувати високий рейтинг таких цінностей, як: «Свобода як незалежність у вчинках та діях», «Матеріально забезпечене життя». Можливо, переваги у підлітків

сфери «Щасливого родинного життя» пов'язане з підвищенням цінності сім'ї в суспільстві в цілому, оскільки в нашу добу бурхливих соціальних змін (завоювання незалежності держави, побудова демократичного суспільства, економічні та політичні кризи тощо), наявність «рідної оселі», рідної, близької людини, яка зрозуміє і пробачить, наявність дітей – це те, що забезпечує людині психологічний комфорт, внутрішню гармонію, відчуття безпеки та самоцінності, що є необхідною умовою не лише для досягнення високих соціально-особистих результатів у суспільстві, але й просто для виживання.

Суб'єктивне перевищення підлітками цінності «Любов» змістовно можна інтерпретувати як актуалізацію проблем, пов'язаних з відкриттям власного внутрішнього світу, диференціацією емоційних реакцій та засобів вираження емоційних станів, а також сексуальною адаптацією підлітка. Адже старший підлітковий вік надзвичайно емоційно чутливий. У цей період гомосоціальний характер спілкування підлітків (перевага суспільства однолітків тієї ж статі) усе більш інтенсивно набуває гетеросоціального нахилу, за якого виникає потреба в спілкуванні з представниками іншої статі, що у свою чергу сприяє формуванню таких емоційно насичених форм взаємодії, як дружба та кохання. Третя позиція в рейтингу цінностей «Наявність гарних та вірних друзів» лише підтверджує психологічні особливості даного віку, в підлітковому віці у сфері спілкування відбуваються кардинальні зміни: втрачають актуальність стосунки з батьками, вчителями, первинної значимості набувають стосунки з однолітками. Саме спілкування підлітків стає більш

Таблиця 1

Рейтинг ціннісних орієнтацій, що мають високу значимість для старших підлітків (n=100 осіб)

Назва цінності	Кількість підлітків, які оцінюють цінність як високозначну	% співвідношення кількості Ц від більшості підлітків
Щасливе сімейне життя	70	70
Любов	40	40
Наявність гарних та вірних друзів	39	39
Здоров'я	28	28
Свобода як незалежність у вчинках та діях	21	21
Матеріально забезпечене життя	18	18
Впевненість у собі	11	11
Пізнання	7	7
Творчість	5	5
Цікава робота	3	3
Краса природи та мистецтва	3	3
Активне діяльне життя	1	1

глибоким та змістовним, розширюється сфера їхнього духовного та інтелектуального спілкування. Для старших підлітків великого значення набуває пошук таких контактів, який дозволяв би їм знайти розуміння й співпереживання їхнім почуттям, думкам, ідеям, а також забезпечував би емоційну підтримку з боку однолітків у подоланні різних вікових проблем. Піднесення цінності «Здоров'я» до четвертої позиції досить несподіване. Можливо, властива віку фізична акселерація (випереджаючий розвиток фізичних якостей та постійний приріст фізичних можливостей) породжує в підлітків відчуття безпечності, яке наводить до того, що вони абсолютно не піклуються про своє здоров'я (вживають тютюн, наркотичні, алкогольні засоби тощо), адже в даний проміжок часу вони відчують себе міцними та здоровими. Можливо, це також пов'язане з підвищенням цінності «Здоров'я» в сім'ї та суспільстві в цілому: відмінне здоров'я – гарант успішності в сім'ї, на виробництві, в суспільстві. Реальність сьогодення лякає підлітків: СНІД, ракові, венеричні захворювання, фізична неповноцінність – це ті чинники, які впливають на формування у свідомості підлітків потреби в самозбереженні.

Висновки з проведеного дослідження.

В умовах розглянутого нами безкризового періоду 15–16 років відзначається нівелювання соціально значущих цінностей, які посилюються об'єктивною історичною орієнтацією

суспільства на формування індивідуалістичної спрямованості. Виявлено та уточнено рейтинг ціннісних орієнтацій старших підлітків. Так, для всіх сучасних підлітків 15–16 років найбільш значущими і доступними орієнтаційними цінностями є: «Щасливе сімейне життя», «Наявність хороших і вірних друзів», «Любов», «Здоров'я» і «Матеріально забезпечене життя». Одночасно найменш привабливими є такі найважливіші соціально-значущі цінності, як «Краса природи і мистецтва», «Творчість», «Активне, діяльне життя», «Пізнання».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Трудные характеры подростков: развитие, выявление, помощь. Санкт-Петербург : «Союз», 2002. 160 с.
2. Кон И.С., Фельдшейн Д.И. Отрочество как этап жизни и некоторые психолого-педагогические характеристики подросткового возраста. В мире подростка / под ред. А.А. Бодалева. Москва : «Медицина», 1980. С. 16–28.
3. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. Москва : «ЭКМО-Пресс», 1999. 416 с.
4. Санникова О.П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. Одесса : СМІЛ, 2003. 256 с.
5. Юнг Н.В., Розенберг І.Л., Калашник С.К. Система ціннісних орієнтацій при побудові життєвої перспективи у юнацькому віці». *Науковий журнал «Габітус»*. 2020. Вип 19. С. 202–208.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ РАКУРС

DOMESTIC VIOLENCE AS A SOCIAL PROBLEM: PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE

У статті представлено психологічний ракурс домашнього насильства як соціальної проблеми. Наголошено, що Україна однією з перших у світі визнала домашнє насильство проблемою суспільства та розпочала реалізацію відповідних заходів у сфері його запобігання і протидії. Домашнє насильство – це окремий вид злочину, діяння (дії або бездіяльність), що вчиняються, або погрози вчинення таких діянь щодо особи (жертва), з якою винний (кривдник) перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах. Визначено характерні риси (насильницьке діяння чи погроза його вчинення, специфічний характер насильства, місце вчинення, наявність родинного зв'язку між кривдником та жертвою) та ознаки (дії кривдника унеможливають ефективний самозахист жертви, порушують її права, умисні та спрямовані на досягнення цілі, спричиняють шкоду) домашнього насильства. Зазначено, що виділяють економічне, психологічне, сексуальне та фізичне домашнє насильство. Проаналізовано причини домашнього насильства. Указано, що до домашнього насильства призводить своєрідна експозиція ірраціонального мислення, яка впливає на почуття і поведінку особистості та, як наслідок, спонукує до прийняття рішення щодо вчинення насильницьких дій. Розкрито психологічну природу домашнього насильства через концепцію «драматичного трикутника» С. Карпмана, де сутність психологічної моделі стосунків зводиться до програвання в ситуації взаємодії трьох ролей: жертви, кривдника та рятувальника. Підкреслено, що домашньому насильству властиві циклічність та повторюваність. Охарактеризовано напруження, інцидент, примирення як фази домашнього насильства. Акцентовано, що домашнє насильство спричиняє прями та віддалені психологічні і фізичні наслідки для особистості та економічні й соціальні – для суспільства. Зауважено, що домашнє насильство як сучасна соціальна хвороба суспільства потребує свого подальшого розроблення та дослідження з позиції кваліфікованого психологічного та правового супроводу.

Ключові слова: домашнє насильство, жертва, кривдник, психологічна природа, соціальна проблема.

The article presents the psychological perspective of domestic violence as a social problem. It was emphasized that Ukraine was one of the first in the world to recognize domestic violence as a problem of society and began to implement appropriate measures in the field of its prevention and counteraction. Domestic violence is a separate type of crime, act (action or omission) committed or threat of committing such acts against a person (victim) with whom the perpetrator (offender) is (was) in a family or close relationship. Characteristic features (violent act or threat of its commission, specific nature of violence, place of commission, existence of family connection between the offender and the victim) and signs (actions of the offender prevent effective self-defense of the victim, violate his rights, intentional and goal-oriented, cause harm) of domestic violence. It is noted that there are economic, psychological, sexual and physical domestic violence. The causes of domestic violence are analyzed. It is stated that domestic violence is caused by a kind of exposure to irrational thinking, which affects the feelings and behavior of the individual and as a consequence encourages the decision to commit acts of violence. The psychological nature of domestic violence is revealed through the concept of S. Karpman «dramatic triangle», where the essence of the psychological model of relations is reduced to playing in a situation of interaction of three roles: victim, abuser and rescuer. It is emphasized that domestic violence is characterized by cyclicity and recurrence. Tensions, incident, reconciliation as phases of domestic violence are characterized. It is emphasized that domestic violence causes direct and long-term psychological and physical consequences for the individual and economic and social consequences for society. It is noted that domestic violence as a modern social disease of society needs its further development and research from the standpoint of qualified psychological and legal support.

Key words: domestic violence, victim, abuser, psychological nature, social problem.

УДК 159.99:316.624
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.22>

Бойко-Бузиль Ю.Ю.

д.психол.н., доцент,
заступник завідувача
науково-дослідної лабораторії
психологічного забезпечення
Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України

Постановка проблеми. Україна однією з перших у світі визнала домашнє насильство соціальною проблемою суспільства та розпочала реалізацію відповідних заходів у сфері його запобігання і протидії. Так, у 2017 р. набув чинності Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII «Про запобігання та протидію

домашньому насильству», у 2019 р. – Закон України від 06.12.2017 № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими

явищами». Постановою Кабінету Міністрів України від 20.04.2019 № 234 затверджено «Порядок формування, ведення та доступу до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі». У лютому 2021 р. Верховна Рада ухвалила Постанову № 1185–IX «Про прийняття за основу проекту закону України про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі». Зазначене є вагомими кроками на шляху всенародної протидії проблемі домашнього насильства та показником узгодженої боротьби із суспільною хворобою XXI ст.

Нині розгорнута широка соціальна інформаційно-роз'яснювальна робота з висвітлення проблеми домашнього насильства, активно втілюються проекти, акції, тренінги, спрямовані на підвищення обізнаності суспільства щодо попередження випадків домашнього насильства, протидії діям кривдників та допомоги жертвам. Наприклад, інформаційна кампанія Фонду ООН у галузі народонаселення (UNFPA) Україна «Розірви коло», кампанія громадської організації «Ла Страда – Україна» «Стоп насильству», проект Міністерства юстиції України «Я маю право», проект Національної поліції України «Поліна», проект Європейського Союзу в Україні «Я проти насильства», проект громадської організації «Жінка майбутнього» «Театр проти насильства», освітній проект із протидії домашньому насильству «Дім(Не) Безпеки», онлайн-платформа для жертв домашнього насильства «Мені здається», освітній серіал «Онлайн-інструменти протидії домашньому насильству» на платформі «Дія. Цифрова освіта», Всеукраїнська акція «16 днів проти насильства» та ін. На офіційному сайті Національної поліції України розміщено чат-боти протидії домашньому насильству та правової допомоги. Поряд із комунікативними й освітніми заходами соціальні послуги через учинення домашнього насильства надають 396 мобільних бригад соціально-психологічної допомоги, 29 притулків, два центри медико-соціальної реабілітації і 10 центрів денного перебування постраждалих осіб.

Та, незважаючи на позитивні здобутки у законодавчій та соціальній сферах, домашнє насильство й надалі залишається приватною/сімейною справою, тому часто замовчується («Усі терплять і ти терпи») та виправдовується («Від милого пана не болить і рана»). Серед «причин» учинення домашнього насильства анонсуються: прояв любові («Дитину люби, як душу, а тряси, як грушу»), виховання («Діти пустують від матиного серця, а розумнішають від батькового дубця»), згубний вплив психоактивних речовин («П'яний б'ється, скаче,

а проспиться – гірко плаче»), природа ставлення («Бий жінку обухом: припади та послухай, як дише та мороче, значить, іще хоче»), налагодження побуду («Жінка бита, бо хата не мита»), провокації з боку жертви («У закритий рот муха не влізе»), випадковість факту події («Наскочила коса на камінь»). Але насправді домашнє насильство породжується та підкріплюється деформованим сприйняттям особистих кордонів («Як сина батько не б'є малим, то син батька буде бити старим»), токсичністю стосунків («Власне безсилля так само небезпечно, як і чуже насильство») та головне – втратою відчуття безпеки («Битому собаці кия не показуй») тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз статистичних даних та наукової міждисциплінарної літератури з юриспруденції, психології, педагогіки, соціології тощо засвідчує, що проблемі домашнього насильства приділено особливу увагу. Науковцями і практиками розкривається зміст поняття «домашнє насильство» (Т. Малиновська [10], О. Книженко [6], Л. Сукмановська [14] та ін.), досліджуються його причини та наслідки вчинення (А. Вознюк [1], О. Дудоров, М. Хавронюк [3], Т. Гуменникова, А. Метіль [2], О. Калашник, О. Краснова, А. Кривуляк, І. Сотниченко [5] та ін.), вивчається український і міжнародний досвід запобігання та протидії домашньому насильству (О. Старчук [13], В. Пахомов, О. Безвін [12], І. Лопушинський, О. Ковнір, А. Некряч [9], С. Сургова, О. Файчук [15] та ін.), пропонуються алгоритми роботи з жертвами домашнього насильства і кривдниками (О. Степанюк, О. Мельниченко [11], Ю. Царевська [16], В. Бондаровська, Т. Журавель, Ю. Пилипас [7] та ін.). Та попри вагомість отриманих результатів домашнє насильство як соціальна проблема й надалі набуває нових загрозливих масштабів і потребує розв'язання, особливо з позицій соціальної та юридичної психології.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити психологічну природу домашнього насильства як соціального явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. За інформацією Міністерства соціальної політики України, у 2020 р. зафіксовано 211 362 звернення з приводу домашнього насильства, що на 61,9% більше, ніж у 2019 р., із них: від дітей – 2 765 звернень (1,3% від загальної кількості), від жінок – 180 921 звернення (85,6%), від чоловіків – 27 676 звернень (13,1%). Обліковано 262 звернення щодо вчинення домашнього насильства стосовно осіб з інвалідністю.

На офіційному сайті Національної поліції України (pnu.gov.ua) подано, що за два місяці 2021 р. до поліції надійшло 21 161 звернення про факт учинення домашнього насильства,

складено 23 726 адміністративних протоколів за ст. 173-2 КУпАП та винесено 6 668 термінових заборонних приписів стосовно кривдників. Нині на обліку в Національній поліції України перебуває 82 747 кривдників. Та головне, близько 70% постраждалих навіть не розуміють, що стали жертвами домашнього насильства.

Згідно зі ст. 126 прим. 1 Кримінального кодексу України [8] та ст. 1 п. 1. Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [4], «домашнє насильство – це окремий вид злочину [8], діяння (дії або бездіяльність), що вчиняються або погрози вчинення таких діянь [4] щодо особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах [8]». Постраждалим (або жертвою є особа, яка зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства) від домашнього насильства можуть бути чоловік, жінка, дитина, дорослий. Конкретно до кола осіб, які перебувають (перебували) з винним (або кривдником, тобто особою, яка вчинила домашнє насильство у будь-якій формі) у сімейних або близьких відносинах, належать: подружжя, колишне подружжя, наречені, мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший із подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; особи, які мають спільну дитину (дітей); батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онучка); прадід (прабаба) та правнук (правнучка); вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онучка); діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими; опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням; прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) у сім'ї патронатного вихователя.

До характерних рис домашнього насильства зараховано: насильницьке діяння чи погроза його вчинення; специфічний характер насильства; місце вчинення (осередок сім'ї, родини); наявність родинного зв'язку між кривдником та жертвою [12, с. 296]. А. Вознюк [1, с. 11] пропонує розмежовувати поняття «домашнє насильство» і «злочин, пов'язаний із домашнім насильством». Перший варто тлумачити як злочин, передбачений ст. 126-1 КК України, натомість злочин, пов'язаний із домашнім насильством, автором пропонується визначати як будь-яке суспільно небезпечне діяння,

що полягає у застосуванні будь-якої форми насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах.

До **ознак** домашнього насильства віднесено те, що дії кривдника унеможливають ефективний самозахист жертви (найчастіше кривдник має певні переваги над жертвою: вік, статус, фізична сила, положення тощо); порушують права жертви (кривдник намагається контролювати свою жертву, тим самим обмежуючи її права та свободи); є умисними та спрямовані на досягнення цілі; завжди спричиняють шкоду [16, с. 17].

Таким чином, із правового погляду домашнє насильство – це акти умисного систематичного вчинення протиправного впливу на близьких людей, які здійснюються проти їхньої волі, з метою надбання влади і контролю над ними, що призводить до різного роду страждань, розладів здоров'я, емоційної залежності чи погіршення якості життя потерпілої особи [10, с. 90], із психологічного – це ірраціональна соціальна взаємодія, яка призводить до психотравматизації та руйнування особистості як жертви, так і кривдника.

Виділяють такі *форми* домашнього насильства: економічне (умисне позбавлення житла, їжі, одягу, майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг із лікування чи реабілітації, заборона/примушування до праці, заборона навчатися тощо); психологічне (словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи тощо); сексуальне (будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності); фізичне (ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень, залишення у небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває у небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру тощо) [4].

Причини домашнього насильства поділяють на соціальні (напруження, конфлікти, насильство в суспільстві; пропагування в засобах масової інформації насильства як моделі поведінки); економічні (матеріальні нестатки, відсутність гідних умов життя, економічна залежність, безробіття); психологічні (стереотипи поведінки); педагогічні (відсутність культури поведінки, зокрема правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової); соціально-педагогічні (відсутність усвідомленого батьківства, позитивної моделі сімейного життя на засадах ґендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини); правові (ставлення до насильства як до внутрішньосімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї як до власності, брак правової свідомості); політичні (схильність до ґендерних стереотипів, недостатній пріоритет проблем сім'ї та ґендерної рівності, увага до материнства й дитинства, а не до сім'ї загалом, брак уваги до батьківства); соціально-медичні (відсутність репродуктивної культури у населення, відповідального батьківства); фізіологічні та медичні (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій, прийом збуджувальних лікарських препаратів, хвороби нервової системи) [5, с. 17–18]. Разом із тим до основних причин домашнього насильства зараховують спосіб самоствердження, відповідну реакцію на насильство над собою, насильство заради порядку в родині [2, с. 13], залежність від психоактивних речовин, агресивність як рису особистості, дитячі психологічні травми, комплекси, психічне захворювання [7, с. 9]. Ми ж вважаємо, що до домашнього насильства призводить своєрідна експозиція ірраціонального мислення, яка впливає на почуття і поведінку особистості та, як наслідок, спонукає до прийняття рішення щодо вчинення насильства, зокрема насильницьких дій.

Психологічна природа домашнього насильства розкривається через концепцію «драматичного трикутника» С. Карпмана [11, с. 75], де сутність психологічної моделі стосунків зводиться до програвання в ситуації взаємодії трьох ролей: жертви, кривдника та рятівника [7, с. 6; 16, с. 12].

Кривдник відіграє активну роль переслідувача, тирана, агресора, ним керують суб'єктивно справедливе обурення, впевненість у власній правоті, прагнення досягти перемоги, намагання здійснити примусовий контроль. Кривдник не в змозі висловити свої потреби та зрозуміти потреби іншого, для нього насильницькі дії виступають єдиним способом ведення комунікації. Досить часто кривдником стає людина, яка має «уражену» самооцінку та сама переживала травма-

тичний досвід насильства. Жертва відчуває паніку, страх, незахищеність, образу, сором. Характерними рисами жертви є проблеми з виставленням власних кордонів, ігнорування загальноприйнятих сигналів «небезпеки» чи «напруги», схильність недооцінювати свої позитивні якості та перебільшувати негативні. Досить часто насильницькі дії для жертви є єдиним доступним способом отримання любові через страждання. Рятівником керують жалість, обов'язок, відповідальність. Рятівники наближені до жертви, коли співпереживають, прагнуть допомогти або захистити, при цьому їхні дії чи слова часто бувають необдуманими, занадто наполегливими, навіть агресивними, що уподібнює їх до кривдників.

Особливістю «динамічного трикутника» С. Карпмана є те, що ролі постійно змінюються, й одна людина може бути і кривдником, і жертвою, і рятівником одночасно, а драматизм взаємодії пов'язаний із витісненими емоціями, які створюють внутрішнє напруження у кожній з ролей і спонукають до постійного відтворення насильницького сценарію, який дає кожному «свою» вигоду: жертві – уникнення відповідальності та подальше підтвердження власної цінності, кривднику – відчуття власної могутності та переваги над іншими; рятівнику – потрібність та вихід прихованої ворожості.

Варто наголосити, що домашньому насильству властиві циклічність [11, с. 72; 16, с. 12;] та повторюваність, якщо насильство сталося хоча б раз, скоріше за все, станеться й у майбутньому, однак матиме тяжчий характер.

Виділяють фази домашнього насильства: «напруження» (підвищення напруги у відносинах, спалахи образ, вербальні агресивні дії, тривалість – від одного дня до кількох років), «інцидент» (накопичення агресії викликає ланцюгову реакцію, що веде до вибуху як інтенсивної насильницької поведінки, що завершується шоком та запереченням, тривалість – від двох годин до однієї доби), «примирення» (каяття з боку кривдника, виправдання з боку жертви, період ілюзій та мрій про позитивні зміни).

Домашнє насильство спричиняє прямі (настають відразу) та віддалені (настануть у майбутньому) **наслідки**, а саме: психологічні (стресові та панічні розлади, почуття провини та сорому, замкненість, страх спілкування, низька самооцінка, зневіра у собі, депресія, тривожність, відчай, небажання жити) і фізичні (ушкодження, каліцтво, інвалідизація, психосоматичні захворювання, вживання психоактивних речовин, передчасна смерть) для особистості та економічні (економічні втрати постраждалих, фінансові втрати роботодавців через непрацездатність жертв, додаткові витрати роботодавців на наслідки насильства,

збитки державних та громадських організацій, які надають послуги жертвам, використання коштів платників податків на кривдників) і соціальні (шкода для здоров'я та добробуту постраждалих, утрата людського життя, соціальна естафета відтворення жорстокості) для суспільства.

Та головною проблемою домашнього насильства є те, що воно досить часто не виходить за межі зачинених дверей, а отже, кривдник залишається непокараним та продовжує знущатися над жертвою. Жертва, яка піддається домашньому насильству, у кращому разі намагається якось боротися, однак найчастіше приймає таку форму взаємодії («Б'є значить любить»), замовчує та відвертається від допомоги. Тому домашнє насильство як сучасна соціальна хвороба суспільства потребує свого подальшого розроблення та супроводу з позиції психологічного та правового підходів.

Висновки з проведеного дослідження.

Домашнє насильство як явище відрізняється від інших видів насильства лише місцем свого скоєння, у сімейному, родинному колі. Домашнє насильство є соціальною хворобою суспільства, що призводить до психологічних і правових конотацій. Психологічним денотатом є корекція психотравматизації як жертви, так і кривдника, правовим – внесення змін у життя жертви та кривдника з притягуванням до відповідальності останнього.

Перспектива подальших наукових розвідок полягає у розробленні дорожньої карти запобігання та протидії домашньому насильству.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство: актуальні питання теорії та практики. *Форум права*, 2019. № 2. С. 6–14.
2. Гуменникова Т.Р., Метіль А.С. Характеристика домашнього насильства: відповідальність і наслідки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 35. Т. 2. С. 12–14.
3. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі

(науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ : Ваіте, 2019. 288 с.

4. Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

5. Попереження домашнього насильства : навчальний посібник / О.А. Калашник та ін. Київ, 2016. 92 с.

6. Книженко О. Домашнє насильство: проблеми кваліфікації. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. №. 2. С. 45–52.

7. Комплексна Програма корекційної роботи з чоловіками, які вчиняють насильство або належать до групи ризику щодо його вчинення : інформаційно-методичні матеріали / за заг. ред. В.М. Бондаровської, Т.В. Журавель, Ю.В. Пилипас. Київ : Калита, 2014. 284 с.

8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

9. Лопушинський І.П., Ковнір О.І., Некряч А.І. Запобігання та протидія домашньому насильству: механізми реалізації в сучасній Україні. *Наукові перспективи*. 2020. № 6(6). С. 159–168.

10. Малиновська Т.М. Домашнє насильство: щодо змістовного наповнення терміну. *Наше право*. 2020. № 3. С. 85–91.

11. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: теоретична частина. Київ, 2020. 316 с.

12. Пахомов В.В., Безвін О.С. Домашнє насильство в Україні та за кордоном. *Young Scientist*. 2020. № 3(79). С. 295–298.

13. Старчук О. Заходи запобігання та протидії домашнього насильства: український досвід у міжнародному контексті. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2. С. 83–87.

14. Сукмановська Л.М. Історичні аспекти виникнення проблеми домашнього насильства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Юридична*. 2016. № 3. С. 272–281.

15. Сургова С.Ю., Файчук О.Л. Державна політика у сфері подолання та протидії насильству в сім'ї: досвід України та Ізраїлю. *Public Administration and Regional Development*. 2020. № 9. С. 816–836.

16. Царевська Ю. Насильство: короткий інструктаж для консультантів та консультанток. Київ : КОН-ВІКТУС Україна, 2017. 36 с.

ЖИТТЄСВІТ ЛЮДИНИ ТА ГРУПОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ У МІЖДИСЦИПЛІНАРНІЙ ОПТИЦІ

HUMAN LIFE AND GROUP IDENTITY IN INTERDISCIPLINARY OPTICS

У статті розглянуто життєвий світ людини прекаріату та людини транскордоння. Показано, що мінлива ідентичність людини та соціальних груп (етнічних, вікових тощо) є відповіддю на усю багатоманітність соціокультурних викликів. Транзит у бік європейських вартостей передбачає переживання людиною солідарної відповідальності. Остання є новою сенсовною наповненістю життєвіту людини та посилює її громадянську відповідальність. Солідарна відповідальність є концептуальним орієнтиром для теоретичного моделювання соціальної реальності. Важливе завдання практичної філософії, соціології, психології полягає в дослідженні життєсвітів соціальних груп (прекаріату, людини транскордоння тощо), пошуку суперечливих моментів, що символізують різні життєві світи, та проведенні широкого соціокультурного діалогу. Важливо відшукати ті оптимальні міждисциплінарні моделі (наприклад, оперті на габермасівську теорію комунікативної дії), які сприяють відтворенню життєсвіту через зміцнення культури, інтеграцію суспільства, підвищення добробуту особи.

Міждисциплінарне дослідження людини прикордоння, або людини прекаріату, змінює перспективи аналізу й фокусується на соціалізації специфіки ідентичності, однак з акцентом на соціальній солідарності, мирному співіснуванні людей, захисті навколишнього середовища тощо. Сучасний науковець повинен опанувати різноманітність стилів та дисциплінарних підходів для інформативного та об'єктивного наукового дослідження. Необхідно визнати та дослідити соціально-психологічну специфіку соціокультурних, психологічних, політичних, матеріальних і семіотичних умов життя та взаємодії різних соціальних груп.

Ключові слова: життєсвіт, інтерсуб'єктивний життєвий світ, групова ідентичність, прекаріат, людина транскордоння.

The article considers the human lifeworld of "precariat man" and "cross-border man". It is shown that the changing identity of a person and social groups is a response to the diversity of socio-cultural challenges. Transit towards European values implies a person's experience of solidary responsibility. The latter is a new meaningful content of lifeworld, which strengthens its civic responsibility. Solidary responsibility is a conceptual guideline for theoretical modeling of social reality. An important task of practical philosophy, sociology, psychology is the study of the lifeworlds of social groups (precariat, cross-border people, etc.), the search for contradictory moments, which symbolize different lifeworlds, and conducting a broad socio-cultural dialogue. It is important to look for the optimal interdisciplinary models (for example, based on the Habermasian theory of communicative action, etc.), which contribute to the reproduction of lifeworlds through the strengthening of culture, integration of society, improving personal well-being.

The interdisciplinary study of the "cross-border man" or "precariat man" changes the perspectives of the analysis and focuses on the socialization of the specifics of identity, but with an emphasis on social solidarity, peaceful coexistence of people, environmental protection and more. The modern researchers must master the variety of styles and disciplinary approaches for informative and objective study. It is necessary to recognize and study the socio-psychological specifics of socio-cultural, psychological, political, material and semiotic living conditions and interactions of different social groups.

Key words: life world, intersubjective life world, group identity, precariat, transboundary person.

УДК 159.923.2:316.4(054/058.3)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.23>

Гапон Н.П.

д.філос.н.,
професор кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблематики життєвого світу людини в соціальній філософії та психології обумовлена необхідністю дати відповідь на питання про якісний стан функціонування постсучасного суспільства на засадах свободи, справедливості, духовності, добробуту тощо. Життєсвіт людини – це світ людської безпосередності (спогадів минулого й передбачення майбутнього, відчуттів, бажань, вартостей, сенсів, прагнень, атитюдів тощо). Концепція Е. Гуссерля про життєсвіт мала значний вплив на філософію ХХ ст., становлення екзистенційно-феноменологічних досліджень «раннього» М. Гайдеггера, феноменологічної соціології А. Шюца, ранніх варіантів герменевтики Г.-Г. Гадамера, теорії комунікативних систем Ю. Габермаса та філософії постмодернізму (Ж. Дельоз, Ж.-Ж. Дерріда). Життєвий світ

людини як загальнотипового представника певної соціальної страти не лише відображає соціальну реальність доби глобалізації та економічної транснаціоналізації, але й окреслює напрями дій для її змін.

Поняття життєвого світу є ланкою, що пов'язує внутрішній, суб'єктивний світ людини із соціальною реальністю, що виявляє себе у спектрі персональної, групової ідентичностей, адже життєсвіт є суб'єктивною моделлю соціальної реальності, яка формується завдяки соціальному пізнанню, комунікації та власному досвіду (інтерпретації подій власної історії чи історії власної родини). Становлення інтерсуб'єктивного життєвого світу є виразником групової ідентичності та здійснюється в процесі соціальної комунікації. Особи, які поділяють інтерсуб'єктивний досвід один одного, мають схожу систему інтерпретації подій

життєвого світу, відчувають свою причетність один до одного, як умовна чи реальна соціальна група, тобто суб'єктом інтерперсонального життєвого світу є соціальна група людей, які поділяють певний смисловий універсум. Останній є когнітивним утворенням, а саме спільним сприйняттям певної події, переживанням її та оцінюванням, інтерпретацією події, її осмислюванням та оцінюванням, породженням потреби й готовності діяти. Отже, інтерсуб'єктивний життєсвіт стає виразником групової ідентичності, а ціннісно-атитюдна структура цього життєсвіту робиться практичною та перетворювальною для соціуму. Зміст концепту життєвого світу є відповіддю людини на усю багатоманітність суспільних викликів, відповіддю, яка виникає з усвідомлення людини самої себе, а саме своєї відмінності, специфіки існування, власної гідності, уподобань, потягів та прагнень, як живої істоти, причетної до роду, народу, суспільства. Смислові «пласти світу культури формують людський зміст світу» [4, с. 237].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До проблематики життєсвіту людини та групової ідентичності людини зверталась низка філософів, соціологів, антропологів, політологів та культурологів, зокрема У. Бек, З. Бауман, К.С. Дивисенко, В. Кононов, Р. Стендінг, Ж. Тощенко, А.Є. Залужна, Є.А. Сидоровська. Проблематику життєвого світу у колективній праці «Психологія життєтворення особистості в сучасному світі» (2016 рік) досліджували психологи В.О. Климчук, Т.М. Титаренко (життєтворення, способи особистісного життєконструювання), Б.П. Лазоренко (концепція практик життєконструювання в субкультурах проблемної молоді), Т.О. Ларіна (проблема керування ризиками як фактор життєтворення особистості), О.Я. Кляпець, Ю.А. Любимова, О.Д. Гундертайло (життєтворення особистості в сімейній сфері, жіночі практики конструювання партнерських стосунків); життєконструювання у віртуальному світі (В.В. Посохова, В.В. Савінов) [7]. Дослідники в іншій колективній монографії «Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін» (2020 рік) також звернулися до проблематики автентичності особистості в просторі життєвого світу (О.М. Кочубейник), розглядали рольову теорію особистості та її життєвого світу (П.П. Горностай), психологію впливу на життєвий світ людини (В.О. Татенко) [3].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження життєсвіту як інтерсуб'єктивного утворення, яке породжує групові, соціальні ідентичності. Завданнями є аналіз структурних компонентів життєсвіту людини; розгляд людини прекаріату як одиниці вияву інтерсуб'єктивного життєсвіту та умовної гру-

пової ідентичності; виокремлення концепту «людина транскордоння» як життєсвіту пост-соціокультурної реальності; обґрунтування необхідності міждисциплінарного дослідження специфіки інтерсуб'єктивних життєсвітів та похідних від них соціальних ідентичностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 70–90-х роках минулого сторіччя праці Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дерріди, Ж. Дельоза, М. Фуко, Ж. Бодріяра доволі сильно вплинули на спосіб розмірковування про проблеми ідентичності людини та соціальних груп [2, с. 9]. На думку А. Шюца, Т. Лукмана, повсякденний життєсвіт є «регіоном дійсності, в який людина може втручатися і який вона здатна змінювати» [11, с. 17]. Отже, людина є не лише спостерігачем соціальної реальності, але й піддається стримуванню та регулюванню з боку наявних соціальних та культурних структур. Соціальний філософ, автор теорії комунікативної дії Ю. Габермас зауважив, що життєвий світ часто входить у протиріччя із системним, придушується ним. «Політична система забезпечує лояльність мас як конструктивним, так і селективним способами. У першому випадку – висуваючи проекти соціальних програм державного рівня, у другому – виключаючи з публічних дискусій певні теми та шляхи повідомлень. Останнє досягається за допомогою або соціально-структурних фільтрів доступу до формування суспільної думки, або деформації структур громадської комунікації за допомогою бюрократичних методів, або маніпулювання потоками інформації» [9, с. 67].

Початок формування людини нової культурно-економічної формації (соціальної групи, класу, страти тощо) був помічений канадським письменником Д. Коуплендом (D. Coupland) в романі "Generation X: Tales for an Accelerated Culture" (1991 рік). Він одним із перших описав подібну страту, назвавши її «космічною біднотою», яка мандрує континентами й країнами у пошуках нових вражень і перебивається випадковими заробітками [2, с. 16]. Поняття «прекаріат» є неологізмом, воно створене з комбінації слів "precarious" (лат. «нестійкий») та слова «пролетаріат». Будь-яке суспільство включає частину громадян, яких можна назвати прекаріатом. Один із соціальних економістів Великої Британії Г. Стендінг так характеризує людину прекаріату: з одного боку, це людина, в якій немає базових гарантій життєзабезпечення (зайнятості, житла, повновартісного харчування, набутих професійних навичок); з іншого боку, людина прекаріату покладається лише на пряму грошову винагороду, не розраховує на пенсію, допомогу з безробіття тощо, адже не має професійної ідентичності [14, с. 56]. Ця група таїть в собі соціальну злість (лють), певною мірою «бунт»

проти способу життя та цінностей середнього класу. Отже, стратегія трансформації життєсвіту людини прекаріату на життєсвіт, що вибудований на невідчужених, одухотворених зв'язках між людиною та її соціальним оточенням, є на часі. Стратегія повинна вміщувати не лише моральні вимоги та освітньо-соціалізаційні заходи.

В українському контексті важливим є не лише посилення власної відповідальності людини, але й досяжність людини до ключових активів сучасного суспільства. Йдеться про такі якості часу, простору, знання, які структурують життєсвіт людини. Якість часу є одним із ключових активів, однак доступ до опанування цим ресурсом є нерівним для всіх людей. Так, час – це тривалість, швидкість розгортання процесів, їхній темп і ритм. Людина прекаріату не має достатньої можливості часового контролю подій власного життя. Час в умовах безробіття навіть на мізерне дозвілля ущільнюється. Виникає необхідність «викроювати» час на подолання різноманітних соціальних бар'єрів (наприклад, бюрократичних), на пошук і виборювання чергового тимчасового робочого місця. Представники «середнього класу» мають доступ до якіснішого простору, який забезпечує автономність особи, комфорт та сприяє самореалізації. Натомість людина прекаріату перебуває в ущільненому соціальному просторі (малогабаритне житло, громадський транспорт тощо). Вона відчуває скорочення об'єктів «суспільного надбання» (парків, бібліотек тощо). Бізнес та торгівля (вуличні кафе) захоплюють та відгороджують громадський простір біля пам'яток архітектури, скульптур, фонтанів, роблять його недоступним для людини прекаріату. Не менш проблемними є доступ до ресурсу знань, практика постійної перекваліфікації та опанування навичок без швидких перспектив реалізації. Типовими переживаннями цієї людини є хвилювання через втрату прав, гарантій та професійної ідентичності. Вона переживає почуття тривоги, відчуженості, апатії. Людина прекаріату є тривожною через невизначеність. Отже, інтросуб'єктивність життєсвіту, його часової, просторової структур зміцнює групову ідентичність прекаріату.

На кожному етапі нашої історії українська людина втягнута в більш масштабний конфлікт з людиною «тоталізуючої дії». Життєсвіт останньої є результатом технократично-сцієнтичної традиції та матеріалізує волю розуму Шпенглерової «людини-завойовника». Подібному способу мислення протистоїть гуманітарно-гуманістичний підхід. За цього підходу актуалізується ідея колективної відповідальності за долю планети, людства, нації, народу. Філософ К. Ясперс починає осмислення проблеми колективної відповідальності з думки

про те, що «безглуздо звинувачувати народ як ціле у злочині, злочинець завжди лише окрема людина» [13, с. 24]. Надалі філософу було важливо показати, що колективна відповідальність має відбиватися на тривогах, сенсах та вартостях індивідуального життєсвіту. Навпаки, переживання провини за іншого стає перетворюючою силою та підґрунтям групової ідентичності, основою для прийняття колективної відповідальності [5, с. 56]. Життєсвіт конкретної людини «живиться» цінностями інтросуб'єктивного життєсвіту, який посилює персональну відповідальність, турботу.

Видатна німецько-американська філософ Г. Арєндт у праці «Відповідальність і судження» (“Responsibility and Judgment”) викладає власні позиції стосовно теми замісної колективної відповідальності, розпочатої К. Ясперсом. Відповідальність лягає на індивіда неминуче, якщо він належить до певної спільноти. Цей політичний феномен належить полісу, має суспільне значення. «Ніякі моральні – індивідуальні та особистісні – норми ніколи не знімуть з нас колективної відповідальності. Ця опосередкована відповідальність за речі, яких ми не скоювали, за наслідки того, в чому немає ніякої нашої провини, є нашою платою за той факт, що ми живемо не самі собі, а серед інших людей» [1, с. 217].

Кожна культура містить внутрішню диверситивність, (з англ. *diversity* – «розмаїтість»), а також є диверситивною щодо інших культур. До проблеми групової ідентичності людини транскордоння зверталась низка філософів, соціологів, антропологів, політологів та культурологів. Метафорично транскордоння – це завжди «перетин мосту» людиною між культурами з їхніми системами вартостей. Існує поняття «прикордоння», яке ніби задає межі культури, маркує інші, сусідні з нею культури. Поняття більше увиразнює статику соціокультурного простору, де немає акценту на процесах взаємодії, соціально-психологічних змінах соціального мислення. Натомість поняття «транскордоння» долає окреслені кордони. Його відмінність від поняття «прикордоння» підкреслюється префіксом «транс-», що вказує на подолання заданих меж та передбачає культурну взаємодію, процес. Життєсвіт людини транскордоння містить маркери диверситивної культури, такі як толерантність до інших народів, етнонаціональне багатство родинних коренів, емпатійність щодо інших представників диверситивної соціокультури, нечутливість до етностереотипів, фобій, володіння різними мовами, зацікавленість культурними звичаями інших, відкритість та любов до культурного світу рідної землі, своєї країни, патріотизм.

Життєвий світ людини прикордоння вписується у практику формування особливої іден-

тичності, про що говорив К. Чижевський у праці «Лінія повернення. Про практику прикордоння у діалозі з Чеславом Мілошем» (2013 рік) [10]. Для автора Мілошеві «Нотатки про вигнання» стали надихаючими для аналізу життєвого світу (світобачення, стереотипів, міфів, упереджень, соціальних страхів) людини пограниччя. Водночас праця відбиває усі атиitudи збереження ідентичності емігрантами «на різних географічних широтах», як не втратити орієнтації, творчих здібностей та себе самого. Автор переконливо обґрунтовує необхідність пізнавати своїх сусідів прикордоння, не відмовляти їм в іншості. «Лінія повернення» К. Чижевського – це пошук до віднайдення культурного багатоголосся, толерантності на територіях прикордоння. Треба вести постійний суспільний діалог, який долатиме різні етнічні стереотипи про «велич» якоїсь конкретної цивілізації, про неправду, яку містять соціальні міфи. Відсутність суспільного діалогу посилює напругу та конфлікти. На нашу думку, соціально-психологічний сенс прикордоння як стратегії соціалізації людини національної та етнічної ідентичності має бути збагачений новими сенсом. Йдеться про соціалізацію діалогічності як властивості сучасного соціокультурного мислення людини транскордоння, адже справжній вимір транскордоння – це діалог, утвердження диверсифікованості та подібності, відмова від мовчання про трагічні «лінії», які сприяють, а не заважають зближенню.

У своїй праці «Постлюдина» (2013 рік) філософ Р. Брайдотті репрезентувала особливий життєвий світ людини, витворений процесами глобалізації та фрагментації, деякий множинний образ людини у час посилення впливу на людську психіку інформаційних та біологічних технологій [12]. Така втрата простоти сприйманого суб'єкта не повинна демотивувати дослідника. Постлюдина допомагає нам зрозуміти сенс нашої гнучкої та множинної ідентичності. Постлюдина увиразнює трансформації людської суб'єктивності та тілесності під впливом ринкової економіки, комерціалізації, продукування генетично модифікованих організмів, які поволяють поступово стирають категоріальні відмінності між людиною та іншими видами живого. Гнучка й множинна ідентичність постлюдини постає вектором прикладних аспектів соціальної та гуманітарної науки, щоби «прояснити обриси якогось світу, не накладеного ззовні на наш світ і який є, напевно, тим самим нашим світом, лишень узятим в такій багатовимірності, яку зазвичай ми навіть віддалено не вловлюємо» [12, с. 419].

Висновки з проведеного дослідження. Зміст поняття «життєвий світ» є ширшим, ніж зміст поняття «повсякденність», бо воно є «духовною відповіддю людини на всю бага-

томанітність «викликів», глобалізації-фрагментації, тенденції ідентичності-номадизму. Така багатовекторна наповненість різними сенсами життєвого світу людини є «концептуальним орієнтиром для теоретичного моделювання соціальної реальності» [2, с. 18]. Життєвий світ є складним синтезом особистісних, культурних, соціальних елементів та пов'язаний з моделями інтерпретації або фоновими уявленнями про культуру. Отже, життєвий світ має вплив на соціальну дію. Він містить атиitudи міжособових, міжгрупових, соціальних відносин, а також інформацію про те, якими мають бути взаємини в диверсифікованій соціокультурі. Таким прикладом диверсифікованої соціокультури може слугувати соціокультура транскордоння, яка витворює особливий життєвий світ її мешканців, який зберігає пам'ять про минуле. Щоби минуле не було бар'єром для диверсифікованості соціокультури необхідні осмислення вартостей та переживань життєвого світу людини, зміна стереотипів та суджень. Вивільнення практичної мудрості у межах життєвого світу (атиitudів, почувань, суджень тощо) можливе через культивування «ситуативного морального судження», яке осмислював у своїй праці філософ Г. Марсель [6]. Його треба виробляти спільно в напрямі гуманітарного діалогу між суспільними інститутами. Подібне стосується ліній проблематизації життєвого світу людини прекаріату, зокрема тамування (подолання) «соціальної люти», яку має цей життєвий світ. Паралельно зі зростанням економічного чинника має здійснюватися робота соціальних інститутів з формування спільних колективних смислів, відповідальності, суджень про суспільний ідеал, героїчне в історії тощо. Солідаризм лише народжується, невідповідність вартостей, смислів інтерсуб'єктивних життєвих світів (групових ідентичностей) поступово долатиметься в процесі широкої суспільної комунікації та сприятиме соціальній ідентичності. Перспективою дослідження є рефлексія над проблемою різних життєвих світів людей в диверсифікованій соціокультурі. Важливо досліджувати життєві світи людини прекаріату та людини транскордоння у час війни, соціального конфлікту, адже саме ці групові ідентичності людей та їхні соціальні дії є певними складовими частинами стратегії активізації соціальних конфліктів чи, навпаки, стратегії умиротворення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арентс Х. Ответственность и суждение / пер. с англ. Д.В. Аронсона, С.М. Бардиной, Р.И. Гуляева. Москва : изд-во Института Гайдара, 2013. 352 с.
2. Гапон Н.П. Ідентичність та номадизм людини: взаємозалучені тренди сьогодення. *Ідентичності народів Центрально-Східної Європи* : колективна монографія / Н.П. Гапон, В.В. Міштал, Л.О. Хиж-

няк та ін. ; за ред. Н.О. Коваліско, А.В. Єкатеринчука, Р.О. Радзіка. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. С. 9–22.

3. Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи / М.М. Слюсаревський, Л.А. Найдьнова, Т.М. Титаренко, В.О. Татенко, П.П. Горностаї, О.М. Кочубейник, Б.П. Лазоренко. Київ : Талком, 2020. 318 с.

4. Залужна А.Є. Морально-естетичні засади життєвого світу людини. Рівне : НУВГП, 2012. 238 с.

5. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации. Москва : Айрис-Пресс, 2004. 480 с.

6. Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределы. *Проблемы человека в западной философии* / пер. с фр. В.В. Бибихина. Москва : Прогресс, 1988. С. 404–419.

7. Гундертайло Ю.Д., Климчук В.О., Кляпець О.Я. та ін. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі : монографія / ред. Т.М. Титаренко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут

соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2016. 320 с.

8. Терешкун О.В. Етика колективної відповідальності в технологічну епоху. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філософія*. 2013. Вип. 14. С. 40–44.

9. Хабермас Ю.В. Проблема легитимации позднего капитализма. Москва : Праксис, 2010. 264 с.

10. Чижевський К. Лінія повернення. Про практику прикордоння у діалозі з Чеславом Мілошем / пер. К.В. Москалець. Львів : Кальварія, 2013. 248 с.

11. Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту / пер. В.І. Кебуладзе. Київ : Український Центр духовної культури, 2004. 560 с.

12. Braidotti R. *The Posthuman*. Cambridge : Polity Press, 2013. 180 p.

13. Jaspers K. *Schuldfrage: Von der politischen Haftung Deutschlands*. München : Piper. 2. Aufl., 1987. 88 s.

14. Standing G. *The Precariat: The New Dangerous Class*. London : Bloomsbury Academic, 2011. 208 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ СТИГМАТИЗАЦІЇ І БУЛІНГУ ЧЕРЕЗ МАЙНОВУ НЕРІВНІСТЬ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

PSYCHOLOGICAL MEANS OF PREVENTING AND COUNTERACTING STIGMATIZATION AND BULLYING DUE TO PROPERTY INEQUALITY IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

У статті розглянуто психологічні засоби запобігання та протидії стигматизації та булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі для роботи як із самими стигматизованими, так і з їхнім соціальним оточенням. Ці засоби були розроблені на основі емпіричного дослідження. 56,9% дітей, які не мають сучасних гаджетів, одягу, страждають від знущань та стигматизації. 86% респондентів стали свідками стигматизації та знущань через майнову нерівність в освітньому середовищі, тоді як 72% респондентів сказали, що не знають, як саме поводитися в такій ситуації. Метою статті є обґрунтування психологічних засобів запобігання та протидії стигматизації через майнову нерівність в освітньому середовищі. Існує три основні напрями дослідницьких та практичних робіт, такі як подолання стигми людей з різним майновим статусом групою, громадою та суспільством, самостигматизація і, відповідно, подолання наслідків стигматизації. Запропоновані засоби перевірені на ефективність. Стигматизація внаслідок майнової нерівності визначається як упередження щодо окремих людей або певних груп через їх різний майновий стан та фінансову спроможність, що виявляється у приписуванні негативних рис, знеціненні та соціальній ізоляції. Стигматизація через майнову нерівність проявляється у людей як із низьким, так і з очевидно високим майновим та фінансовим станом. Обґрунтовано необхідність комплексного та технологічного підходу до подолання негативних проявів та наслідків стигматизації і знущань через майнову нерівність. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням пропозицій щодо боротьби зі стигмою через майнову нерівність у ЗМІ.

Ключові слова: стигматизація, майнова нерівність, булінг, освітнє середовище, психологічні засоби попередження, бід-

ність, багатство, власність, почуття власності.

The article deals with psychological means of preventing and counteracting stigmatization and bullying due to property inequality in the educational environment for working with the most stigmatized people and their social environment. These means were developed on the basis of the empirical research. 56.9% of children who do not have modern gadgets, clothes, suffer from bullying and stigma. 86% of respondents witnessed stigma and bullying due to property inequality in the educational environment, while 72% of respondents said they did not know exactly how to behave in such a situation. The aim of the article is to substantiate the psychological means of preventing and counteracting stigmatization due to property inequality in the educational environment. There are three main areas of research and practical works: overcoming the stigma of people with different property status by the group, community and society, self-stigmatization and, accordingly, overcoming the effects of stigma. The proposed means have been tested for effectiveness. Stigmatization due to property inequality is defined as prejudice against individuals or certain groups due to their different property status and financial capacity, which is manifested in the attribution of negative traits, devaluation and social isolation. Stigmatization due to property inequality is manifested both in people with low and clearly high property and financial status. The necessity of a complex and technological approach to overcoming the negative manifestations and consequences of stigmatization and bullying due to property inequality is substantiated. Prospects for further research are related to the development of proposals to combat stigma due to property inequality in the media.

Key words: stigmatization, property inequality, bullying, educational environment, psychological means of prevention, poverty, wealth, property, sense of ownership.

УДК 316:159.942
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.24>

Губеладзе І.Г.

к.психол.н.,
старший науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот
Інститут соціальної та політичної
психології Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. З поширенням цінностей суспільства споживання все більше й частіше зустрічаються прояви диференціації суспільства за ознакою майнової приналежності. За результати дослідження, проведеного «Ла Страда» у 2019 році, 56,9% дітей, які не мають сучасних гаджетів, одягу, потерпають від булінгу та стигматизації [1, с. 4]. Поширеність таких явищ, як булінг та стигматизація, завжди завдає шкоди психічному та фізичному здоров'ю учасників процесу, зумовлює необхідність системного вивчення та розвитку технологічного підходу в профілактиці насильства та булінгу у закладах освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорячи про майнову нерівність, частіше визначають її саме як вид соціальної нерівності. Зовсім мало досліджень стигматизації через майнову нерівність. Однак все частіше практики відзначають прояви цькування саме через майнову диференціацію. Стигма за своєю суттю є стереотипним сприйняттям певної групи людей. У цьому разі наявне стереотипне сприйняття і відповідне ставлення до осіб із низьким чи виразно високим фінансовим і майновим статусом. Важливо розрізняти стигматизацію та булінг.

Якщо булінг – це систематичні і зловмисні насильницькі дії, то соціальна стигматизація –

це негативне виділення суспільством індивіда за якоюсь ознакою з відповідним стереотипним набором соціальних реакцій на цього індивіда [4; 5]. На стигматизацію впливають забобони, ідеологеми, які історично встановилися у конкретному суспільстві і стали частиною його світогляду. Стигма пов'язана з негативною асоціацією людини чи групи осіб з чимось поганим, неprestижним, відразливим, несприйнятливим і навіть ганебним.

Зокрема, вона активно обговорюється у наукових роботах щодо проблем стигматизації та обмеження прав людини, пов'язаних з етнонаціональними, гендерними питаннями, релігією, обмеженими можливостями, певними видами захворювань, таких як СНІД, онкологія, нині COVID-19 [5; 6; 13]. Однак питання стигматизації та булінгу через фінансово-майновий стан особи чи спільноти майже не вивчається, лише побіжно розглядається в контексті психологічних проявів бідності [11; 15; 16]. Більш того, бракує практичних розробок щодо протидії і попередження таких негативних явищ.

Стигматизацію через майнову нерівність ми розуміємо як упереджене ставлення до осіб чи груп осіб через їхній інакший майновий стан і фінансову спроможність, що проявляється в приписуванні негативних рис, знеціненні та соціальній ізоляції. Такі особи, чий майновий стан вирізняється від більшості в групі, відчувають спектр негативних проявів комунікації і взаємодії, пов'язаних з майновими питаннями.

У 2020 році нами було проведено дослідження серед учасників освітнього процесу щодо поширення стигматизації і булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі. В опитуванні взяли участь 317 осіб – учасників освітнього процесу (вчителі, батьки, учні (підлітки й старшокласники)). Було визначено, що найчастіше стигматизація через майнову нерівність проявляється в освітньому середовищі, а також у медіа і соціальних мережах. 86% опитаних ставали свідками стигматизації і булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі. Тільки 34% говорять про те, що відчували прояви такого упередженого ставлення і булінгу щодо себе. 72% опитаних зазначають, що не знають точно, як правильно поводитися, коли стаєш свідком булінгу через майнову нерівність. Притому, що таку невпевненість на високому рівні продемонстрували як учні, так і батьки. Вчителі трохи впевненіше в цьому питанні, однак 72% з них зазначили, що не проти оволодіти ефективними техніками запобігання булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі.

Вивчаючи стигматизацію через майнову нерівність, можемо виокремити три основні напрями, а саме стигматизацію осіб з інакшим

майновим статусом з боку групи, спільноти й суспільства, самостигматизацію та, відповідно, подолання наслідків стигми. Як стверджують результати досліджень, більшість людей сприймає бідних/багатих як повноправних членів суспільства, але загалом схильна уникати ближчих взаємин, наприклад, працювати або жити з ними [11; 16]. Часто така стигматизація стосується осіб, які отримують чи претендують на соціальну допомогу з боку держави. Як стверджують дослідники, таке клеймо щодо отримання соціального забезпечення може призвести до пасивності і залежності бідного населення, агресивного ставлення та критики системи соціального забезпечення й загальних умов бідності. Загалом традиційні уявлення про причини бідності безпосередньо пов'язані з переживанням, відчуттям стигми [15].

Оскільки стигма за своїми функціями, як визначає Дж. Крокер, сприяє підвищенню власної самооцінки особи за рахунок стигматизації інших, підтримці позитивної соціальної ідентичності, що в результаті обертається виправданням дискримінації щодо аут-групи, допомагає керувати страхом, виконуючи захисну функцію у зв'язку з виникненням сильної тривожності [14], вона особливо яскраво проявляється серед підлітків і молоді у період ставлення їхньої Я-концепції та самооцінки.

Отже, запобігання й протидія проявам стигматизації і булінгу через майнову нерівності в освітньому середовищі є одними з пріоритетів і значущих напрямів роботи психологічної служби закладів освіти. Попри високу суспільну значущість проблеми й доволі часті прояви, проблема стигматизації і булінгу через майнову нерівність майже не вивчена, відповідно, не розробленими є засоби попередження і протидії такій стигматизації і булінгу. Більшість досліджень пов'язана із загальним підходом до формування толерантності в освітньому середовищі.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування психологічних засобів запобігання й протидії стигматизації через майнову нерівність в освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний та емпіричний аналіз проблеми прояву стигматизації через майнову нерівність в освітньому середовищі показав необхідність розроблення психологічних засобів запобігання поширенню та протидії стигматизації і булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі. Використання відповідних технік, способів і прийомів має бути спрямовано на роботу як із соціальним середовищем, так і з представниками стигматизованих на майновій основі осіб.

Посилення прояву такої стигматизації в освітньому середовищі, а саме серед підлітків, «омолодження» проявів стигматизації

через майнову нерівність, тобто все частіший прояв стигми серед молодших школярів і навіть дошкільнят, викривлення й нереалістичність свого майнового статусу і уявлень про відповідний статус інших вимагає розроблення дієвих психологічних засобів і технологій запобігання та протидії прояву стигматизації і булінгу в освітньому середовищі.

Запропоновані засоби попередження і протидії стигматизації через майнову нерівність спрямовані на формування толерантного ставлення до інших з відмінним майновим статусом та свідомого ставлення до проявів індивідуальності та «інакшості» інших.

Роботу з представниками стигматизованих менших варто спрямовувати на підвищення їхньої самоцінності, усвідомлення власних переваг і опорних сильних сторін, розвиток рефлексивних навичок, підвищення рівня комунікативних компетентностей і формування навичок емоційної і поведінкової саморегуляції. Робота із соціальним оточенням спрямована на підвищення їхньої толерантності до інакшості та різних проявів майнової нерівності через психоедукацію і підвищення рівня обізнаності щодо проявів майнової нерівності, психологічних особливостей, а також стереотипів і упереджень щодо осіб з різним майновим статусом, рольові та симулятивні ігри, фокус-групи, соціально-психологічні тренінги толерантності.

Робота з представниками стигматизованих менших оптимальніше проводити в індивідуальній роботі.

Слід здійснювати інформування й підвищення самоцінності та актуалізацію позитивних рис і особистісних ресурсів. Метою є усвідомлення власної самоцінності, позитивних рис і джерел відновлення ресурсу.

Вправа «Лист із майбутнього» [8]. Слід уявити себе сивою, літньою, досвідченою і мудрою особою, яка успішно прожила своє життя. Уявляти варто в деталях і тонкощах. Які три найважливіші речі ця людина може сказати вам нинішньому?

Вправа-медитація «Відпускання негативних переживань» [8]. Слід уявити, як ви знаходитеся на березі моря. Ви випикуєте на мокром піску негативні знання про себе, свої негативні чи слабкі сторони, вимальовуєте осіб, які негативно впливають на вас, свої страхи та обмеження. Уявіть, що всі ці негативні знання поглинає море. Уявіть себе, стоячи на скелі, камінні, над водою. Вода омиває камінь і змиває з піску всі негативні уявлення про вас, а ви впевнено стоїте на скелі, відчуваєте свої ступні чи зручне взуття. У такому впевненому стабільному стані зафіксуйте свої чесноти і переваги. Опишіть свій стан і почуття.

Завдання «Скарбниця моїх досягнень» [10] полягає в тому, щоб скласти список з мінімум

30 пунктів своїх досягнень, речей, якими особа може пишатися. Чим більше, тим краще. Важливо пройти момент паузи, після чого ще дописати кілька пунктів. Слід записувати й вагомі, й відносно дрібні досягнення, те, чим дійсно людина пишається. Якщо важко скласти такий список, можна попросити близьких сказати, за що вони цінують цю людину і які її досягнення пам'ятають. Отримані варіанти можна записати в блокнот списком, можна зробити колаж, відеоряд, скарбничку з коробочки чи у будь-який спосіб проявити творчість. Головне, щоб ваші досягнення завжди були з вами і нагадували вам про себе.

Вправа «Так, але...» [2] передбачає, що особа формує речення за принципом: «Так, у мене немає (за що зазвичай її стигматизують), але я можу дати іншим...». Наприклад, «Так, у мене немає нового смарт-годинника, але я можу дати іншим турботу і справжню дружбу».

Вправа «Я художник» [3]. Пропонуємо особі уявити негативну ситуацію, пов'язану зі стигматизацією, або кривдника. Описати максимально детально. Потім уявно помістити цю ситуацію чи особу в рамку для картини. Себе уявити художником. Дати можливість собі уявно домалювати картину, змінити її на свій розсуд, потім зменшити її у розмірах, постійно прислухаючись до своїх відчуттів. Як тільки виникне відчуття, що картина завершена або достатньо мала, щоб не приносити емоційний дискомфорт і шкоду, тоді можна зробити з нею, що захочеться, наприклад, за бажанням викинути чи якимось знищити, чи подарувати комусь.

Використання метафоричних асоціативних карт для трансформації уявлень про актуальну ситуацію. Психолог пропонує вибрати «в закриту» карту, що відображала б актуальний стан, ситуацію чи емоційний стан, який є нині. На кожне наступне питання «в закриту» вибирається 1–3 карти з такими запитаннями: «А який стан хочеться?», «Як би хотілося трансформувати ситуацію?», «Чого мені бракує, щоби бути в бажаному стані?», «В чому мої переваги?», «В чому мої сильні сторони?», «Що мені допоможе досягти бажаного стану?», «Що може змінитися, коли я досягну бажаного стану?» [9].

Для того щоби підтримати стигматизовану особу, допомогти їй знайти свої позитивні сторони, точки опори й джерело сил, вийти на потрібний позитивний стан, рекомендується використовувати ресурсні метафоричні карти, які б допомогли проілюструвати ресурсний стан особи чи дії, які допоможуть особі віднайти свої сильні сторони.

Переосмислення негативного досвіду дає змогу усвідомити свій поточний стан, актуальні переживання щодо проявів упередженого

ставлення та стигматизації через майнову нерівність. Важливою є зміна фокусу стигматизованих осіб з проблем і навіть життєвих невдач та безвиході на переваги й життєві можливості, які дають змогу вчитися та отримувати безцінний досвід.

Для відпрацювання навичок взаємодії з кривдником можна ставити такі запитання.

1) «Я не розумію, для чого ти це сказав/сказала (зробив/зробила тощо)?»

Якщо кривднику спокійно ставити це запитання, то він/вона може розгубитися і припинити свої напади. Як правило, кривдник не може чітко відповісти, для чого він/вона це робить.

2) «Як ти це визначив/визначила?»

Якщо, наприклад, дитину називають «недо-тепою», то слід поставити таке запитання: «Як ти визначив/визначила, що я не вмію цього робити?».

3) «Що тобі заважає?»

Наприклад, «Що тобі заважає відійти та зайнятися своїми справами?», «Що тобі заважає вчитися так само гарно, як і я?», «Що тобі заважає звернутися до мене по допомогу замість того, щоб заздрити?».

Робота із соціальним оточенням, яке може проявляти стигматизацію і булінг в освітньому середовищі, а може бути у пасивним спостерігачем, має бути спрямована на підвищення їхньої толерантності до інакшості та різних проявів майнової нерівності. Рекомендується проводити в груповій формі.

Рольова гра. Учасники отримують ролі, такі як учень, якого стигматизують і проявляють булінг через те, що в нього немає грошей на обіди і булочки, мама учня, яка сама його виховує, найкращий друг учня (однокласник), який часто стає свідком булінгу, старші діти, які стигматизують і проявляють булінг до учня, учитель школи, який постійно стає свідком булінгу, адміністрація школи, шкільний психолог. Усі інші грають роль німих спостерігачів, тобто усе бачать, але не втручаються. Учасники отримують таке завдання: розіграти типову ситуацію булінгу щодо учня [7].

Психологу важливо стежити за динамікою гри та емоційними переживаннями учасників. На ролі треба ретельно підбирати учнів, бажано, щоб вони не потрапили у свої реальні ролі, принаймні жертва й кривдники. По закінченню рольової гри учасникам пропонують обговорити ситуацію, які відчуття виникали, що хотілося змінити, як мали діяти різні учасники процесу, як зазвичай в тих ролях діють інші.

Вправа «Однакові можливості» [7]. Усі учасники шикуються в одну лінію. Вони отримують листочки, на яких написано ролі, з позиції яких вони будуть оцінювати наступну ситуацію. Наприклад, є такі ролі: 12-річний

хлопчик, якого виховує одна мама і який часто не снідає дома, бо немає грошей, літня бабуся, яка на останню пенсію купила четвертинку хліба, юнак, у якого є остання версія айфону і крута машина, але немає близьких друзів і коханої дівчини. Всі учасники стоять в одній лінії і на кожну ситуацію, яку зачитує ведучий, вони можуть зробити тільки один крок вперед, якщо, згідно з отриманою роллю, вони можуть це зробити. Наприклад, є такі дії: я кожного ранку смачно і ситно снідаю; я можу вільно увійти в клас і почати розмову з будь-ким з дітей; щороку ми із сім'єю відпочиваємо на морі; у мене є хороший друг; я часто вечорами ходжу гуляти з друзями. Завдання учасників полягає в тому, щоби дійти до протилежної сторони. Після закінчення ситуацій кожен учасник буде знаходитися на різних позиціях. Потім учасники спільно обговорюють, які в них були ролі, наскільки в цих ролях вони змогли просунути вперед, як вони почувалися.

Вправа на відпрацювання упереджень щодо майнового статусу. Учасникам пропонуються картинки із зображенням людей різного матеріального статку, але психолог не наголошує на цьому, а просто показує зображення певних людей. Завдання для учасників полягає в тому, щоб описати основні риси характеру, які властиві цій людині, чим вона займається, чого досягла, що вміє і любить робити; визначити, чи хотіли б ви з цією людиною дружити чи спільно працювати. По закінченню відбувається групове обговорення. Які упередження демонструвала група і чому?

Запропоновані технології пройшли апробацію серед підлітків 12–14 років і показали високу ефективність у доланні упередженості щодо осіб з іншим майновим статусом.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, стигматизація через майнову нерівність є поширеним явищем в освітньому середовищі і має різних об'єктів та суб'єктів прояву. Стигматизація через майнову нерівність проявляється щодо осіб як із низьким, так і з виразно високим майновим і фінансовим статусом. Запропоновані методи спрямовані на роботу як із особами, які зазнають стигматизації, так і з тими, хто схильний до стигматизації інших, а також так званими спостерігачами. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням пропозицій боротьби зі стигматизацією через майнову нерівність в медіа-просторі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Протидія булінгу в закладах освіти: системний підхід : методичний посібник. Київ, 2019. 132 с.
2. Берн Е. Ігри, в які грають люди. Харків, 2019. 256 с.

3. Баер У. Творческая терапия – терапия творчеством (теория и практика психотерапии, использующей разнообразные формы творческой активности) / пер. с нем. Е.В. Климовой, В.Г. Комаровой. Москва : Класс, 2013. 552 с.
4. Бовина И.Б., Бовин Б.Г. Стигматизация: социально-психологические аспекты (ч. 2). *Психология и право*. 2013. № 3 (4).
5. Доній Н.Є. Стигматизація осіб, які оступилися: питання новітнього часу. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія*. 2016. № 2. С. 93–100.
6. Коробка Л.М. Стигматизація осіб із COVID-19 в умовах поширення пандемії коронавірусу: соціально-психологічний аспект. *Проблеми політичної психології*. 2020. № 9 (23). С. 94–109. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-57>.
7. Лэндрет Г.Л. Игровая терапия: искусство отношений. Москва : Международная педагогическая академия, 1998. 368 с.
8. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Москва : Эксмо, 2005. 960 с.
9. Попова Г.В., Милорадова Н.Э. Метафорические ассоциативные карты в работе практического психолога: методика и практика. Харьков : Стиль-Издат, 2016. 223 с.
10. Свяш А.Г. Разумный мир, или Как жить без лишних переживаний. Москва, 2009. 645 с.
11. Соціальна психологія бідності : монографія / за ред. В. Васютинського. Київ : Міленіум, 2016.
12. Biernat M., Dovidio J. Stigma and stereotypes. *The social psychology of stigma* / eds. by T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl, J.G. Hull. N.Y. : Guilford, 2000. P. 88–125.
13. Corrigan P.W., Kosyluk K.A. Erasing the stigma: where science meets advocacy. *Basic and Applied Social Psychology*. 2013. № 35. P. 131–140. DOI: [10.1080/01973533.2012.746598](https://doi.org/10.1080/01973533.2012.746598).
14. Crocker J., Major B., Steele C. Social stigma. *Handbook of social psychology* / eds. by D. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey. Boston : McGraw-Hill, 1998. P. 504–553.
15. Kerbo H.R. The stigma of welfare and a passive poor. *Sociology and Social Research*. 1976. № 60. P. 173–187.
16. Mickelson K., Williams S. Perceived Stigma of Poverty and Depression: Examination of Interpersonal and Intrapersonal Mediators. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 2008. Vol. 27. No. 9. P. 903–930. DOI: [10.1521/jscp.2008.27.9.903](https://doi.org/10.1521/jscp.2008.27.9.903).

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF CHILDREN IN THE CONDITIONS OF THE PANDEMIC

У статті розглянуто психологічні та соціально-педагогічні умови адаптації дітей та підлітків в умовах пандемії COVID-19. Обґрунтовано важливість підтримки психічного і психосоціального благополуччя під час соціальної ізоляції та обмеження пересування, що накладається на людей під час карантину. Встановлено, що карантин та ізоляція є ефективними заходами у боротьбі зі спалахами COVID-19, але вони можуть мати негативні наслідки через втрату свободи, відсутність контакту з близькими та невпевненість у майбутньому. Проаналізовано результати зарубіжних досліджень впливу карантину на дітей та підлітків, а саме на емоційно-вольову сферу, фізичну активність, поведінкові прояви, тому виникає проблема адаптації дітей до різноманітних обмежень в умовах пандемії, оскільки наслідки можуть варіюватися від перепадів настрою, депресії, тривожних симптомів до посттравматичного стресового розладу.

У статті розглянуто різні підходи науковців до трактування понять «адаптація», «соціально-психологічна адаптація», а також сутнісні ознаки адаптивної спрямованості. Проаналізовано причини виникнення адаптаційних і дезадаптаційних процесів та особливості їх проявів. Виділено рівні адаптації, зокрема соціальної і психічної адаптації.

Оскільки є достатня кількість людей, у яких інформація щодо поширення вірусу та вимушених обмежень викликає тривогу і стрес, у дослідженні розглянуто різновиди дитячих реакцій на стрес. Таким чином, у найбільш невідкладних випадках у межах наявного навантаження необхідно надавати тривалу підтримку за допомогою адаптованих заходів та відповідних заходів реагування на нові ризики сфери захисту дітей, а також на нові переживання, пов'язані з пандемією.

Встановлено, що ефективна реалізація освітніх цілей у нинішній реальності можлива за умов координації психолого-педагогічної діяльності працівників психологічної служби, педагогів школи та батьків, тому організовано служби екстреної психологічної підтримки і допомоги онлайн. В умовах карантину практичні психологи та соціальні педагоги закладів освіти повинні ефективно працювати дистанційно задля зниження рівня тривоги, страхів, паніки; підвищення рівня стресостійкості та розвитку навичок емоційної саморегуляції; запобігання соціальним ризиками серед дітей та підлітків.

Ключові слова: карантин, адаптація, адаптивна спрямованість, дезадаптація, пси-

хічне здоров'я, психологічна підтримка, психологічний супровід.

The article considers the psychological and socio-pedagogical conditions of adaptation of children and adolescents in a pandemic COVID-19. The importance of maintaining mental and psychosocial well-being during social isolation and restricting the movement imposed on people during quarantine is substantiated. Quarantine and isolation have been found to be effective measures to combat COVID-19 outbreaks, but they can have negative consequences due to loss of freedom, lack of contact with loved ones and uncertainty about the future. The results of foreign studies of the impact of quarantine on children and adolescents: on the emotional and volitional sphere, on physical activity, behavioral manifestations are analyzed. Therefore, there is a problem of adaptation of children to various restrictions in a pandemic. Because the consequences can range from mood swings, depression, anxiety symptoms to post-traumatic stress disorder.

The article considers various concepts of scientists regarding the interpretation of the concept of "adaptation", "socio-psychological adaptation", and the essential features of adaptive orientation. The causes of adaptation and maladaptation processes and features of their manifestations are analyzed. Levels of adaptation, levels of social and mental adaptation are allocated.

Because there are enough people for whom information about the spread of the virus and forced restrictions causes anxiety and stress, the study looked at the types of children's reactions to stress. Therefore, in the most urgent cases, long-term support should be provided through adapted measures, and appropriate measures to respond to new child protection risks and new experiences related to the pandemic.

It is established that the effective implementation of educational goals in today's reality is possible provided the coordination of psychological and pedagogical activities of employees of the psychological service, school teachers and parents. Therefore, emergency psychological support and online help services are organized. Under quarantine conditions, practical psychologists and social educators of educational institutions must work effectively remotely, in order to reduce the level of anxiety, fear, panic; increasing the level of stress resistance and the development of emotional self-regulation skills; prevention of social risks among children and adolescents.

Key words: quarantine, adaptation, adaptive orientation, maladaptation, mental health, psychological support, psychological support.

УДК 159.922.7:616-036.21

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.25>

Дорофей С.В.

к.психол.н.,

старший викладач кафедри

психології освіти

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

Постановка проблеми. У 2020 році одним із головних чинників впливу на громадське, економічне, освітнє й приватне життя в усьому світі виявився фактор поширення пандемії COVID-19. У відповідь на пандемію відбулися суттєві зміни у життєдіяльності людей усього

світу, у тому числі в Україні. Так, було запроваджено санітарно-епідеміологічні заходи (карантинні зони, перевірка температури, скасування масових заходів, закриття навчальних та культурно-розважальних закладів); встановлено обмеження виїзду/в'їзду до країн

та пересування всередині країн; введено нові дистанційні форми праці та освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження цієї проблеми доводять, що карантин та ізоляція є ефективними заходами у боротьбі зі спалахами COVID-19, але вони можуть бути неприємними через втрату свободи, відсутність контакту з близькими та невпевненість у майбутньому. Якщо доросле населення свідоме того, що виконання умов карантину необхідне для збереження життя та здоров'я, як свого, так і інших людей, то для дітей не все так чітко, зрозуміло та однозначно. Таким чином, хоча діти менше схильні до прямого впливу вірусу, його психологічний вплив не можна недооцінювати. Наслідки можуть варіюватися від перепадів настрою, депресії, тривожних симптомів до посттравматичного стресового розладу. Діти потребують зустрічей з друзями, прогулянок на свіжому повітрі, а натомість змушені сидіти вдома за комп'ютером, виконуючи завдання, які надсилають вчителі в умовах дистанційного навчання.

Вплив цих різноманітних обмежень в умовах пандемії на психічне здоров'я підростаючого покоління, особливості соціально-психологічної адаптації дітей в умовах карантину залишається невідомим.

Нинішня криза охорони здоров'я і ризики спалахів наступних хвиль роблять нагальною необхідністю дослідження психологічного впливу заходів соціального дистанціювання на дітей і підлітків з урахуванням різних рівнів обмежень та особливості адаптації дітей до цих умов.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей соціально-психологічної адаптації дітей та підлітків в умовах карантину.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пандемія COVID-19 змусила змінити погляд на звичний перебіг подій та призвичаїтися до нових умов. Те, що на початку здавалося неможливим, зараз стало буденністю. Саме через масштаби пандемії у багатьох країнах світу запроваджено карантинні обмеження.

Карантин – це адміністративні та медико-санітарні заходи, що застосовуються для запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб. Під час карантину більшість із нас найперше піклується про своє фізичне здоров'я, забуваючи про не менш важливе – психічне. Ми пам'ятаємо, що потрібно мити руки, але забуваємо про низку інших факторів, дотримання яких допоможе зберегти позитивні думки та емоційну стабільність. Вплив умов карантину на наше психічне здоров'я та самопочуття не варто недооцінювати. Життєва ситуація, у якій ми опинилися,

є незвичною для усіх нас, вона мобілізує в нас сили, щоби справлятися з власним стресом та підтримувати значимих для нас людей.

Хоча застосування карантинних методів вкрай необхідне для контролю поширення COVID-19, організації охорони здоров'я в усьому світі відзначають важливість підтримки психічного й психосоціального благополуччя під час соціальної ізоляції та обмеження пересування, що накладається на людей під час карантину. World Health Organization наголошує на тому, що страхи, пов'язані з пандемією, не варто ігнорувати, особливо коли йдеться про дітей і підлітків. Пандемія – це час величезних потрясінь, зокрема для дітей. Вони можуть відчувати неспокій і страх. Через карантинні заходи діти можуть залишитися без розпорядку та стимулів, які давало звичне середовище. У них стає менше можливостей бути зі своїми друзями та отримувати ту соціальну підтримку, яка необхідна для доброго психічного стану. Хоча діти готові до змін, проте вони можуть важко сприймати і розуміти їх. Окрім того, незалежно від віку діти можуть проявляти роздратування та гнів, страх, самотність і безсоння, вимагати до себе більше уваги. Зарубіжні дослідження впливу карантину на дітей виявили, що серед дітей і підлітків, які були на карантині, найбільш поширеними переживаннями були занепокоєння (69%), безпорадність (66%) і страх (62%). Дослідження італійських дітей показало, що у кожній четвертій дитини спостерігаються регресивні симптоми, що вимагають фізичної близькості до батьків у нічний час, а більше 50% дітей демонструють підвищене збудження, нетерпимість до правил і надмірні вимоги [13].

Організації охорони здоров'я та експерти в галузі психічного здоров'я також визнали потенційні несприятливі психологічні наслідки карантину для дітей і підлітків. Світові дослідження виявили, що у дітей, які знаходились на карантині, спостерігається підвищена частота симптомів посттравматичного стресу порівняно з дітьми, які не були на карантині, що вказує на те, що домашнє обмеження може травмувати значну кількість дітей. Дослідження, проведене в Китаї в лютому 2020 року з участю дітей віком від 3 до 18 років, показало, що найчастіше психологічні та поведінкові проблеми викликають відволікання, дратівливість і страх, коли у дітей запитували про пандемію.

Щоденне використання екранів помітно збільшилось під час карантину. Перед карантином більшість дітей використовувала екрани від 30 до 60 хвилин на день (35,7%), тоді як під час карантину більшість дітей проводила біля екрану більше 3 годин (30,1%). 86% батьків вказали на зміни в емоційному стані і поведінці своїх дітей під час карантину, включаючи труднощі з концентрацією уваги (77%), нудьгою

(52%), дратівливість (39%), самотність (31%) і занепокоєння (30%) [13].

Щодо проявів фізичної активності, то великі зміни були виявлені під час порівняння проявів до й під час карантину. До карантину більшість дітей щодня займалась фізичною активністю від 30 до 60 хвилин (33,1%). Однак у карантині у більшості дітей фізична активність становила менше 30 хвилин (53%) [13].

Отже, усі ці психічні та поведінкові прояви є особливістю дитячої психіки. Тут виникає проблема адаптації до різноманітних обмежень в умовах пандемії. Це закономірний процес, і у кожної дитини він проходить по-різному, тому адаптаційні програми повинні бути передбачені не тільки для учнів, але й для вчителів і батьків.

Адаптація – це пристосування живого організму до умов середовища. Цей термін був екстрапольований в суспільствознавство і став означати процес пристосування людини до умов соціального середовища. Так виникли поняття соціальної і психічної адаптації, результатом якої є пристосування особистості до різних соціальних ситуацій, мікро- та макрогруп.

Важливий внесок у розроблення цього поняття здійснив Ж. Піаже. Згідно з його концепцією, адаптація у психології розглядається як єдність протилежно спрямованих процесів, а саме акомодатії та асиміляції. Перший з них (його позначають терміном «адаптація» у вузькому розумінні як «адаптація до середовища») забезпечує модифікацію функціонування психіки загалом та психічних систем зокрема відповідно до властивостей середовища. Другий процес змінює ті чи інші компоненти цього середовища, переробляючи їх згідно зі структурними компонентами психічної діяльності суб'єкта. Зазначені процеси тісно взаємопов'язані і визначають один одного, що не виключає у кожному конкретному випадку провідної ролі якогось із них. «Як немає асиміляції без акомодатії (попередньої або поточної), так немає і акомодатії без асиміляції» [1, с. 8]. Таким чином, адаптація виступає як процес і як результат, тобто визначена організація. Розуміння адаптації як єдності цих протилежно спрямованих напрямів є важливою умовою використання цього поняття як категорії, що відіграє суттєву роль у поясненні будь-якого активного функціонування.

А. Петровський, розробляючи концепцію неадаптивної або надситуативної активності, обґрунтовує обов'язкову вихідну – адаптивну спрямованість будь-яких психічних процесів та поведінкових актів. Він вказує на такі сутнісні ознаки адаптивної спрямованості:

1) наявність процесів пристосування індивіда до природного середовища, які вирішують завдання збереження тілесної цілісно-

сті, виживання, нормального функціонування тощо;

2) розгортання процесів адаптації до соціального середовища у вигляді виконання сформульованих з боку суспільства вимог, очікувань, норм, дотримання яких гарантує повноцінність особи як члена суспільства;

3) перебіг процесів самопристосування, тобто саморегуляція поведінки, діяльності, підпорядкування вищих інтересів нижчим, самореалізація мисленневих стереотипів і схем тощо;

4) функціонування процесів, котрі спричинюють підпорядкування середовища базовим інтересам особистості і дають змогу реалізувати його фіксовані предметні орієнтації, такі як задоволення потреб, досягнення мети, розв'язання життєвої задачі.

Чи пристосує індивід себе до світу, чи підпорядкує світ своїм вихідним інтересам? Учений доходить висновку, що у будь-якому разі він обстоює себе перед світом у тих своїх виявах, базис для яких уже склався, виділився в минулому. Отже, відкидається все, що надлишкове до цих вихідних орієнтацій [7, с. 13–14].

На «адаптивність – неадаптивність – дезадаптивність» у процесуальному плані та «адаптованість – неадаптованість – дезадаптованість» у результативному плані вказує А. Фурман [11, с. 15–17]. На думку вченого, соціально-психологічна адаптація визначається таким чином:

– процес і результат активного пристосування індивіда до видозміненого середовища за допомогою найрізноманітніших інтеріоризованих соціальних засобів (дій, вчинків, діяльності);

– компонент дієвого ставлення індивіда до світу, провідна функція якого полягає в оволодінні ним порівняно стабільними умовами та обставинами свого буття;

– складова частина осмислення і розв'язання типових репродуктивних задач і проблем завдяки соціально прийнятним чи ситуативно можливим способам поведінки особистості.

Це конкретно виявляється в наявності таких психологічних феноменів, як оцінка, розуміння й сприйняття особистістю навколишнього середовища, його будови, вимог, завдань. Водночас особистість, вступаючи у численні соціальні взаємини, формує сукупність уявлень не тільки про світ, але й про себе, мисленнево виокремлює ставлення до власного внутрішнього світу та його різних характеристик, формує самооцінку та утверджує установки як усвідомлену та емоційно забарвлену готовність суб'єкта сприймати світ і себе в ньому певним чином (конструктивно або деструктивно). Всі ці психічні процеси внутрішньо організуються у вигляді такого складного утворення особистості, як

її Я-концепція, тобто всієї сукупності уявлень особи про саму себе, яка отримує когнітивну складову частину, тобто образ Я; оцінкову складову частину, тобто самооцінку; поведінкову складову частину, тобто реакцію або конкретну дію [2]. При цьому Я-концепція виникає на основі взаємодії особистості із соціумом, визначає актуальну систему її самосприйняття та задає вчинкові межі реальної поведінки.

Розгортаючи думку про соціальну адаптацію як певне взаємодоповнення активної (учень цілеспрямовано видозмінює навколишнє оточення) та пасивної (він змінює свою поведінку, зміст і характер дій під впливом оточення) форм, А. Фурман вказує на спрямованість зазначеного явища полярними тенденціями, а саме процесам адаптованості/неадаптованості, тобто тим психорегуляційними механізмами, які реально функціонують у внутрішньому світі особистості. Йдеться про наявність своєрідного психологічного маятника особистісної адаптованості, який коливається між полюсами високого внутрішнього комфорту і задоволення результатами життєдіяльності та надкритичним дискомфортом і крайніми формами відчуження, що спричиняють психотравмуючий вплив на особу, викликаючи гнів або депресію. Амплітуда цього маятника, центруючись навколо особистісної невизначеності (невтручання, нейтралітету), головним чином залежить від ментального досвіду індивідуума і водночас визначає стабільність внутрішньої організації його психічного світу [11].

Вивчаючи проблеми особистісної адаптованості учнів, І. Сабанадзе вказує на полярність процесів адаптації та дезаптації і розглядає їх у процесуальному й результативному аспектах. Автор пов'язує процес адаптації з виникненням, розвитком і збереженням стану фізичного, соціального й духовного благополуччя. Соціальна адаптація – це процес і результат активного пристосування індивіда до умов соціального середовища. Ефективність адаптації залежить від адекватного сприймання особистістю себе і своїх соціальних зв'язків, порушення яких визначає полярні тенденції, функціонування цілеспрямованої системи «адаптивність – дезадаптивність». Дезадаптивність розглядається як специфічна інтегральна властивість індивідуальності людини, що проявляється в емоційній нестабільності, психогенних реакціях, тривожності, низькій мотивації досягнення та видимій акцентуації рис характеру. Процес і результат дезадаптації зумовлюється внутрішніми (когнітивними, мотиваційними, емоційними), зовнішніми (соціальними, поведінковими) та характерологічними чинниками. Залежно від дестабілізуючих умов дезадаптивність характеризується ситуативним, стійким очевидним та критичним рівнями розвитку [9].

На залежність характеру адаптаційних та дезадаптаційних процесів від стадій онтогенезу вказували багато вчених. Л. Божович, зокрема, зазначала, що на його ранніх етапах «психічні особливості і якості виникають шляхом пристосування дитини до вимог оточуючого середовища. Виникнувши таким чином, вони набувають самостійного значення і шляхом зворотного впливу починають визначати наступний розвиток» [3, с. 438–439]. Формується свідомо регуляція поведінки, коли усвідомлені цілі все більше контролюють і спрямовують акомодативну та асиміляційну активність підростаючої особистості. На високому рівні особистісного розвитку остання проявляється в тому, що людина «з істоти, що засвоює набутий людством досвід, перетворюється на творця цього досвіду» [3, с. 473].

У зв'язку з цим доцільно згадати концепцію психічних рівнів, розроблену А. Лазурським. Якщо нижчий психічний рівень «дає нам переважно індивідуумів недостатньо пристосованих, середній рівень – тих, що пристосувалися, то представників вищого рівня можна назвати пристосовуючими до себе» [6, с. 63]. Звертаючись до термінології Ж. Піаже, зазначимо, що визначальну роль у соціальній поведінці для особистостей середнього рівня відіграють процеси акомодативні, а для особистостей вищого рівня – процеси асиміляції. Саме на цьому рівні, згідно з А. Лазурським, ми «завжди зустрічаємося з більшим чи меншим чином яскраво вираженим процесом творчості, в якій би сфері вона не проявлялась» [6, с. 62].

В соціальній психології розмежовують такі рівні адаптації [10]:

1) цілеспрямований конформізм, який полягає в тому, що людина, яка пристосовується, знає, як поводитися, діяти, але зовнішньо, погоджуючись із вимогами соціального середовища, продовжує дотримуватися своєї системи цінностей (А. Маслоу);

2) взаємна терплячість, за якої взаємодіючі суб'єкти проявляють взаємну поблажливість до цінностей і форм поведінки один одного (Я. Щепанський);

3) акомодативна як найбільш поширена форма соціальної адаптації, що виникає на основі терплячості і проявляється у взаємних поступках, що означає визнання людиною цінностей соціального середовища і визнання середовищем індивідуальних особливостей людини (Я. Щепанський);

4) асиміляція, або повне пристосування, коли людина повністю відмовляється від своїх попередніх цінностей і приймає систему цінностей нового середовища (Ж. Піаже).

Існують також інші класифікації рівнів соціальної і психічної адаптації, такі як нормальна (захисна), девіантна (що відхиляється) і патологічна. Таким чином, за допомогою поняття

«адаптація» соціалізація розглядається як процес входження людини в соціальне середовище і його пристосування до культурних, психологічних і соціологічних факторів.

На події у світі та країні кожен реагує по-своєму. Проте все ще є достатня кількість людей, у яких інформація щодо поширення вірусу та вимушених обмежень викликає тривогу й стрес.

В. Каган розглядає такі різновиди дитячих реакцій на стрес [5, с. 90].

1) Психогенні характерологічні реакції та кризові стани. В дитячому віці зустрічаються переважно реакції відмови, активного й пасивного протесту, імітації, компенсації і гіперкомпенсації. В підлітковому віці їх спектр розширюється за рахунок реакцій емансипації, групування з однолітками, а також реакцій, зумовлених статевим потягом.

2) Невротичні реакції і розлади. Здебільшого спостерігається один із трьох видів невротичного реагування, таких як астеничне, obsесивне, істеричне. За поступового розвитку психогенної шкільної дезадаптації переважають відносно неспецифічні астеничні порушення (втомлюваність, подавленість, головні болі тощо). Проте поза школою, у вихідні дні чи під час канікул такі діти «оживають». Із поглибленням невротизуючої ситуації реакції переносяться на позашкільну поведінку. Прояви невротизації стають регулярними і за наявності особливостей соматичної конституції чи вродженої слабкої системи регулюючих механізмів переходять до категорії системних неврозів з порушенням діяльності фізіологічних систем (терморегуляції, стравоходу, дихання, серцево-судинної системи тощо).

3) Психогенні формування особистості. Якщо котрийсь із типів невротичного реагування підтримується протягом 2–3 років і більше, то це знаменує перехід до психогенного формування особистості. При цьому такий тип невротичного реагування стає стійкою властивістю особистості, змінює структуру характеру.

На початку поширення коронавірусної інфекції ніхто не міг сформулювати чіткого алгоритму дій в освітній сфері. У спробі продовжити навчання і підтримати дітей з'явились безліч стратегій, включаючи надання освітніх послуг дистанційно та різні гібридні конфігурації, що включають як особисті, так і дистанційні стратегії. Однак у всіх країнах за ступенем зростання захворювання вводились онлайн-заняття, і якщо на початку пандемії ідея дистанційного навчання здавалася неефективною, то нині школярі й студенти за усталеним графіком виконують домашні й контрольні завдання.

Вплив умов карантину на наше психічне здоров'я та самопочуття не варто недооціню-

вати. Життєва ситуація, у якій ми опинилися, є незвичною для усіх нас, вона мобілізує в нас сили, щоби справлятися з власним стресом та забезпечити адаптацію учнів до сучасних реалій. Таким чином, у найбільш невідкладних випадках у межах наявного навантаження необхідно надати тривалу підтримку за допомогою адаптованих заходів та відповідних заходів реагування на нові ризики сфери захисту дітей та на нові переживання, пов'язані з пандемією.

В умовах, які склалися, велике навантаження лягло на батьківські плечі. Оскільки не всі діти здатні самоорганізовуватись, усю роботу потрібно контролювати батькам. Тут є інша проблема: часто батьки не є досить авторитетними щодо освіти. Коли батьки кажуть дітям йти робити уроки, то це сприймається не так серйозно, коли це каже вчитель, тому тут головною постає співпраця вчителя й батьків, будучи ключем до успішного навчання і виховання дітей.

Ефективне досягнення освітніх цілей у сьогоденній реальності можливе за умови координації психолого-педагогічної діяльності працівників психологічної служби, педагогів школи та батьків, встановлення гуманних взаємин у системі «вчитель – діти – батьки», яке передбачає спеціальну наукову й методичну підготовку вчителя, психолого-педагогічну просвіту батьків. Сформульовано рекомендаційні вимоги до вчителів та батьків у подоланні дезадаптації, що передбачають розвиток свідомості і самосвідомості, знання дитячої і вікової психології, творче мислення, здатність до саморегуляції поведінки у складних ситуаціях, високу емоційну культуру, швидку реакцію. Доречно було б окрім стандартного переліку предметів у школах, ввести інші освітні курси, доступні не лише для школярів, зокрема курси з профілактики епідемій; курс із безпеки життєдіяльності; навчання в галузі психічного здоров'я; сімейну освіту.

Щоб допомогти дітям, нам спершу потрібно потурбуватися про себе, бо якщо ми виснажені, знервовані й роздратовані, то нам буде важко підтримувати їх і давати відчуття захисту, тому не забуваймо про базові кроки турботи про власний психологічний добробут, тому що діти щасливі тоді, коли щасливі батьки. Ми допомагаємо батькам залишатися в ресурсі, використовуючи дуже прості рекомендації (чашка кави, прогулянка на балконі тощо).

Під час встановленого законодавством карантину фахівці психологічної служби продовжують діяльність, спрямовану на забезпечення досягнення головної мети та виконання завдань психологічної служби, таких як збереження та зміцнення психічного й фізичного здоров'я, сприяння забезпеченню психоло-

гічної безпеки, надання психологічної і соціально-педагогічної допомоги всім учасникам освітнього процесу, реалізуючи це з огляду на специфіку закладу освіти, особливості та можливості здобувачів освіти. Організовано служби екстреної психологічної підтримки й допомоги онлайн.

Саме тому працівникам психологічної служби у роботі з учасниками освітнього процесу в період карантину необхідно акцентувати увагу на питаннях щодо зниження рівня тривоги, страхів, паніки; підвищення рівня стресостійкості та розвитку навичок емоційної саморегуляції; запобігання соціальним ризикам серед дітей та підлітків, які перебувають вдома без нагляду дорослих.

В умовах карантину практичні психологи та соціальні педагоги закладів освіти можуть ефективно працювати дистанційно, а саме інформувати про проведення (онлайн) тематичних психологічних вебінарів, конференцій, навчальних проєктів; організовувати проведення (онлайн) групових або індивідуальних консультацій для батьків, педагогів (тематичних або за запитом); систематично викладати просвітницьку інформацію для батьків на сайті закладу (запропонуйте теми щодо розвитку й виховання дитини, корисні поради щодо організації домашніх занять з дітьми та змістовного спільного проведення дозвілля); здійснювати систематичну комунікацію з батьками та педагогічним колективом у соціальних мережах та інших групах; рекомендувати доступні для самостійного застосування батьками методики щодо зниження рівня тривожності дітей, вправи з психогімнастики, кінезіології, рухливі, розвивальні ігри тощо; інформувати про літературу та художні фільми (мультфільми) для спільного перегляду батьків і підлітків (дітей), підготувати запитання для подальшого обговорення прочитаного й побаченого; рекомендувати батькам, педагогам книги щодо підвищення рівня їх педагогічної компетенції, які можна читати на інтернет-ресурсах безкоштовно.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, структурувано проблемне поле досвіду карантину, виявлено найбільш гострі та масштабні виклики, сформовано запит на психологічну допомогу від батьків та їх дітей,

окреслено знахідки психологічної спільноти й перспективи їхнього використання в умовах карантинних обмежень.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Перспективи її дослідження пов'язані з подальшою організацією психологічних та соціологічних онлайн-досліджень в умовах пандемії COVID-19 і карантину.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. *Вопросы психологии*. 1989. № 1. С. 92–99.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитания. Москва : Прогресс, 1986. 422 с.
3. Божович Л. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.
4. Дистанційна психологічна допомога і підтримка під час пандемії COVID-19 : семінар. URL: https://www.youtube.com/watch?v=qzgcBdV46ys&feature=youtu.be&fbclid=IwAR1pI6S5fvupZ6SRTHC8ZzG_pBxD57VEGIZFQHi_e2jKgDlpOZlkdlyTAhQ (дата звернення: 7 квітня 2021 року).
5. Каган В. Психогенные формы школьной дезадаптации. *Вопросы психологии*. 1984. № 4. С. 89–95.
6. Лазурский А. Очерк науки о характерах. Москва : Просвещение, 1995. 255 с.
7. Петровский А. Личность в психологии: парадигма субъективности. Ростов-на-Дону, 1996. 512 с.
8. Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19 : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 року № 211. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 6 квітня 2021 року).
9. Сабанадзе І. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 1997. 17 с.
10. Социальная психология личности в вопросах и ответах : учебное пособие / под ред. В. Лабунской. Москва : Гардарики, 1999. 397с.
11. Фурман А. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : Економічна думка, 2000. 197 с.
12. Adverse consequences of school closures. URL: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/consequences> (дата звернення: 8 квітня 2021 року).
13. COVID-19 and School Psychology: Adaptations and New Directions for the Field. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2372966X.2020.1852852> (дата звернення 4 квітня 2021 року).

ІННОВАЦІЙНІ СТИЛІ УПРАВЛІННЯ ЗА ОРІЄНТАЦІЄЮ НА РОБОТУ В КОМАНДІ: ЗВ'ЯЗОК З ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ, ЯКІ ВІДОБРАЖАЮТЬ ВЗАЄМОДІЮ МЕНЕДЖЕРІВ ТА ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ

INNOVATIVE MANAGEMENT STYLES ON TEAM-ORIENTATION: RELATIONSHIP WITH ORGANIZATIONAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS THAT REFLECT THE INTERACTION OF MANAGERS AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

В умовах трансформаційних змін, які відбуваються сьогодні в освіті, одним із підходів до організації управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій є командний принцип. У статті на основі емпіричного дослідження проаналізовано зв'язок між організаційно-психологічними характеристиками, які відображають взаємодію менеджерів та освітніх організацій, та інноваційними стилями («страх перед бідністю», «авторитет-підкорення», «організація», «команда»). Встановлено статистично значущі зв'язки між показником «задоволеність роботою» та інноваційними стилями управління за орієнтацією на роботу. Виявлено, що з підвищенням рівня розвитку показника «задоволеність роботою» зростає кількість менеджерів освіти, які використовують інноваційний стиль «організація». Виявлені статистично значущі зв'язки між показником «відданість організації» та інноваційними стилями управління за орієнтацією на роботу підкреслюють, що за ступенем підвищення таких показників відданості організації, як організаційна лояльність та професійна лояльність, збільшується кількість менеджерів освіти, які використовують інноваційний стиль «організація». Водночас існують певні резерви щодо вираження показників «організаційна лояльність» та «професійна лояльність» у менеджерів освітніх організацій, оскільки їх високий рівень представлено у невеликій кількості опитаних, більше третини. Отримані дані свідчать про те, що організаційно-психологічні характеристики, які відображають взаємодію менеджерів та освітніх організацій, мають значний вплив на розвиток інноваційних стилів управління за орієнтацією на роботу в команді у менеджерів освітніх організацій. Урахування результатів дослідження може сприяти розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій під час проведення спеціальної психологічної підготовки менеджерів.

Ключові слова: освітні організації, інноваційні стилі управління, робота в команді,

організаційно-психологічні характеристики.

In the conditions of transformational changes which take place today in education, one of approaches of the organization of administrative activity of managers of the educational organizations is a command principle. The article analyzes the relationship between organizational and psychological characteristics that reflect the interaction of managers and educational organizations, and innovative styles ("fear of poverty", "authority-subjugation", "organization", "team"). There are statistically significant relationships between job satisfaction and innovative job orientation management styles. It was found that with the increase in the level of development of the indicator "job satisfaction" the number of educational managers who use the innovative style of "organization" increases. Identified statistically significant links between the indicator "commitment to the organization" and innovative management styles by job orientation emphasize that as such indicators of commitment to the organization as "organizational loyalty" and "professional loyalty" increase the number of education managers who use innovative style "organization". At the same time, there are some reservations about the severity of the indicators "organizational loyalty" and "professional loyalty" among managers of educational organizations, as their high level is represented in a small number of respondents, more than a third. The data obtained indicate that the organizational and psychological characteristics that reflect the interaction of managers and educational organizations have a significant impact on the development of innovative management styles for team orientation in managers of educational organizations. Taking into account the results of the study can contribute to the development of innovative management styles in managers of educational organizations during the special psychological training of managers.

Key words: educational organizations, innovative management styles, teamwork, organizational and psychological characteristics.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.26>

Клочко А.О.

к.пед.н., доцент,
науковий співробітник
Національний університет оборони
України імені Івана Черняховського

Постановка проблеми. Трансформаційні зміни, які відбуваються сьогодні в освіті, вимагають упровадження нових підходів до процесу управління освітніми організаціями. Одним із таких підходів є командний принцип організації управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій.

Практичне вирішення проблеми формування управлінських команд в освітніх організаціях передбачає визначення та усвідом-

лення важливості системної психологічної підготовки менеджерів освіти до формування професійних управлінських команд. Сучасний менеджер освіти мусить чітко визначати та усвідомлювати основні завдання лідера управлінської команди, які тісно співвідносяться з основними управлінськими функціями менеджера.

Процес створення ефективної команди орієнтований на співставлення можливо-

стей команди з вимогами освітньої організації, стратегіями та планами її розвитку, отже, сприяє досягненню організацією поставленої мети, консолідованій і злагодженій праці її членів, оптимальному використанню їх ресурсів і можливостей, а також професійному та особистісному зростанню. Ефективне управління командою, на нашу думку, залежить від рівня сформованості стилю управлінської діяльності менеджера освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психолого-акмеологічний підхід до проблеми формування керівником управлінської команди розглядався в роботах Ю.В. Синягіна [2]; інтегративні моделі командотворення охоплюють концепції Дж. Катценбаха, Д. Сміта [3], К. Бене, П. Шитса [13], Р. Белза [12], А.В. Петровського [6], М.Г. Ярошевського [10], С.К. Сергієнка [9].

Важливу роль у процесі введення змін в освітніх організаціях можуть відігравати інноваційні стилі управління менеджерів освіти. За нашого підходу [4] інноваційні стилі управління являють собою таку систему методів, прийомів, способів здійснення управлінської діяльності відповідно до інноваційних завдань, які виникають сьогодні в організації: реалізація не лише власне управлінських (адміністративних) завдань, але й лідерських завдань; здатність впроваджувати інноваційні підходи в управління; здатність створювати команди та працювати в командах; уміння гармонійно поєднувати інтереси організації та працівників; здатність керівника продовжувати власний саморозвиток.

Постановка завдання. Виходячи з актуальності та недостатнього розроблення проблеми, ми визначили таку мету дослідження: проаналізувати зв'язок між організаційно-психологічними характеристиками, які відображають взаємодію менеджерів та освітніх організацій, та інноваційними стилями управління за орієнтацією на роботу в команді менеджерів освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для дослідження задоволеності менеджерів освітніх організацій роботою використовувалась методика «Оцінка задоволення роботою» (В.А. Розанова) [8]. Методика складається з 14 тверджень, у яких запропоновано 5 варіантів відповіді залежно від рівня задоволеності працею. Отриманий після оброблення показник відбиває задоволення працею співробітника, причому чим більше отриманий показник, тим менше задоволеність працею співробітника.

Задля дослідження відданості менеджерів освітнім організаціям було використано опитувальник організаційної лояльності (С.С. Баранська) [1], який передбачає вимірювання організаційної лояльності (за показ-

никами «гордість за організацію», «включення у справи організації», «лояльна поведінка») та загального показника організаційної лояльності (за показниками професійної лояльності, лояльності до праці). Опитувальник спрямований також на виявлення рівня фактичної відданості працівників, тобто відданості освітній організації, в якій вони працюють. Згідно з методикою дослідження, відданість організації у працівників освітніх організацій – це стійке емоційне ставлення працівників до освітньої організації, яке характеризується прийняттям організаційних цілей та цінностей, бажанням докладати значних зусиль заради забезпечення ефективності діяльності та розвитку освітньої організації, вираженням прагненням якомога довше залишатися членом цієї організації.

Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 22).

У дослідженні взяли участь 1 219 менеджерів освітніх організацій низки областей України, зокрема 990 менеджерів із традиційних закладів освіти і 229 керівників з інноваційних закладів освіти. За місцем розташування були виділені такі організації: у селі або селищі міського типу – 6,9%; у районному центрі – 53,8%; в обласному центрі – 18,0%; у столиці – 7,8%. За часом функціонування освітні організації були розподілені таким чином: до 10 років – 10,8% організацій, від 11 до 20 років – 13,5%, понад 20 років – 75,6%. Щодо кількості осіб, які працюють в освітніх організаціях, то 22,5% освітніх організацій мали працівників до 50 осіб, 77,5% організацій мали штат понад 50 осіб. За кількістю дітей, які навчаються у закладі, дані розподілились таким чином: до 500 осіб – 18,2%, від 500 до 1 000 осіб – 24,1%, понад 1 000 осіб – 57,7%.

За допомогою опитувальника «Оцінка стилю діяльності менеджера» (Р. Блейк, Дж. Мутон) [7] було виявлено кількісне вираження стилів управління за орієнтацією на роботу в команді у менеджерів освіти. Стиль «будинок відпочинку» мав 58,2%, «страх перед бідністю» – 23,1%, «авторитет-підкорення» – 1,1%, «організація» – 17,6%, «команда» – 0,0%.

Відповідно до наявних у літературі [7] характеристик стилів, стиль управління «страх перед бідністю» характеризується зусиллями з боку менеджерів освіти, спрямованими на забезпечення мінімальної якості роботи, яка дає можливість уникнути звільнення. Така позиція характеризує менеджера освіти, який досить холодно ставиться як до своїх підлеглих, так і до самого процесу виконання завдань.

Стиль управління «авторитет-підкорення» відповідає стилю, за якого менеджер освіти створює такі умови для роботи, за яких активність підлеглих зводиться до мінімуму, а сам

менеджер намагається тримати все в своїх руках під власним контролем. Такого менеджера не хвилює моральна атмосфера, яка панує в колективі.

Менеджери освіти, яким притаманний стиль управління «будинок відпочинку», в основу своєї діяльності покладають людські стосунки, створюють «теплу» атмосферу в колективі, але мало піклуються про ефективність виконання поставлених завдань.

Менеджери освіти, які використовують стиль управління «організація», знаходять баланс між ефективною організацією роботи й моральним кліматом у колективі. Такий менеджер освіти вміє поєднувати турботу як про людей, так і про освітню організацію, тому можна говорити, що вони реалізують у своїй професійній діяльності інноваційні підходи до управління.

Нарешті, стиль управління «команда» відповідає такому стилю, за якого менеджер прагне об'єднати в групу однодумців і побудувати роботу так, щоб кожен член колективу бачив у ній можливість самореалізації та підтвердження власної значущості.

За нашого підходу [4], скоріше за все, можна говорити про те, що стилі управління «страх перед бідністю», «авторитет-підкорення», «будинок відпочинку» можна віднести до традиційних стилів управління, а стилі управління «команда», «організація» є інноваційними стилями управління.

Нами було виділено організаційно-психологічні характеристики (задоволеність роботою, відданість організації), які відображають взаємодію менеджерів та освітніх організацій.

Почнемо з аналізу зв'язку між задоволеністю менеджерів роботою та інноваційними стилями управління за орієнтацією на роботу в команді.

В результаті дослідження встановлено статистично значущий зв'язок ($p < 0,001$) між рівнями розвитку показника «задоволеність роботою» та менеджерами освіти, які використовують стиль управління «організація» (табл. 1).

Як видно з табл. 1, із підвищенням рівня розвитку показника «задоволеність роботою» кількість менеджерів освіти, які використовують стиль управління «організація» (не задоволені 2,0% менеджерів, не зовсім задоволені 35,1% опитаних, задоволені 49,7% опитаних, цілком задоволені 13,2% менеджерів освіти), зростає. Це говорить, на наш погляд, про те, що менеджерам освітніх організацій з високими показниками задоволеності роботою притаманна підвищена мотивація до роботи за рахунок насамперед задоволення потреб у самореалізації, як наслідок, це сприяє використанню інноваційних стилів управління.

Цікавим виявився той факт, що з підвищенням рівня розвитку показника «задоволеність роботою» зростає кількість менеджерів освіти, які використовують традиційні стилі управління, такі як «страх перед бідністю» (зовсім не задоволені 1,0%, не задоволені 4,5%, не зовсім задоволені 33,3%, задоволені 50,7%, цілком задоволені 10,4%), «авторитет-підкорення» (не задоволені 30,0%, не зовсім задоволені 20,0%, задоволені 50,0%), «будинок відпочинку» (зовсім не задоволені 0,4%, не задоволені 1,8%, не зовсім задоволені 24,4%, задоволені 60,1%, цілком задоволені 13,3%), тобто підвищення рівня задоволеності роботою сприяє підвищенню використання традиційних стилів управління менеджерами освіти. На наш погляд, це обґрунтовується тим, що задоволеність працею – це складне й багатогранне поняття, яке може означати різні речі для різних людей, що підтверджується дослі-

Таблиця 1

Зв'язок між задоволеністю менеджерів освітніх організацій роботою та їхніми інноваційними стилями управління за орієнтацією на роботу в команді (% від загальної кількості опитаних)

Показник	Рівні розвитку	Традиційні стилі управління			Інноваційні стилі управління
		«страх перед бідністю»	«авторитет-підкорення»	«будинок відпочинку»	«організація»
Задоволеність роботою	зовсім не задоволені	1,0*	–	0,4*	–
	не задоволені	4,5*	30,0*	1,8*	2,0*
	не зовсім задоволені	33,3*	20,0*	24,4*	35,1*
	задоволені	50,7*	50,0*	60,1*	49,7*
	цілком задоволені	10,4*	–	13,3*	13,2*

* $p < 0,001$

дженнями таких науковців, як О.М. Кокун [5], Дж. Шермерорн, Дж. Хант, Р. Осборн [11].

Можна припустити, що під задоволеністю роботою ці менеджери освіти перш за все розуміють задоволення власних, суто прагматичних інтересів у процесі професійної діяльності, але це припущення потребує емпіричних доказів.

Перейдемо до аналізу зв'язку між відданістю менеджерів освітнім організаціям та інноваційними стилями управління за орієнтацією на роботу в команді (табл. 2).

Так, дослідження показало, що існує статистично значущий зв'язок між такими показниками відданості менеджерів освітнім організаціям, як організаційна лояльність ($p < 0,001$), професійна лояльність ($p < 0,05$), та інноваційними стилями управління менеджерами освіти.

В результаті дослідження встановлено, що за ступенем підвищення організаційної лояльності кількість менеджерів освіти, які використовують стиль «організація», збільшується, оскільки більшість менеджерів освітніх організацій має високий (34,2%) та середній (36,8%) рівні вираження стилю «організація». Лише невелика частина опитаних, менше третини (28,9%), має низький рівень вираження

стилю управління «організація». Це свідчить про те, що чим вище рівень організаційної лояльності, тим більше рівень вираження інноваційного стилю «організація». На наш погляд, такий результат пояснюється тим, що організаційна лояльність менеджерів освітніх організацій виражається в сумлінному виконанні всіх доручень і проявляється у сформованих у педагогічному колективі дружніх відносинах, наявності командного духу та здійсненні діяльності, яка допомагає досягати цілей освітньої організації, тому організаційна лояльність виступає індикатором розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освіти.

Щодо показника «професійна діяльність», то тут прослідковується така закономірність: кількість менеджерів освіти, які використовують стиль «організація» і у яких зафіксовано високий рівень його вираження, складає 32,7% менеджерів, середній рівень – 39,2% менеджерів, низький рівень – 34,2% опитаних. Це свідчить про те, що задоволення потреби професійної самореалізації менеджерів, максимальна відданість їх роботі сприяють підвищенню рівня професійної лояльності, забезпечують високий ступінь відданості освітній організації, що сприяє розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освіти.

Таблиця 2

Зв'язок між відданістю менеджерів освітнім організаціям та їхніми інноваційними стилями управління за орієнтацією на роботу в команді (% від загальної кількості опитаних)

Показник	Рівні розвитку	Традиційні стилі управління			Інноваційні стилі управління
		«страх перед бідністю»	«авторитет-підкорення»	«будинок відпочинку»	«організація»
Гордість за організацію	низький	26,9	60,0	23,6	27,5
	середній	35,8	20,0	32,9	34,0
	високий	37,3	20,0	43,5	38,6
Включення у справи організації	низький	14,9	50,0	16,4	21,7
	середній	33,8	20,0	31,8	30,9
	високий	51,2	30,0	51,8	47,4
Лояльна поведінка	низький	38,3	50,0	31,0	29,4
	середній	45,3	40,0	44,9	51,0
	високий	16,4	10,0	24,1	19,6
Організаційна лояльність	низький	24,4**	60,0**	20,6**	28,9**
	середній	51,7**	20,0**	42,7**	36,8**
	високий	23,9**	20,0**	36,7**	34,2**
Професійна лояльність	низький	26,4*	60,0*	23,1*	28,1*
	середній	44,8*	30,0*	37,2*	39,2*
	високий	28,9*	10,0*	39,7*	32,7*
Лояльність до праці	низький	13,9	10,0	11,9	17,6
	середній	64,7	90,0	65,8	59,5
	високий	21,4	–	22,3	22,9

* $p < 0,05$; ** $p < 0,001$

Водночас можна говорити про певні резерви щодо вираження показників «організаційна лояльність» та «професійна лояльність» у менеджерів освітніх організацій, оскільки високий їх рівень представлено у невеликої кількості опитаних, більше третини.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, можемо зробити висновок, що організаційно-психологічні характеристики, які відображають взаємодію менеджерів та освітніх організацій, справляють значний вплив на розвиток інноваційних стилів управління за орієнтацією на роботу в команді у менеджерів освітніх організацій.

Врахування результатів дослідження може сприяти, на нашу думку, розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій під час проведення спеціальної психологічної підготовки менеджерів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранская С.С. Методика измерения лояльности. *Психологические исследования*. 2011. № 1 (15). URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n1-15/436-baranskaya15.html>.
2. Безрукова Е.Ю., Бухтиярова И.В., Синягин Ю.В. Психологические технологии в формировании управленческой команды : учебно-методическое пособие. Москва : РАГС, 2003. 131 с.
3. Катценбах Дж., Смит Д. Командный подход. Создание высокоэффективной организации / пер. с англ. Москва : Альпина Паблицер, 2013. 376 с.
4. Клочко А.О. Теоретичні аспекти дослідження стилю управління в керівників освітніх організацій. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2017. Т. I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 47. С. 29–33.
5. Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості : монографія / О.М. Кокун, В.В. Клименко, О.М. Корніяка, О.Р. Малхазов та ін. Київ : Педагогічна думка, 2015. 297 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/10038>.
6. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва : Политиздат, 1982. 256 с.
7. Райгородский Д.Я. Психодиагностика персонала. Методика и тесты : учебное пособие для факультетов: психологических, экономических и менеджмента : в 2 т. Т. 1. Москва : Бахрах-М, 2007. 672 с.
8. Сардак О.В. Управление лояльностью персонала предприятий в условиях рыночной экономики. *Портал Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского*. 2010. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/portall/socgum/Vdnuet/econ/2010>.
9. Селигман М.Э.П. Новая позитивная психология: научный взгляд на счастье и смысл жизни / пер. с англ. Москва : София, 2006. 368 с.
10. Социально-психологические аспекты руководства научным коллективом. *Проблемы руководства научным коллективом* / М.Г. Ярошевский, С.Г. Кара-Мурза, В.П. Карцев и др. Москва : Наука, 1982. С. 13–49.
11. Шермерорн Дж., Хант Дж., Осборн Р. Организационное поведение. Санкт-Петербург : Классика МВА. 640 с.
12. Barry D. Managing the bossless team: Lessons in distributed leadership. *Organizational Dynamics*. 1991. Vol. 20. P. 31–47.
13. Benne K.D., Sheats P. Functional roles of group members. *Journal of Social Issues*. 2007. Vol. 8. P. 30–35.

ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ КАНДИДАТІВ НА СЛУЖБУ ДО БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ISSUES OF PSYCHOLOGICAL SELECTION OF CANDIDATES FOR SERVICE IN THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE

У статті розглянуто питання законодавчого забезпечення психологічного відбору кандидатів на службу до Бюро економічної безпеки України. Зокрема, проаналізовано нинішній стан нормативно-правового обґрунтування та регулювання процесів психофізіологічного опитування та психологічного тестування кандидатів на службу; наведено законодавчо закріплені вимоги, що висувуються до кандидатів на службу в Бюро економічної безпеки України; розглянуто приклад першої спроби законодавчого регулювання питань психофізіологічних досліджень у іншому правоохоронному органі – Державному бюро розслідувань; проведено паралелі та порівняння підходів до законодавчого врегулювання питань застосування поліграфа та здійснення психофізіологічних досліджень та опитувань; визначено мету психологічного тестування кандидатів на службу, яка полягає у виявленні осіб з ознаками девіантної поведінки, осіб з утрудненою та уповільненою адаптацією, осіб з несформованою мотивацією; детально розглянуто характеристики, визначення та можливості застосування кожної психологічної якості та характеристики; прогнозовано перспективи та надано рекомендації щодо подальшого нормативно-правового врегулювання процесів психологічного тестування, професійно-психологічного відбору та психологічного супроводження діяльності працівників Бюро економічної безпеки України; підкреслено, що для досягнення суспільно значимого результату під час виконання завдань щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави, детективи Бюро економічної безпеки України мають право проявляти ситуативно-позитивні форми девіантної поведінки; рекомендовано керівництву Бюро економічної безпеки України звернути увагу на запровадження інституту наставництва як важливої складової частини системи професійного відбору та процесу адаптації молодих працівників. У процесі організації діяльності підрозділів Бюро економічної безпеки України керівникам слід враховувати, що успішна мотивація у працівників формується завдяки належній організації роботи, позитивному морально-психологічному клімату, забезпеченню професійної підготовки, підвищенню кваліфікації та можливості професійного і кар'єрного зростання.

Ключові слова: психологічний відбір, психофізіологічне опитування, поліграф, психофізіологічне дослідження, психологічне тес-

тування, девіантна поведінка, адаптація, утруднена адаптація, мотивація, несформована мотивація.

The article considers the issues of legislative support of psychological selection of candidates for service in the Bureau of Economic Security of Ukraine. In particular, the current state of legal substantiation and regulation of the processes of psychophysiological examination and psychological testing of candidates for the service is analyzed. There are statutory requirements for candidates for service in the Bureau of Economic Security of Ukraine. An example of the first attempt to legislate psychophysiological research in another law enforcement agency – the State Bureau of Investigation – is considered. Parallels and comparisons of approaches to the legislative regulation of the use of the polygraph are carried out and psychophysiological researches and interrogations are carried out. The purpose of psychological testing of candidates for the service is determined, which is to identify people with signs of deviant behavior, people with difficult and delayed adaptation, and people with unformed motivation. The characteristics, definitions and possibilities of application of each psychological quality and characteristics are considered in detail. Prospects are forecasted and recommendations are given for further legal regulation of the processes of psychological testing, professional and psychological selection and psychological support of the staff of the Bureau of Economic Security of Ukraine. It is emphasized that in order to achieve a socially significant result, performing tasks related to the fight against crimes that encroach on the functioning of the state economy, detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine have the right to demonstrate situationally positive forms of deviant behavior. It is recommended that the management of the Bureau of Economic Security of Ukraine pay attention to the introduction of the institution of mentoring as an important component of the system of professional selection and the process of adaptation of young workers. In the process of organizing the activities of the Bureau of Economic Security of Ukraine, managers should take into account that successful motivation of employees is formed through proper organization of work, positive moral and psychological climate, training, education and professional and career growth opportunities.

Key words: psychological selection, psychophysiological survey, polygraph, psychophysiological research, psychological testing, deviant behavior, adaptation, difficult adaptation, motivation, unformed motivation.

УДК 159.9.07:340
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.27>

Корсун С.І.

к.психол.н., доцент,
професор кафедри психології
та педагогіки
Університет сучасних знань

Льовкіна О.Г.

д.філос.н., професор,
професор кафедри психології
та соціології
Університет державної фіскальної
служби України

Постановка проблеми. У рамках реформування системи правоохоронних органів України ухвалено закон, яким створено єдиний орган з розслідування економічних злочинів – Бюро економічної безпеки України. Передбачено, що це буде аналітичний орган, який системно протидіятиме правопорушен-

ням, що посягають на функціонування економіки держави. Реформування правоохоронних органів нашої країни, зокрема створення Бюро економічної безпеки України, спрямоване на розвиток та зміцнення демократичних засад суспільства, зменшення тиску на платників податків та забезпечення економіч-

ної безпеки держави. Законодавство передбачає міжнародну співпрацю правоохоронних органів, поступову інтеграцію у світову правоохоронну систему. Зазначені перспективи висувають підвищені вимоги до процесу професійно-психологічного відбору персоналу, вимагають підвищення якості роботи з кадрами та використання кращого світового досвіду у психологічному забезпеченні сфери економічної безпеки.

Орієнтація суспільства на пріоритети загальнолюдських цінностей вимагає у Бюро економічної безпеки України (далі – Бюро) забезпечення прозорості діяльності та суспільного контролю. Задля цього законодавець передбачив створення ради громадського контролю при Бюро, необхідність для Бюро регулярного інформування суспільства про свою діяльність, установив обов'язковий щорічний звіт директора Бюро перед Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України про діяльність Бюро за попередній рік.

На сучасному етапі, у процесі створення та комплектування Бюро економічної безпеки України, пріоритетного значення набувають завдання забезпечення підрозділів Бюро професійно та психологічно придатними й високопрофесійними працівниками.

Законодавче забезпечення певних аспектів проблеми професійного психологічного відбору кандидатів на службу отримало своє відображення у Законі України «Про Бюро економічної безпеки України». Норми Закону закріплюють основні вимоги до кандидата на службу, регламентуючи, зокрема, що на службу приймаються на конкурсній основі в добровільному порядку громадяни України, які здатні за своїми особистими, діловими та моральними якостями, віком, освітнім та професійним рівнями, а також станом здоров'я ефективно виконувати відповідні службові обов'язки. Крім того, кандидати на службу за їх згодою проходять психофізіологічне опитування та обов'язкове психологічне тестування.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд питань законодавчого забезпечення психологічного відбору кандидатів на службу до Бюро економічної безпеки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Законом України «Про Бюро економічної безпеки України» від 28 січня 2021 року № 1150-ІХ (далі – Закон № 1150-ІХ) визначено поняття детектива Бюро економічної безпеки України (далі – Бюро). Детектив Бюро – службова особа, уповноважена в межах компетенції, визначеної Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» (далі – Закон № 2135-ХІІ) та Кримінальним процесуальним кодексом України [1].

Частиною 1 статті 24 Закону № 1150-ІХ передбачено, що кандидати на посаду в Бюро економічної безпеки України, що передбачають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, за їх згодою проходять психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа [1].

В абзаці 2 частини 1 статті 24 Закону № 1150-ІХ визначено, у чому полягає психофізіологічне опитування. Психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа полягає у нешкідливому для життя й здоров'я людини опитуванні з використанням поліграфа – багатоканального пристрою, призначеного для реєстрації та запису в реальному часі показників емоційної напруги особи, що виникають як реакція на інформацію у вигляді слів, зображень тощо [1].

Необхідно зазначити, що це не перша спроба законодавчого врегулювання питання використання поліграфа у сфері професійного відбору кандидатів на посаду. У Законі України «Про Державне бюро розслідувань» питанням проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа присвячено статтю 26. Нормами цієї статті регламентовано проведення поліграфічного дослідження кандидатів до вступу на службу до Державного бюро розслідувань, а також працівників ДБР не рідше одного разу на рік під час проходження служби [2].

Нормами Закону № 1150-ІХ не регламентовано періодичність поліграфічних досліджень працівників Бюро економічної безпеки України, натомість законодавець покладає на Директора Бюро економічної безпеки України повноваження щодо прийняття рішення про необхідність проведення психофізіологічного опитування діючих працівників із застосуванням поліграфа.

Закон № 1150-ІХ вперше на законодавчому рівні закріплює необхідність психологічного тестування кандидатів на посади, що передбачають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, тобто на законодавчому рівні визначаються психологічні засади професійного відбору кандидатів. Законодавче передбачив, що психологічне тестування має проводитися задля виявлення серед кандидатів осіб з ознаками девіантної поведінки; з утрудненою або уповільненою адаптацією; з несформованою мотивацією [1].

Розглянемо законодавчо закріплені вимоги до кандидатів на посади в Бюро більш детально.

Девіантна поведінка.

У Законі № 1150-ІХ девіантна поведінка визначається як форма особистої поведінки кандидата, що суперечить загальноприйнятим моральним або правовим (дисциплінарним) нормам.

Термін «девіантна поведінка» походить від латинського *deviatio* («відхилення»). Отже, людина з девіантною поведінкою поводить себе не так, як усі, її поведінка відрізняється від звичної, прийнятої для оточення [3, с. 15].

Нині існують різні наукові підходи до класифікації та типологізації девіантної поведінки. Психологи стверджують, що відхилення від норми можуть бути як негативними, так і позитивними. У разі позитивних девіацій йдеться про нестандартну особистість, для якої характерні оригінальні, творчі ідеї та креативні, нестандартні вчинки, дії.

У межах психологічного підходу науковці виокремлюють три такі основні групи поведінкових девіацій:

- негативні (наприклад, вживання наркотиків);
- позитивні (наприклад, творчість, креативність);
- нейтральні (наприклад, жебрацтво) [3, с. 23].

У межах кримінологічного підходу вітчизняний науковець С. Корецький запропонував три такі підтипи девіантної особистості [4, с. 17]:

- ситуативно-девіантний підтип – підтип особи, для системи цінностей якої характерна наявність установок на вчинення девіантних дій тільки за умов надзвичайно складних життєвих ситуацій, що відверто спонукають до вчинення саме таких дій;
- стійкий девіантний підтип – підтип особи, для системи цінностей якої характерна наявність життєвих установок, які обумовлюють існування навколо особи соціального оточення, в якому відхилення від нормативних систем, не санкціонованих державою, але загально визнаних суспільством, визнаються нормою поведінки (інституалізація девіації);
- послідовно девіантний підтип – підтип особи, для системи цінностей якої характерні установки на свідоме формування соціального оточення, для якого девіація є нормою життя.

На нашу думку, зрозумілим та цілком очевидним є той факт, що для кандидатів на посаду в Бюро неприйнятними є негативні та нейтральні девіації у межах психологічного підходу. Водночас ознаки позитивної девіації у кандидата на службу мають оцінюватися схвально. На ці аспекти проблеми необхідно звернути увагу під час підготовки та ухвалення відомчих нормативно-правових актів якими буде регламентований порядок професійного відбору кандидатів та проходження ними психологічного тестування.

Крім того, з огляду на те, що детектив Бюро уповноважений здійснювати оперативно-розшукову діяльність (пункт 2 частини 1 статті 2 Закону № 1150-IX), а до працівників Бюро належать особи, які є гласними та негласними штатними працівниками (частина 1 статті 19

Закону № 1150-IX), виникає закономірний висновок щодо службової (оперативної) необхідності використання працівниками ситуативно-девіантного типу поведінки, наприклад, у ситуаціях проведення контрольованої поставки та контрольованої і оперативної закупки товарів, предметів та речовин (пункт 2 частини 1 статті 8 Закону № 2135-XII), негласного виявлення та фіксування слідів тяжкого або особливо тяжкого злочину, документів та інших предметів, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, у тому числі шляхом проникнення та обстеження публічно недоступних місць (пункт 7 частини 1 статті 8 Закону № 2135-XII), під час здійснення спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтроля місця (пункт 11 частини 1 статті 8 Закону № 2135-XII) тощо [5].

У зазначених випадках детектив Бюро свідома проявлятиме форми девіантної поведінки, однак ці форми є необхідними для досягнення суспільно значимого результату, отже, такі форми девіацій є позитивними та ситуативними. Таким чином, можемо констатувати, що для досягнення суспільно значимого результату під час виконання завдань щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави, детективи Бюро мають право проявляти ситуативно-позитивні форми девіантної поведінки.

Адаптація.

Адаптація (від лат. *adaptation* – «приспособлення») – це зміни, що супроводжують на рівні психічної регуляції процес активного пристосування індивіда до нових умов життєдіяльності. Адаптація працівника – це процес пристосування індивіда до робочого місця й трудового колективу [6; 7].

Оскільки адаптація – це процес, то виявлення осіб з утрудненою або уповільненою адаптацією серед кандидатів на посади виключно шляхом психологічного тестування – це надзвичайно складне завдання. Тестові методики, що дають змогу оцінити процес адаптації ще до початку самої адаптації, не зможуть дати релевантних та валідних результатів, а, навпаки, можуть відсіяти тих кандидатів, які б змогли показати високі результати у професійній діяльності. Наприклад, деякі психологічні тестові методики, що покликані визначити рівень адаптації, фактично визначають комунікативні якості особистості, припускаючи, що високий рівень розвитку комунікативних якостей прямо корелює з рівнем адаптації. Таким чином, особа, яка за своїм темпераментом є інтровертом, продемонструє невисокий рівень розвитку комунікативних якостей та не буде зарахована на службу, у реальному житті може виявитися супераналітиком, отже, в разі зарахування на службу такий кандидат

зміг би продемонструвати свої найкращі якості та чудово адаптувався б до вимог та умов професійної діяльності.

Не слід забувати, що адаптація відбувається на робочому місці. Таким чином, працівник Бюро, потрапивши на робоче місце, повинен пристосуватися до свого робочого місця та трудового колективу. Пристосування до робочого місця – це засвоєння вимог професії до працівника, а пристосування до трудового колективу – це засвоєння традицій, норм, правил та розуміння структури організації.

Необхідно враховувати, що для прискорення процесу адаптації, надання допомоги новачкам у освоєнні професії, передачі досвіду традиційно у правоохоронних органах України використовувався інститут наставництва.

На нашу думку, керівництво Бюро економічної безпеки України має звернути увагу на запровадження інституту наставництва як важливої складової частини системи професійного відбору та процесу адаптації молодих працівників.

Мотивація.

Мотивація (від лат. *movere* – «спонукання до дії») – динамічний процес фізіологічного та психологічного аспектів, керуючий поведінкою людини, який визначає її спрямованість, організованість, активність та стійкість; здатність людини діяльнісно задовольняти свої потреби.

Поняття мотивації вживається у таких двох значеннях:

- як система факторів, що викликають активність організму та визначають спрямованість поведінки людини; до них належать потреби, мотиви, наміри, цілі, інтереси, прагнення;

- як характеристика процесу, що забезпечує поведінкову активність на певному рівні, іншими словами, мотивування [8, с. 38].

Найбільш дієвим мотивом поведінки людини є усвідомлення індивідом своїх потреб. А. Маслоу запропонував теорію ієрархії потреб, відповідно до якої усі потреби розділив на п'ять таких основних категорій:

- фізіологічні потреби (їжа, вода, сон, секс);
- потреби безпеки та захисту;
- соціальні потреби;
- потреби у повазі;
- потреби самовираження [9].

Проведене авторами опитування працівників правоохоронних органів, що виконують функції, споріднені з функціями Бюро, дало змогу виділити такі найбільш значимі мотиви, що спонукають до бажання працювати у вибраній професії:

- можливість реалізувати свої здібності та отримати повагу суспільства;

- гарний колектив та перспектива кар'єрного росту;
- гарантії соціального захисту;
- гідна заробітна плата та пенсійне забезпечення;
- гарантії процесуальної самостійності та незалежності;
- мотиви творчої діяльності.

Таким чином, у процесі організації діяльності підрозділів Бюро економічної безпеки України керівникам слід враховувати, що успішна мотивація у працівників формується завдяки належній організації роботи, позитивному морально-психологічному клімату, забезпеченню професійної підготовки, підвищенню кваліфікації та можливості професійного і кар'єрного зростання.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, нами започатковано розгляд проблеми нормативно-правового регулювання психологічного відбору кандидатів на службу до Бюро економічної безпеки України. Встановлено, що засадничі норми та напрями подальшого розвитку питань професійного психологічного відбору та психологічного супроводження закладені у Законі України «Про Бюро економічної безпеки України». Крім того, Бюро економічної безпеки України наділене повноваженнями створювати та затверджувати відповідні положення відомчими нормативно-правовими актами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січня 2021 року № 1150-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-21#Text> (дата звернення: 24.04.2021).
2. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 року № 794-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text> (дата звернення: 22.04.2021).
3. Максимова Н. Психологія девіантної поведінки. Київ, 2011. 520 с.
4. Корецький С. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Київ, 2003. 22 с.
5. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#top> (дата звернення: 22.04.2021).
6. Майдіков Ю., Корсун С. Нервова система і психічна діяльність людини : навчальний посібник. Київ, 2007. 280 с.
7. Корсун С. Методичні рекомендації по професійному психологічному відбору працівників оперативних підрозділів податкової міліції. Київ, 2007. 18 с.
8. Дмитренко Г., Шарпатова Е., Максименко Т. Мотивация и оценка персонала : учебное пособие. Киев, 2002. 248 с.
9. Maslow A.H. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*. 1943. № 50. P. 370–396.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА РІВЕНЬ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ЖІНОК

PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE LEVEL OF EXPERIENCE OF LONELINESS OF WOMEN

У статті представлено результати емпіричного дослідження самотності у жінок з різних соціальних груп. Виявлено та показано психологічні чинники, які впливають на рівень переживання самотності.

У результаті дослідження виявлено, що жінкам з різних соціальних груп загалом притаманне переживання почуття самотності і страху бути самій.

Викрито, що на підвищення рівня переживання самотності жінками впливають такі психологічні чинники, як вибрана агресивно-негативна особистісна позиція щодо себе та інших, яка має прояви у безглуздому існуванні, реактивних та спонтанних проявах агресії, почутті неприкаяності, самотності, невмінні ухилившись від невдач, а також у розбіжності між реальним та ідеальним образом-Я; напруженість у міжособистісних стосунках і труднощі у соціальній адаптації, що пов'язані з різноманітними стрес-факторами, які впливають на напругу та вибрану агресивно-негативну позицію жінки щодо як себе, так і інших.

Виявлено, що на рівень страху бути самій у жінок з різних соціальних груп найбільший вплив має тип її поведінки як у міжособистісних стосунках, так і із соціумом загалом. Саме пригноблено-агресивний тип, який супроводжується підвищеною конфліктністю, неврівноваженістю, агресією, відчуженістю, емоційною нестійкістю, відсутністю поваги як до інших, так і до себе від оточуючих, певним чином впливає на переживання цього страху жінками, який супроводжується відчуттям самотності у сімейних або міжособистісних стосунках із партнером.

Також у дослідженні було показано, що на страх бути самій у жінок не менший вплив має такий виявлений чинник, як нейротизм, який містить такі властивості, як надмірна педантичність, досконала любов, боязкість критики, депресія, образа, страх саморозкриття, а також страх зв'язку і залежності у стосунках. Все це впливає на емоційну нестійкість і невпевненість у собі, що підкріплюються незадоволеністю внутрішніх бажань і потреб. Отже, деструктивний тип поведінки та особистісна агресивно-негативна позиція жінки щодо себе та інших людей, а також емоційна нестійкість, яка супроводжується тривогою, відчаєм і низькою самоповагою, збільшують рівень страху бути самій.

Ключові слова: самотність, страх бути самій, міжособистісні стосунки, особистіс-

ний потенціал, займана позиція, типи поведінки.

The article presents the results of an empirical study of loneliness in women from different social groups. Identified and shown psychological factors that affect the level of loneliness.

As a result of the study, it was found that women from different social groups in general, are characterized by feelings of loneliness and fear of being alone.

It is revealed that the increase in the level of loneliness experienced by women is influenced by such psychological factors as the chosen aggressive-negative personal attitude towards themselves and others, which manifests itself in: senseless existence, reactive and spontaneous manifestations of aggression, feelings of restlessness, loneliness, incapable of avoiding failures, as well as the discrepancy between the real and the ideal self-image. They also increase the level of female loneliness – tension in interpersonal relationships and difficulties in social adaptation, which are associated with various stressors that affect tension, and the chosen aggressive-negative position of women in relation to themselves and others.

It was found that the level of fear of being alone in women from different social groups is most influenced by the type of her behavior, both in interpersonal relationships and with society in general. It is the depressed-aggressive type, which is accompanied by increased conflict, imbalance, aggression, alienation, emotional instability, and lack of respect, both for others and for themselves from others; all this in some way affects the experience of this fear by women, accompanied by loneliness, family or interpersonal relationship with a partner.

The study also showed that the fear of being alone in women, no less influenced by the identified factor – neuroticism, which includes such properties as: excessive pedantry, perfect love, fear of criticism, depression, resentment, fear of self-disclosure, as well as fear of connection and dependence in relationships. All this affects the emotional instability and self-doubt, supported by dissatisfaction with inner desires and needs. Thus, the destructive type of behavior and personal aggressive-negative position of a woman towards herself and other people, as well as emotional instability, accompanied by anxiety, despair and low self-esteem increase the level of fear of being alone.

Key words: loneliness, fear of being alone, interpersonal relationships, personal potential, position, types of behavior.

УДК 159.907

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.28>

Леонова І.М.

к.психол.н.,

докторант факультету психології

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Проблема самотності завжди хвилювала людство. Однак нині, незважаючи на активний науковий, культурний та технічний прогрес, інтерес щодо самотності не втрачає своєї актуальності. Науковці підкреслюють, що чим більш насиченим та активним стає життя сучасної людини, тим

більше вона відчувається самотньою в цьому світі, тому соціологи та психологи приділяють багато часу дослідженню питань стосовно сутності самотності, зокрема причинам, наслідкам, віковим та гендерним особливостям, впливу групової приналежності. Найчастіше самотність розглядають як переживання, яке

має вплив на емоційний стан людини, що перебуває у вимушеній або добровільно вибраній ситуації ізоляції від інших, тобто соціального оточення, а іноді під самотністю розуміють екзистенційне переживання, яке пов'язано з порушенням соціальних зв'язків, труднощами їх устанавлювати та підтримувати. Саме в цьому полягає питання про те, які чинники впливають на зростання почуття самотності, а які, навпаки, знижують цей рівень переживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомо, що самотність сьогодні є однією з найбільш поширених проблем людства.

Багато досліджень присвячено визначенню позитивних та негативних чинників самотності. Зокрема, О.В. Неумоева вважала, що самотність пов'язана з деформацією різноманітних відносин особистості, а сам феномен самотності дає змогу погрузитися в особистісну рефлексію щодо міркування сенсожиттєвих проблем існування людства. Виділяючи чотири види самотності, такі як інтернальна негативна, екстернальна негативна самотність, інтегральна позитивна та екстернально негативна самотність, вона підкреслювала, що подолання негативного впливу самотності можливо тільки тоді, коли використовується позитивний потенціал особистості як самовідношення, самосприйняття, збільшення комунікативних навичок тощо [9]. С.Л. Вербицька розглядала самотність із позиції патернів поведінки, виділяючи деструктивний характер переживання, який мав зміст неприйняття свого стану, і конструктивний, який розумівся як позитивне ставлення до себе й до життя загалом [2]. С.Г. Трубінова [13], виділяючи види самотності, також зосереджувала свою увагу на негативному та позитивному впливі, а саме відчужуючу самотність вона розглядала як домінування в особистості тенденції до відособлення, а самовідчужуючу самотність – як результат відчуження від власного «Я» в результаті надмірної ідентифікації з іншими; усамітнення – як оптимальне співвідношення процесів ідентифікації та відокремлення. Саме усамітнення, на її думку, має позитивний вплив.

Сучасні вчені П.Г. Гасанова, М.К. Омарова [4], К. Голберг [5], Л.Ф. Новічка (2013 рік) [10], Н.П. Романова [11], J.T. Сасіорро, L.C. Hawkey, J.M. Ernst (2006 рік) [14; 15], пов'язують виникнення самотності з такими причинами, як незадоволені потреби у повазі, визнанні своєї значущості, недостатній самореалізації, страху негативної оцінки й критики від оточуючого середовища, соціальних ролях, стереотипах, власному порушенні сприймання часу (провина – минуле, сором – теперішнє, передбачення побоювання – майбутнє), а також у незадоволеності в міжособистісних стосунках.

Низка досліджень присвячена жіночій самотності. Зокрема, Ш. Берн [1], Є.В. Кулаєва [6], Malin Lindberg, Lena Forsberg, Helena Karlberg [17], Sharon Foley, Frank Linnehan, H. Jeffrey Greenhaus, Christy H. Weer [16] досліджували жіночу самотність за відмінностями типів гендерної ідентичності жінок і впливу цієї ідентичності на взаємини у сімейних стосунках, порівнюючи уявлення про жіночність жінок чоловіками й жінками. Результати цих досліджень показали, що чоловіки бажають бачити біля себе жінку з фемінною поведінкою (ніжна, м'яка, залежна тощо), а жінки, навпаки, намагаються бути більш самостійними, незалежними, заповзятливими, будувати кар'єру, тобто володіти чоловічими якостями, яким властива андрогінність чи маскуліність.

У публікаціях Д. Кур'янські [7], Дж. Віткіна [3] жіноча самотність розглядалась порівняно з чоловічою, з точки зору задоволеності своїх потреб у здоров'ї, досягненні бажаного освітнього рівня, кар'єри, самореалізації тощо.

В.І. Сіляєвою було проведено психологічне дослідження образу Я у самотніх жінок, де на підставі відокремленої типології самотності основою виступала відсутність реалізації сімейно-шлюбних відносин [12].

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні та аналізі психологічних чинників, які впливають на рівень переживання самотності жінок.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ході емпіричного дослідження використовувався такий психодіагностичний інструментарій, як Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма В) А.О. Крилова і Т.І. Ронгінської (1997 рік); особистісний опитувальник емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда (2019 рік); методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова (2002 рік); методика актуальності основних потреб у модифікації І.О. Акіндінової (2008 рік); тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва (2000 рік); диференційована шкала «Шмідт DLS» (Differential Loneliness Scale) (2006 рік); SELSA (1993 рік); методика суб'єктивної оцінки міжособистісних стосунків СОМО С.В. Духновського (2006 рік); методика С. Бем «Маскуліність – фемінність» (2003 рік); шкала інтимності Бернса (2006 рік); методика індексу якості життя Р.С. Еліота (2005 рік); опитувальник базових прагнень О.І. Моткова (1998 рік); діагностика спрямованості особистості на мотивацію до успіху та до уникнення невдач Т. Елерса (2002 рік).

Вибірка: у дослідженні взяли участь такі різні групи жінок:

- 1) ті, що перебувають на тимчасово окупованій території;
- 2) релігійні;

- 3) ті, що перебувають у виправній колонії (ВК);
- 4) переселенці з тимчасово окупованої території;
- 5) жінки-інваліди з порушенням слуху;
- 6) контрольна група (киянки).

Загальна кількість досліджуваних склала 180 осіб, по 30 осіб у кожній групі. Вік досліджуваних жінок становить від 25 до 45 років.

Опрацювання отриманих даних емпіричного дослідження здійснювалося за допомогою комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Windows і таких методів, як описові статистики, регресійний аналіз.

На підставі аналізу даних за опитувальником, а саме особистісним опитувальником емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда (2019 рік) і шкалою інтимності Бернса (2006 рік), було виявлено рівень самотності у жінок (табл. 1).

Аналіз табл. 1 показав, що у жінок з різних соціальних груп середнє значення показників «Самотність» і «Страх бути самій» перебувають на низькому рівні. Це не свідчить про те, що самотність їм непритаманна і вони ніколи не відчували її. Це більше вказує на те, що самотність і страх бути самій мають або ситуативний характер і не сильно відчуються ними, або свідомо заперечуються через небажання показувати свої почуття іншим людям, або не усвідомлюються завдяки сильним захисним механізмам.

Однак для того, щоби спрогнозувати і виявити приховані взаємозв'язки у змінних, які впливають на підвищення або зниження рівня самотності у жінок з різних соціальних груп, використовувався покроковий метод включення/виключення змінних, а саме регресійний аналіз 14 методик

(84 показники) та 6 додаткових чинників, які були отримані раніше завдяки факторному аналізу [8], таких як нейротизм; займана позиція особистості щодо себе та інших; комунікабельність; міжособистісні відношення; особистісний потенціал; типи поведінки.

Отже, на першому етапі використовувався множинний регресійний аналіз зі включенням в нього психологічних чинників (незалежних змінних), які безперервно впливають на залежну змінну «Самотність». Одержані результати представлено в табл. 2.

У табл. 2 представлена модель, до якої увійшли 4 чинники (незалежні змінні), в якій залежну змінну – самотність – пояснюють 46% дисперсії. У цієї моделі займана позиція особистості щодо себе та інших (агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива) впливає на соціальну адаптацію або дезадаптацію, пояснює 38% дисперсії, життєрадісний настрій пояснює 3%, особистісний потенціал, який впливає на успішність чи неуспішність особистості, а також на наявність або відсутність мотивації для самореалізації, пояснює 2% дисперсії, а напруженість – 2% дисперсії самотності. Отриманий критерій Фішера ($F = 37,5$) і статистична значущість моделі, що вище за $p < 0,001$, загалом говорять про хороші результати та досить якісну модель.

Виявлені регресійні коефіцієнти (табл. 3) дають можливість побачити, який вплив чинять на самотність виявлені чинники (незалежні змінні).

За допомогою табл. 3 регресійних коефіцієнтів сформуємо рівняння, яке дасть змогу побачити вплив незалежних змінних на залежну змінну «Самотність».

Таблиця 1

Середні значення показників самотності і страху бути самій у жінок

	Середнє значення (n = 180)	Стандартне відхилення
Самотність	1,7	1,8
Страх бути самій	4,1	2,7

Таблиця 2

Модель регресійного аналізу взаємозв'язків у змінних, які впливають на залежну змінну самотності

Модель	Незалежні змінні	R коефіцієнт	R-квадрат (коефіцієнт детермінації)	Скоригований R-квадрат	Стандартна помилка оцінки
4	1. Займана позиція особистості щодо себе та інших 2. Життєрадісний 3. Особистісний потенціал 4. Напруженість	0,680	0,462	0,450	1,34388

Коефіцієнти регресійного аналізу, що показують вплив чинників (незалежних змінних) на рівень залежної змінної «Самотність» у жінок із різних соціальних груп

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти В	Стандартизовані коефіцієнти Бета	t	Значущість
Константа	1,592		2,862	0,005
Займана позиція особистості щодо себе та інших	1,248	0,616	10,561	0,000
Життєрадісний	-0,116	-0,175	-3,097	0,002
Особистісний потенціал	-0,442	-0,222	-3,591	0,000
Напруженість	0,046	0,147	2,437	0,016

Самотність = 1,592 (константа) + 1,248 • чинник 2 – займана позиція особистості щодо себе та інших: агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований) – 0,116 • ІІІД (життєрадісний) – 0,442 • чинник 5 – особистісний потенціал (успішний або неуспішний), а також наявність або відсутність мотивації на самореалізацію + 0,046 • напруженість + залишок (різниця між прогнозованими і реальними значеннями).

Аналізуючи це рівняння, можемо помітити, що регресійні коефіцієнти, займана позиція особистості щодо себе та інших (агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований)), та напруженість підвищують рівень самотності. Виходить, що переживання почуття самотності у жінок з різних соціальних груп, збільшує сукупність адаптаційних реакцій на вплив різних несприятливих стрес-факторів, які викликають стан напруги і впливають на вибір агресивно-негативної займаної позиції щодо себе та оточуючих, роблячи їх більш дезадаптованими в соціальному середовищі.

Навпаки, незалежні змінні, такі як життєрадісний та особистісний потенціал (успішний або неуспішний), а також наявність або відсутність мотивації на самореалізацію, які мають регресійний коефіцієнт значення «-» (мінус), зменшують рівень самотності. Отже, чим більш оптимістичне ставлення жінок до життєвих обставин і труднощів, чим більше вони мотивовані на самореалізацію свого потенціалу, тим менше вони схильні до переживання почуття самотності.

Аналізуючи стандартизований коефіцієнт Бета, можемо помітити, що шкали у чотирьох змінних різні, вони переведені в z-бали, щоби була можливість їх зіставити і говорити про те, що займана позиція особистості щодо себе та інших (агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований)) здійснює найбільший внесок у пророкування рівня виразності самотності, ніж три інші змінні, які мають приблизно однаковий вплив на залежну змінну «Самотність».

Також слід зазначити, що отримані незалежні змінні у дослідженій моделі (табл. 3) мають статистичну значущість, що вище за $p > 0,05$.

Таким чином, рівень переживання почуття самотності у жінок буде залежати від того, яку особистісну позицію вони будуть займати щодо себе та інших: агресивно-негативну або позитивно-поблажливу, а це, в свою чергу, безпосередньо буде впливати на їх соціальну адаптацію.

На наступному етапі використовувався регресійний аналіз зі включенням в нього психологічних чинників (незалежних змінних), які безперервно впливають на залежну змінну «Страх бути самій». Одержані результати представлено в табл. 4.

У табл. 4 представлена модель, до якої увійшли 6 чинників (незалежні змінні), що пояснюють залежну змінну «Страх бути самій», а саме 48,5% дисперсії, де 31% дисперсії пояснює типи поведінки, 7% – нейротизм, 3% – відчай, 3% – міжособистісні взаємини, 3% – займану позицію особистості щодо себе та інших, а саме агресивно-негативну або позитивно-поблажливу, 1,5% – особистісні досягнення. Це говорить про якісну модель, яка підтверджується отриманими результатами за критерієм Фішера ($F = 27,2$) і статистичною значущістю цієї моделі ($p < 0,001$).

Виявлені регресивні коефіцієнти (табл. 5) дають можливість побачити, який вплив чинять на страх бути самій виявлені незалежні змінні.

Табл. 5 дає можливість записати рівняння, що дає змогу побачити вплив незалежних змінних на залежну змінну «Страх бути самій».

Страх бути самій = 1,726 (константа) + 1,697 • типи поведінки + 0,754 • нейротизм + 0,633 (займана позиція особистості щодо себе та інших: агресивно-негативна або позитивно-поблажлива) – 0,527 • міжособистісні взаємини (фактор 4) + 0,142 • відчай + 0,075 • особисті + залишок (різниця між прогнозованими і реальними значеннями).

Виходячи з рівняння, можемо говорити, що рівень страху бути самій знижується, коли побудовані та встановлені міжособистісні

Таблиця 4

Модель регресійного аналізу взаємозв'язків у змінних, які впливають на залежну змінну «Страх бути самій»

Модель	Незалежні змінні	R (коефіцієнт)	R-квадрат (коефіцієнт детермінації)	Скоригований R-квадрат	Стандартна помилка оцінки
6	Типи поведінки	0,558	0,312	0,308	2,22128
	Нейротизм	0,620	0,384	0,378	2,10628
	Відчай	0,645	0,415	0,405	2,05850
	Міжособистісні взаємини	0,662	0,438	0,426	2,02339
	Займана позиція особистості щодо себе та інших	0,685	0,469	0,454	1,97224
	Особистісні досягнення	0,697	0,485	0,467	1,94850

Таблиця 5

Коефіцієнти регресійного аналізу, що показують вплив незалежних змінних на рівень залежної змінної «Страх бути самій» у жінок із різних соціальних груп

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти B	Стандартизовані коефіцієнти Бета	t	Значущість
Константа	1,726		2,132	0,034
Типи поведінки	1,697	0,491	8,270	0,000
Нейротизм	0,754	0,254	4,061	0,000
Відчай	0,142	0,150	2,301	0,023
Міжособистісні взаємини	-0,527	-0,167	-2,569	0,011
Займана позиція особистості щодо себе та інших	0,633	0,212	3,539	0,001
Особистісні досягнення	0,075	0,141	2,295	0,023

взаємини та стосунки у взаємодії між жінкою і соціумом, які є фундаментальними для розвитку особистості загалом, а деструктивний тип поведінки та особистісна агресивно-негативна позиція жінок щодо себе та інших людей, а також емоційна нестійкість, яка супроводжується тривогою, відчаєм і низькою самоповагою, збільшують рівень страху бути самій.

Важливо відзначити, що стандартизований коефіцієнт Бета переведений в z-бали, де у шкалі типів поведінки помітно вище значення, ніж у решти п'яти, у яких значення приблизно рівні. Таким чином, типи поведінки мають найбільший вплив на страх бути самій, ніж інші шкали, які мають вплив на залежну змінну приблизно однаковий. Важливо зазначити, що всі незалежні змінні, які увійшли в модель, є статистично значущими ($p < 0,05$).

Таким чином, рівень страху бути самій залежить перш за все від побудованих взаємин із соціумом, установлених міжособистісних стосунків, а також вибраним жінкою типом поведінки (конструктивна або деструктивна). Також на страх бути самій впливає займана особистісна позиція жінки щодо себе та інших (негативно-агресивна чи позитивно-поблаж-

лива), від чого буде залежати її соціальна адаптація.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, жінкам з різних соціальних груп загалом притаманне переживання почуття самотності і страху бути самій, але вони мають ситуативний характер і не завжди усвідомлюються завдяки захисним механізмам або свідомо заперечуються з огляду на небажання показувати свої почуття іншим людям.

Виявлено, що на підвищення переживання почуття самотності жінки найбільший вплив має їх вибрана агресивно-негативна особистісна позиція щодо себе та інших, яка має прояви у безглуздому існуванні, реактивних та спонтанних проявах агресії, почутті неприкаяності, самотності, невмінні ухилитись від невдач, розбіжності між реальним та ідеальним Я, а це, в свою чергу, впливає на напруженість у міжособистісних стосунках та труднощі соціальної адаптації. Саме вплив різноманітних несприятливих стрес-факторів, які супроводжуються напругою та агресивно-негативною позицією жінки до себе та навколишнього середовища, робить їх соціально дезадаптованими, соціально ізо-

льованими й самотніми. Навпаки, чим більш оптимістичне ставлення жінки до життєвих обставин і труднощів, чим більше вона мотивована на успіх і самореалізацію свого потенціалу (робота й кар'єра, здоров'я, комунікативність, взаємовідносини із соціальним середовищем) та має позитивно-поблажливу особистісну позицію щодо як до себе, так і до інших, тим менше вона схильна до переживання почуття самотності.

Виявлено, що займана агресивно-негативна позиція щодо себе та інших також підвищує рівень страху бути самій. Окрім цього, виявлено, що рівень страху бути самій у жінок із різних соціальних груп підвищує перш за все тип її поведінки, а саме пригнічено-агресивний, який проявляється у конфліктності, неврівноваженості та відчутті сімейної самотності, тобто у побудованих соціальних взаєминах та міжособистісних стосунках, які супроводжуються напруженістю, агресією, відчуженістю, відсутністю поваги. Також на страх бути самій не менший вплив має такий виявлений чинник, як нейротизм, який вміщає відхиляючу педантичність, досконалу любов, боязкість критики, депресію, образу, страх саморозкриття, а також страх зв'язку у стосунках. Все це впливає на емоційну нестійкість і невпевненість у собі, що підкріплюється незадоволеністю внутрішніх бажань і потреб. Отже, деструктивний тип поведінки та особистісна агресивно-негативна позиція жінки щодо себе та інших людей, а також емоційна нестійкість, яка супроводжується тривогою, відчаєм і низькою самоповагою, збільшують рівень страху бути самій.

Також викрито, що чим більше буде гармонії у міжособистісних стосунках, а саме легкості, відчуття захищеності, зацікавленості, поваги, задоволеність потреби самореалізації, що є фундаментальними для розвитку особистості загалом, тим менше буде рівень страху бути самій у жінок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берн Ш.М. Гендерная психология. Санкт-Петербург ; Москва : Прай-ЕВРОЗНАК ; ОЛМА-Пресс, 2001. 318 с.
2. Вербицкая С.Л. Социально-психологические факторы переживания одиночества : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05. Санкт-Петербург, 2002. 19 с.
3. Виткин Дж. Правда о женщинах (14 мифов, сочиненных мужчинами). Санкт-Петербург : Питер Пресс, 1996. 256 с.
4. Гасанова П.Г., Омарова М.К. Психология одиночества. Киев : Общество с ограниченной ответственностью «Финансовая Рада Украины», 2017. 76 с.
5. Голдберг К. Одиночество как нарушение восприятия времени. *Journal of Contemporary Psychotherapy*. 2001. № 4. Vol. 31.
6. Кулаева Е.В. Самоопределение женщин с различными типами гендерной идентичности : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05. Ярославль, 2009. 191 с.
7. Курьянски Д. Как найти мужчину своей мечты. Москва : Мирт, 1995. 416 с.
8. Леонова І.М. Socio-psychological factors of women's loneliness. *Український психологічний журнал*. 2020. № 2 (14). 232 с.
9. Неумоева Е.В. Одиночество как общественно-историческое явление и как явление индивидуальной жизни. *Гуманитарный вектор. Вестник Забайкальского отделения Академии гуманитарных наук*. 2004. № 1–2 (10–13). С. 23–29.
10. Новицкая Л.Ф. Культура и возможность преодоления одиночества современного человека. Москва : Флинта, 2013. 321 с.
11. Романова Н.П., Осинский И.И. Одинокие женщины: потребности, жизненные ориентации и пути их реализации : монография. Чита : ЧитГТУ, 2000. 231 с.
12. Сіляєва В.І. Психологічне вивчення та корекція образу Я у самотніх жінок : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01. Харків, 2004. 31 с.
13. Трубникова С.Г. Психология одиночества: генезис, виды, проявления : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01. Москва, 1999. 195 с.
14. Cacioppo J.T., Hawkley L.C., Ernst J.M. Loneliness within a nomological net: An evolutionary perspective. *Journal of Research in Personality*. 2006. № 40. P. 1054–1085.
15. Cacioppo J.T., Hughes M.E., Waite L.J. Loneliness as a specific risk factor for depressive symptoms: Cross-sectional and longitudinal analyses. *Psychology and Aging*. 2006. P. 140–151.
16. Foley S., Linnehan F., Greenhaus H.J., Christy H. The Impact of Gender Similarity, Racial Similarity, and Work Culture on Family-Supportive Supervision. *First Published Group & Organization Management*. 2006. August. P. 420–441.
17. Lindberg M., Forsberg L., Karlberg H. Gender dimensions in women's networking for social innovation. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2016. № 29 (4). P. 410–423.

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ІСТОРИЗМ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК

SOCIAL IDENTITY OF A PERSON AND HISTORICISM OF SOCIAL PRACTICES

У статті висвітлено проблему взаємозв'язку соціальної ідентичності особистості та соціальних практик у контексті положень соціального конструкціонізму, принципу історизму в історичній психології. Пропоновано доповнити аналіз трансформації соціальної ідентичності особистості в сучасному суспільстві психолого-історичним підходом, що дає змогу поглибити вивчення цього феномена у форматі стабілізуючих відповідей на впливи соціальної нестабільності. На основі огляду низки моделей розвитку соціальної ідентичності особистості (структурної, екосоціальної, моделі VUCA-світу) відправною визначена модель Р. Баумаїстера, яка спирається на критерії континуальності та відмінності. Корпус понять, які описують зміни соціальної ідентичності особистості, пропоровано доповнити поняттями «соціальні практики», «міжпоколінна взаємодія», «життєздатність». Психолого-історичний аналіз дає змогу зосередитись на вивченні історичної неперервності і дискретності, континуальності та відмінності людського існування в контексті життєдіяльності соціальних спільнот на тлі глобальної кліматичної кризи та пандемії. Згадані впливи окреслено як швидше екстремальні, загрозливі, що мають невизначений результат, у контексті яких конструюється парадоксальні регулярні практики, оскільки їх ядром є мінлива, вимушено ризикова чи зумисно екстремальна поведінка. Пластичність цієї поведінки виявляється в ступені життєстійкості особистості, її здатності до інновацій, саморозвитку, що є основою становлення як особистісної, так і соціальної ідентичності. Стверджується, що напруженість модусів існування людини (повсякденного та екстремального) зумовлюють розширення репертуару ідентичностей особистості. На основі психолого-історичного аналізу показано, що соціальні практики минулого володіють певним репертуаром перетворення ризикової поведінки на її більш стабільні форми на тлі повсякденності та побуту того чи іншого народу, тобто припускається, що існують певні історичні алгоритми цих перетворень. Їх каталізаторами є історичний характер взаємодії поколінь в історичному процесі, оскільки змістовні характеристики соціальної ідентичності типового представника того чи іншого суспільства конструюються в контексті міжпоколінної взаємодії з огляду на її узгодженість чи неузгодженість у певний момент історії. Йдеться про виокремлення міжпоколінної взаємодії як одиниці аналізу історичного процесу в психологічному вимірі.

Ключові слова: соціальна ідентичність особистості, принцип історизму, повсяк-

денність, екстремальність, історіогенез, соціальні практики, міжпоколінна взаємодія.

The article highlights the problem of the interrelation between the social identity of a person and social practices in the context of the provisions of social constructionism, the principle of historicism in historical psychology. It is proposed to supplement the analysis of transformations of social identity of a person in modern society with a psychological and historical approach, which allows deepening the study of this phenomenon in the format of stabilizing responses to the effects of social instability. Based on a review of a number of social identity development models (structural, ecosocial, VUCA world model), the model of R. Baumeister which is based on the criteria of continuity and difference was chosen as the starting point. It is proposed to supplement the corpus of concepts that describe changes in the social identity of a person with the concepts of "social practices", "intergenerational interaction", and "viability". Psychological and historical analysis allows focusing on the study of historical continuity and discreteness, continuity and differences of human existence in the context of the life of social communities against the background of the global climate crisis and pandemic. These influences are described as rather extreme, threatening, with an uncertain result, and their context provides for construction of paradoxical regular practices, as their core consists of volatile, forcibly risky or deliberately extreme behavior. The flexibility of this behavior manifests in the degree of resilience of people, their ability to innovation and self-development, which is the basis for the development of both personal and social identity. It is argued that the intensity of human modes of existence (everyday and extreme) causes the expansion of the repertoire of personal identities. Based on psychological and historical analysis, it is shown that the social practices of the past have a certain repertoire of transformation of risky behavior into its more stable forms against the background of everyday life of a nation, i.e. it is assumed that there are certain historical algorithms for these transformations. Their catalyzers include the historical nature of generational interaction in the historical process, as meaningful characteristics of the social identity of a typical representative of a certain society are constructed in the context of intergenerational interaction, given its consistency or inconsistency at some point in history. Well as the separation between generational interactions as "units" of analysis of historical process in the psychological dimension.

Key words: social identity of a person, principle of historicism, everyday life, extremality, historiogenesis, social practices, intergenerational interaction.

УДК 159.92; 316.62
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.29>

Литвин-Кіндратюк С.Д.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології розвитку
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. Траєкторії та механізми соціогенезу особистості в мінливому соціальному просторі більшість сучасних українських та зарубіжних психологів пов'язує

з перетвореннями ідентичності особистості на різних етапах її життєвого шляху. За останні десятиліття фокус уваги психологічних студій перемістився на проблеми урізноманітнення

видів ідентичності, аналізу зсуву їхнього змісту в контексті стилів поведінки та стратегій саморозвитку особистості у різних вимірах соціалізації (політичної, економічної, гендерної) (К. Абульханова, О. Власова, І. Ващенко, І. Данилюк, В. Зливков, О. Злобіна, С. Москаленко, Т. Титаренко, А. Шамне, В. Щербина) [1; 5; 7; 8; 14; 15; 16]. Результати згаданих пошуків розкривають глибинні суперечності соціокультурного розвитку особистості на тлі соціальних змін, що відбулися за останні десятиліття як в українському суспільстві, так і багатьох країнах світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вагомими здобутками відзначилися соціологічні студії ідентичності та соціальної солідарності в країнах Центральної та Східної Європи, результати яких представлено в колективній монографії українських та польських учених «Ідентичність та соціальна солідарність у Центрально-Східній Європі» (2021 рік) [9]. У цій праці аналізуються численні аспекти становлення ідентичності та соціальної солідарності у сучасному українському суспільстві, зокрема феноменологія ідентичності на пограниччі, ідентичність національних меншин, сучасних українських трудових мігрантів. Так, говорячи про сутність поняття «ідентичність» у соціологічному вимірі, Т. Каменська доходить висновку про те, що, «на відміну від соціалізації, ідентичність є глибшим психологічним чинником на кшталт природної наперед заданої властивості особистості» [9, с. 12].

Інтерес викликають психологічні дослідження В. Зливкова, який здійснив аналіз феномена ідентичності сучасної особистості. Вчений розглядає ідентичність особистості доби глобалізації щодо автентичності. На його думку, сучасна ідентичність особистості істотно відрізняється від психосоціальної ідентичності, яка в аспектах структури, етапів та рівнів була у другій половині ХХ століття описана Е. Еріксоном [6], Дж. Марсія, а щодо видів (соціальна, особистісна) та етапів їхнього становлення проаналізована Х. Теджфело [20]. Головними прикметами цієї новочасної темпоральної цілісності особистості є її плюралістичність, складність, багатоманітність. Отже, стрижнем ідентичності особистості В. Зливков визначає особистісну ідентичність, що дотична до автентичності особистості [7, с. 175]. Остання як глибинний інваріантний феномен організує ідентичність і забезпечує самореалізацію особистості за лінією «автентичність – зрілість» [7, с. 175].

Водночас сучасних учених приваблюють розробки, які присвячені вивченню переживання особистістю своєї соціальної, релігійної, культурної та інших видів ідентичності в історичному вимірі. Значна увага у вивченні різних видів ідентичності, як зауважує Т. Каменська, приділяється саме історичній пам'яті [9, с. 11].

Серед найбільш ґрунтовних теорій ідентичності особистості на терені психолого-історичного спрямування згадаймо теорію Р. Баумаєстера. На її основі автором було здійснено обсягове історичне дослідження ідентичності від середньовіччя аж до наших днів [17]. Зі сказаного випливає, що проблему перетворення соціальної ідентичності сучасної особистості варто аналізувати як горизонтально, синхронно, стосовно різних видів ідентичності, так і вертикально, діахронно, крізь призму генези соціальних практик. В історичному вимірі цей процес у психології найбільш послідовно вивчають представники соціального конструкціонізму, котрі більш прихильні до ідеї історизму, зокрема в царині в історичної та культурної психології. Проте прийняття історіогенетичної позиції вимагає від дослідника у цій царині артикуляції основних понять та категорій, які здатні описати трансформації соціальної ідентичності особистості не лише синхронно, але й діахронно, у вимірах історичності соціальних практик, як історичної психології, так і історичної соціології.

Постановка завдання. Метою статті є пошук міждисциплінарних понять, які можуть стати основою опису діахронічного зрізу трансформації соціальної ідентичності в термінах історичності соціальних практик.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема вивчення структури, змісту та генези соціальної ідентичності є традиційною для соціальної психології десятиліття поспіль. В середині ХХ століття її генеза розглядалася швидше в напрямі психодинамічного підходу, в масштабах онтогенезу, що знайшло своє найбільш повне відображення в епігенетичній концепції Е. Еріксона та його послідовників. Натомість у кінці минулого століття соціальні психологи прагнуть врахувати мінливість соціального контексту, який чинить істотний вплив на розвиток соціальної ідентичності особистості, зокрема аналізують екосоціальні та соціокультурні, етнокультурні та гендерні конфігурації такого контексту, визначають його масштаби, різновиди. З найбільш знаних теорій такого спрямування, які враховують структуру контексту, слід згадати теорію екосоціальних систем У. Бронфренбреннера [19].

О. Белінською та О. Тихомандрицькою теж запропоновано психологічну модель соціального поведінки, в основі якої лежить соціальна ідентичність особистості. Також модель враховувала соціальні зміни в структурному напрямі. Вона базувалась на неklasичній парадигмі та ідеях структуралізму в психології. В цій моделі соціальні зміни були визнані похідними від ціннісно-нормативної кризи суспільства посттоталітарної доби [3]. Дослідниці вбачають сутність

соціальної нестабільності в неузгодженості соціальних змін одночасно у різних сферах суспільного життя. Вона помічається у відмінностях їхнього напрямку та темпу у сферах економіки, політики, культури тощо. Мікрорівень соціальних змін розглядається в контексті процесу соціалізації.

Попри переваги у структурному описі, згаданих моделі бракувало соціально-історичної глибини, що обмежує її пояснювальні можливості в психології. Так, розглядаючи злам соціокультурних регуляторів доби тоталітаризму, О. Белінська, О. Тихомандрицька просто оминають питання соціальної нестабільності та ціннісно-нормативної кризи на двох із декларованих ними рівнях організації суспільства (соціальної групи та суспільства загалом). Натомість основна в цьому соціально-психологічному дискурсі увага приділяється мікрорівню аналізу, тобто ймовірним особистісним змінам у ситуації соціальної нестабільності (вияви тривожності, соціальної дезадаптації тощо).

Новітньою спробою оновити та збагатити «психологічний багаж» аналізу людини в епоху змін став проєкт російських науковців під промовистою назвою «Mobilis in mobil» (О. Асмолов, О. Белінська) [13]. Вчені намагалися подолати структурну двоїстість вищезгаданої моделі. Дослідники взяли курс на вивчення психології невизначеності, зокрема соціокультурної. Методологічним осердям цих студій визначена історико-еволюційна концепція розвитку особистості О. Асмолова [2]. Проте соціально-історична лінія аналізу тут представлена, на нашу думку, неповно. Учасники проєкту віддають перевагу з'ясуванню мінливості дискурсу сучасності в координатах складності/простоти, розмаїття/одноманітності, невизначеності/визначеності. Натомість викликам сучасності, таким як прискорення змін, мобільність, плинність, поліфонічність, гетерогенність, вони протиставляють пошук ресурсів особистісного розвитку [13]. Водночас О. Асмолов наполягає на тому, що з'ясування особливостей розвитку особистості в суспільстві, що зазнає змін, є продуктивним шляхом до розуміння закономірностей персонігенезу загалом.

Зрештою, студії «Mobilis in mobil» тяжіють до синхронічних досліджень соціокультурних реалій російського суспільства, зокрема спрямовані на аналіз здатності особистості визначитися за цих непростих умов зі власними внутрішніми опорами (мотивації породження вільної дії чи психології травми й втрати Я). Безперечно, формулювання відповіді на виклик змінності соціальних процесів у термінах особистісного потенціалу, які є результатами не лише соціалізації, але й соціальної екзистенції, дає змогу накреслити шляхи узгодження

розмаїтих соціальних ідентичностей новочасної особистості та стабілізації соціальної взаємодії. Істотним стає розвиток таких ознак ідентичності, рис та форм поведінки, які слугують відповіддю на виклик нестабільних та невизначених ситуацій, а також сприяють зміцненню цілісної психологічної організації особистості.

З одного боку, до них відносимо практики особистісного зростання, розвитку характеристик соціальної та особистісної ідентичності, а також низки якостей зрілої особистості. З іншого боку, йдеться про реалізацію стратегій життєстійкої соціальної поведінки, що покликані запобігати життєвій вразливості особистості, зокрема конструювання ефективної ризикової поведінки та більш «пластичної» ідентичності. Вченими вже накопичені вагомі результати досліджень різних аспектів життєстійкості та життєздатності особистості (Т. Титаренко) [15]. Розрізнення життєстійкості та життєздатності на основі тяжіння першої до форм ризикової, інноваційної поведінки, а другої до форм стабільної поведінки може стати основою розроблення соціально-психологічних показників сталого розвитку на рівні особистості, малої групи (сім'ї) чи організації тощо.

Складність конструювання стабільної поведінки та сталої ідентичності в умовах нестабільного суспільства сприяла розробленню у зарубіжній психології низки теоретичних платформ та методичних схем, що мають здебільшого міждисциплінарний та прикладний характер. В основі цих описів акцент робиться на «нестабільному середовищі», де часто домінує соціально-психологічна складова частина. Вона представлена маркерами, що знайшли своє застосування в організаційній психології, економіці та психології бізнесу. Зазвичай такі схеми презентують новітні алгоритми швидкого реагування у цих царинах. Вони стосуються розвитку особистості, трансформації її поведінки у діловій сфері, збереження ресурсів саморозвитку тощо.

У бізнес-середовищі, зокрема в роботі з персоналом, передусім у військовій сфері, поширення набула оригінальна концепція VUCA-середовища. З пропозиції працівників Воєнного коледжу армії США цей термін був введений до переліку статей словника з бізнес-консалтингу для позначення новочасної соціальної реальності. Йдеться про VUCA-світ – акронім від англ. слів «volatility» – «нестабільність», «uncertainty» – «непередбачуваність», «complexity» – «складність», «ambiguity» – «незрозумілість» [18]. Автори згаданої моделі вважають, що нестабільний VUCA-світ прийшов на зміну SPOD-світу ХХ століття (акронім від англ. слів «steady» – «сталий», «predictable» – «передбачуваний», «ordinary» – «простий, звичайний», «definite» – «визначе-

ний»). Припускається, що компетентний фахівець має виявляти обізнаність стосовно прикмет соціальної нестабільності, що стосуються його професійної діяльності. Він здатен генерувати адекватну відповідь у певних ситуаціях завдяки низці якостей, що сприяють більш ефективній взаємодії за перманентно екстремальних соціальних умов. Розробник концепції-відповіді на виклики VUCA-середовища англійський економіст К. Робертс до них відносить бачення, розуміння, креативність/простоту та гнучкість/спритність. Вважається, що розвиток цих якостей дає змогу військовим, представникам великого та малого бізнесу, державним службовцям [18] не лише адекватно оцінити ситуацію, але й стабілізувати власну поведінку.

В ході аналітично-критичного огляду соціологічних та соціально-психологічних студій розвитку ідентичності особистості в контексті процесів перманентних соціальних змін стають очевидними онтологічна невизначеність та множинність траєкторій цього розвитку, його причетність до більш масштабних, історичних змін соціального порядку, як катастрофічно-кризових, так і плінно-мінливих, поступових. В цьому полягає основна складність аналізу соціальної ідентичності особистості в контексті стабілізуючих відповідей на впливи нестабільного суспільства. Так, модель ідентичності, за Р. Баумайстером, спирається на два критерії, такі як континуальність та відмінність. На думку С. Лукомської, найважливішим внеском Р. Баумайстера в теорію ідентичності є аналіз взаємозв'язку історії змін у структурі ідентичності [12, с. 190].

В умовах кліматичної кризи та пандемії на перший план виходить власне континуальність, а також відмінність способу життя в контексті життєдіяльності соціальних спільнот. Ці впливи мають швидше не повсякденний, а часто екстремальний, тією чи іншою мірою загрозливий, ризиковий для людини характер з невизначеним результатом. За цих умов закономірною відповіддю виступає передусім відносно мінлива, вимушено ризикова або зумисно екстремальна поведінка. Її змінність, пластичність, варіативність реалізуються в життєстійкості особистості, її здатності до іновацій, саморозвитку та самореалізації. Згадані два модуси існування людини (повсякденний та екстремальний) зумовлюють побутування плюралістичної ідентичності особистості.

Проте аналіз взаємодії особистості із середовищем на довгих історичних дистанціях свідчить про те, що деякі із сучасних загроз та ризиків за своєю формою є відносно повторюваними явищами (епідемії, пандемії, екологічні катастрофи, соціальні катаклізми), історичними соціальними практиками, що

зумовлює певні тенденції регулярності структурних змін ідентичності особистості, яка є представником певної історичної епохи. Останнє дає змогу припустити, що соціальні практики минулого містять репертуари перетворення ризикової поведінки на її більш стабільні форми в контексті історії повсякденності та побуту того чи іншого народу, тобто певні алгоритми цих перетворень. Їх каталізаторами є історичний характер взаємодії поколінь, оскільки змістовні характеристики соціальної ідентичності типового представника того чи іншого суспільства значною мірою відтворюються в контексті міжпоколінної взаємодії.

Отже, особливим потенціалом вивчення соціокультурних трансформацій ідентичності особистості володіє дотична до соціальної психології самостійна галузь психологічного пошуку – історична соціальна психологія та її категоріально-понятійний апарат, зокрема евристичними в їхньому категоріальному корпусі є поняття «міжпоколінна взаємодія», «соціальні практики», «історіогенез».

До речі, соціальні психологи дедалі частіше звертаються до вивчення історичного модусу розвитку особистості, що реалізується на тлі багаторівневих, нелінійних, масштабних, цивілізаційних змін соціальної реальності низки історичних епох та водночас збереження культурних традицій. Наведемо окремі висновки, отримані в процесі застосування прийомів психолого-історичного аналізу змін поведінкових стратегій з урахуванням історичних конфігурацій видів соціальної ідентичності. Ці прийоми мають діахронічний характер. Наприклад, більшість дослідників історії Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) відзначає значення революційної ситуації, що передувала виникненню демократичної та суверенної держави в Галичині у 1918–1920 роках. Інші вчені говорять про мирний і легітимний характер «великого чину» – створення ЗУНР на етнічних українських землях, а також наголошують на історичній необхідності її захисту від зовнішньої агресії в екстремальних умовах воєнних дій. У своїх працях О. Карпенко говорить про національно-демократичну революцію в Україні [10], натомість його послідовник В. Великочій обґрунтовано розширює її межі, говорячи про Українську революцію 1914–1923 років [4]. Визначний державний діяч та голова уряду ЗУНР, адвокат і публіцист Кость Левицький революційні перетворення на українських етнічних землях Австро-Угорщини іменує «великим зривом» [11]. Ця метафора символізує тогочасні соціальні настанови та революційні настрої українців у боротьбі за ідеали свободи та справедливості. Водночас причини поразки ЗУНР окремі автори вбачають не у боротьбі класів чи недоліках національної політики, а у множинності

способів життя, відмінностей та неузгодженостей соціокультурних форм поведінки на їх основі, недостатньому етнокультурному діалогу міських та сільських територіальних спільнот, у межах яких утверджувалась урбаністична та руралістична ідентичність.

Водночас поєднання діахронних та синхронних прийомів психолого-історичного аналізу показує, що для осмислення трансформацій соціальної ідентичності в добу глобалізації багатоважить просторова нерівномірність розселення на тлі розмаїтих ландшафтів та організації життя в поселеннях не лише різного типу (сільські та міські), але й різного масштабу (мегаполіси). Отже, в умовах сучасних екстремального та повсякденного модусів існування, ризикових ситуацій та пандемічних загроз на перший план знову виходять соціальні практики, які породжують міську чи сільську ідентичності, але в новій конфігурації з іншими видами. Вплив характеру сучасної урбанізації на розвиток ідентичності виявляються у множинності способів існування особистості (В. Москаленко) [14] у просторі міста та села, зокрема характері та суворості територіальних та просторових карантинних обмежень на їх території під час пандемії. На цьому тлі більш помітними стають типові зміни соціально-психологічних феноменів, зокрема трансформації соціальної ідентичності на рівні особистості, вікових, релігійних, професійних груп, вияву групової солідарності та згуртованості в їхніх межах в контексті соціальних практик.

Висновки з проведеного дослідження.

Спроба соціально-психологічної проблематики розвитку ідентичності особистості в контексті соціокультурних змін та глобальних кліматичних викликів свідчить про значущість психолого-історичного виміру його аналізу. Актуальність аналізу змісту та структури плюралістичної та мінливої ідентичності в нових історичних умовах, що супроводжуються численними екологічними та техногенними ризиками, змінами клімату на планеті та соціальними загрозами, стрімко зростає. У своєму соціально-психологічному ракурсі вона дотична, з одного боку, з історико-соціологічними студіями масштабних змін на рівні світ-систем та соціальних інститутів, їх фігурцій, з іншого боку, з пошуками на теренах опису способів та модусів соціального існування сучасної особистості в них у контексті історизму соціальних практик.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К., Воловикова И. Психосоциальный и субъектный подходы к исследованию личности в условиях социальных изменений. *Психологический журнал*. 2007. Т. 28. № 5. С. 5–14.
2. Асмолов А. Психология личности: культурно-историческое понимание развития личности.

Москва : Смысл ; Издательский центр «Академия», 2007. 528 с.

3. Белинская Е., Тихомандрицкая О. Социальная психология личности. Москва : Аспект-Пресс, 2001. 301 с.

4. Великочій В. Державно-політична система ЗУНР: реалії національного державотворення й історичне значення. *Професійна освіта управлінських кадрів: проблеми, дослідження, досвід* : збірник наукових статей / кол. авторів ; відп. за вип. Л. Бойчук. Івано-Франківськ : ІФОЦППК, 2017. С. 5–17.

5. Власова О., Ващенко І., Данилюк І., Щербина В. Досвід міждисциплінарного дослідження цілісності особистості в контексті соціальних змін. *Психологія і особистість*. 2016. № 1/2. С. 116–127.

6. Эриксон Э.Г. Детство и общество / пер. с англ. Санкт-Петербург : Ленато ; АСТ ; Фонд «Университетская книга», 1996. 592 с.

7. Зливков В. Ідентичність та автентичність особистості в контексті цивілізаційних викликів сучасності. *Особистість у розвитку: теорія і практика*: монографія/заред. С. Максименка, В. Зливкова, С. Кузікової. Суми : вид-во СУМДПУ імені А. Макаренка, 2015. С. 165–186.

8. Злобіна О. Ідентичність в координатах нестабільності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 2. С. 213–216.

9. Каменська Т. Ідентичність і солідарність у сучасному українському суспільстві. *Ідентичність і соціальна солідарність у Центрально-Східній Європі I* за ред. Н. Коваліско, А. Єкатеринчука, О. Лісеєнко, Р. Радзика. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка. Lublin : Wydawnictwo UNCS, 2020. С. 11–20.

10. Карпенко О. Утворення Західноукраїнської Народної Республіки – вікопомний чин українського народу. *Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західноукраїнської Народної Республіки 1–3 листопада 1993 року* : матеріали. Івано-Франківськ, 1993. С. 3–8.

11. Левицький К. Великий зрив. До історії Української державності від березня до листопада 1918 року на підставі спогадів та документів : препринт. вид. 1931 року. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. 128 с.

12. Лукомська С. Феномен ідентичності особистості в сучасних зарубіжних дослідженнях. *Особистість у розвитку: теорія і практика*: монографія/заред. С. Максименка, В. Зливкова, С. Кузікової. Суми : вид-во СУМДПУ імені А. Макаренка, 2015. С. 187–205.

13. Mobilis in mobili: личность в эпоху перемен / под. общ. ред. А. Асмолова. Москва : Издательский Дом ЯСК, 2018. 546 с.

14. Москаленко В. Значення генетичної методології в дослідженні соціалізації особистості. *Соціальна психологія*. 2012. № 1/2. С. 3–10.

15. Титаренко Т. Нариси до соціально-психологічної теорії особистісного життєконструювання. *Збірник наукових статей Київського міжнародного університету і інституту соціальної та політичної психології НАГН України. Серія «Психологічні науки: проблеми, здобутки»*. Вип. 5. Київ : КиМу, 2014. С. 172–186.

16. Шамне А. Інтерпретація категорії розвитку у сучасній психології. *Психологія особистості*. 2017. № 1. С. 22–30.

17. Baumeister R.F. Identity, Cultural Change and Struggle for Self. N.Y., Oxford : Oxford University Press, 1986. 280 p.

18. Bennet N., Lemoine G.J. What VUCA Really Means for You? *Harvard Business Review*. 2014. Vol. 92. № 1/2. P. 27–35.

19. Bronfenbrenner U., Morris P.A. The bio-ecological model human development. *Handbook of child psychology in W. Damon R.M. Lerner (Eds)*. Vol. 1 : Theoretical models of human development. John Wiley and Sons Ins., 2006. P. 793–828.

20. Tajfel H. Social Identity and intergroup behavior. *Social Science Information*. 1974. № 2 (13). Apr. P. 65–93.

ЧИННИКИ МІЖСОБИСТІСНОЇ СУМІСНОСТІ МАЙБУТНІХ ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ

FACTORS OF INTERPERSONAL COMPATIBILITY OF FUTURE MARRIAGE PARTNERS

Стаття присвячена дослідженню чинників міжособистісної сумісності майбутніх шлюбних партнерів. Зазначено, що проблема міжособистісної сумісності партнерів належить до найбільш актуальних та значущих проблем у сучасних умовах життєдіяльності суспільства. Молоді люди не мають достатніх знань для вступу у шлюб, через що ми спостерігаємо тенденцію до збільшення кількості розлучень, але, як свідчить практика, основна причина розлучень криється в низькій міжособистісній сумісності партнерів. Подаються теоретичні основи дослідження – наукові роботи вітчизняних, зарубіжних та сучасних вчених, які досліджували особливості міжособистісної сумісності партнерів, та охарактеризовано види міжособистісної сумісності. Більшість дослідників схиляються до таких видів міжособистісної сумісності: психофізіологічна, психологічна, соціально-психологічна, соціокультурна. Проаналізовано особливості міжособистісної сумісності партнерів та їх вплив на стосунки в парі. У статті представлено результати проведеного авторами опитування пар про визначальні чинники міжособистісної сумісності. Визначено вибіркочну сукупність дослідження, яка становить 36 пар віком від 20–40 років, що знаходяться у стосунках більше одного року та проживають на одній території. Проаналізовано та обґрунтовано перелік основних чинників міжособистісної взаємодії, які значно впливають на гармонійні та щасливі стосунки в парі: відповідність темпераментів, схожість інтимно-сексуальних вподобань, емоційна підтримка, схожість поглядів на виховання дітей, єдність в інтелектуально-світоглядному спрямуванні, ціннісно-орієнтаційній сфері, здатність забезпечити, взаємодопомога, уміння брати на себе відповідальність, спільність інтересів. Основна увага приділяється поняттю «міжособистісна сумісність», видам та чинникам міжособистісної сумісності.

Ключові слова: міжособистісна сумісність, чинники міжособистісної сумісності, май-

бутні шлюбні партнери, гармонійні стосунки, види міжособистісної сумісності.

The article is devoted to the study of factors of interpersonal compatibility of future marriage partners. It is noted that the problem of interpersonal compatibility of partners is one of the most vital and significant problems in modern society. Young people do not have enough knowledge to get married, which is why we notice a tendency to increase the number of divorces, but as practice shows, the main reason for divorce lies in the low interpersonal compatibility of partners. Theoretical bases of research that are given include scientific works of domestic, foreign and modern scientists who investigated features of interpersonal compatibility of partners and characterized types of interpersonal compatibility are characterized. Most researchers are inclined to the following types of interpersonal compatibility, such as psychophysiological, psychological, socio-psychological, socio-cultural. The peculiarities of interpersonal compatibility of partners and their influence on the relationship in the couple were analyzed. The article represents the results of a research conducted the authors' survey of couples on the determining factors of interpersonal compatibility. A sample of the study which consists of 36 couples aged 20–40, have been in a relationship for more than one year and live in the same area. The list of the main factors of interpersonal interaction which considerably influence harmonious and happy relations within a pair was analyzed and substantiated. This list if factors include conformity of temperaments, similarity of intimate and sexual preferences, emotional support, similarity of views on education of children, unity in intellectual and worldview orientation. ability to provide, mutual assistance, ability to take responsibility, common interests. The main attention is paid to the concept of "interpersonal compatibility", types and factors of interpersonal compatibility.

Key words: interpersonal compatibility, factors of interpersonal compatibility, future marriage partners, harmonious relations, types of interpersonal compatibility.

УДК 316.362:392.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.30>

Потапчук Є.М.

д.психол.н, професор,
заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Балукова А.І.

здобувач вищої освіти магістерського
рівня за спеціальністю 053
«Психологія»
Хмельницький національний
університет

Постановка проблеми. Створення гармонійної та щасливої сім'ї є сьогодні однією з найбільш актуальних та значущих проблем. Згідно з офіційною статистикою за даними Міністерства юстиції України щороку ми спостерігаємо тенденцію до збільшення кількості розлучень, наприклад, у 2020 році було на 1,8% більше розлучених пар внаслідок непередбачуваності молодих людей до спільного сімейного життя та недостатнього пізнання рис та особливостей свого майбутнього шлюбного партнера. Своєю чергою це може призвести до непорозумінь у господарській, матеріально-фінансовій, інтимно-сексуальній сферах, у поглядах на виховання дітей, що може спричинити виник-

нення домашнього насилля, появу адюльтера, але суттєвою причиною непорозумінь та дисгармонії в сім'ї є низький рівень міжособистісної сумісності партнерів. Тому дослідження проблеми чинників міжособистісної сумісності шлюбної пари заслуговує на особливу увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем сім'ї займалися такі вітчизняні, зарубіжні та сучасні вчені: А. Алексеева, Ю. Альошина, І. Бех, О. Бондарчук, Л. Гозман, Г. Кошонько, Д. Карпова, Є. Причепій, О. Посвістак, Є. Потапчук. Основи подружньої сумісності досліджували такі вчені: А. Альошина, В. Бойко, Е. Ейдемиллер, М. Обозова. Вивченням проблеми шлюбного потен-

ціалу, міжособистісної сумісності партнерів, сімейних ролей, задоволеності сімейними стосунками займалися такі вчені: О. Бондарчук, Г. Венгер, Т. Зозуль, С. Ковальов, Д. Карпова, Є. Потапчук, В. Сисенко та інші. Зауважимо, що попри стрімкий розвиток досліджень у сфері психології сім'ї, деякі аспекти міжособистісної взаємодії шлюбних партнерів досліджені ситуативно.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження чинників міжособистісної сумісності партнерів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжособистісна сумісність є одним із найскладніших явищ соціально-психологічної науки, яке ще недостатньо досліджено. Як свідчить аналіз наукової літератури, у соціальній психології міжособистісну сумісність розглядають, як сукупність психологічних особливостей партнерів, які сприяють позитивному спілкуванню та взаємній діяльності. Розрізняють структурну та функціонально-рольову сумісність. Структурна сумісність проявляється в поєднанні темпераментів, характерів та індивідуально-особистісних якостей партнерів. Функціонально-рольова сумісність характеризується поєднанням уявлень та очікувань партнерів про міжособистісні ролі. Якщо рольові уявлення та очікування у партнерів співпадають, то у них високий шанс побудувати гармонійні та щасливі стосунки [1, с. 171–172].

На думку І. Крамара, поняття сумісність означає оптимальне поєднання характеристик суб'єктів, які включені до діяльності, в результаті чого вона виявляється продуктивною і буває особистою, соціальною та функціональною. Дослідник виділяє фізіологічну, психофізіологічну, психологічну та соціально-психологічну сумісність. Коротко розглянемо особливості кожного виду сумісності. Фізіологічна сумісність ґрунтується на статеві-вікових особливостях. Психофізіологічна сумісність проявляється на рівні темпераментів. Психологічна сумісність базується на основі особистих особливостей, характерів, мотивів. Соціально-психологічна сумісність включає в себе сподівання, інтереси, ціннісні орієнтації [2, с. 51].

Розробник навчально-методичного посібника з основ психології сім'ї та сімейного консультування О. Прохорова розглядає міжособистісну сумісність як явище багаторівневе та багатоаспектне. Дослідниця вважає, що сумісність проявляється як взаємне прийняття партнерів у спілкуванні і спільній діяльності, засноване на поєднанні ціннісних орієнтацій, особистих і психофізіологічних особливостей. Нею виділено низку чинників, які значною мірою впливають на виникнення міжособистісної сумісності чи несумісності в парі:

освіта, професійна стабільність, вік партнерів, тривалість знайомств [3, с. 99–101].

На думку О. Бондарчук, існують певні рівні міжособистісної сумісності партнерів: перший рівень – основа, що утворює психофізіологічна сумісність темпераментів партнерів; низький рівень міжособистісної сумісності властивий парам, які мають однакові темпераменти (двом холерикам недостатньо витримки, парі, яка утворена з двох меланхоліків, – бадьорості, та енергії, двом флегматикам – ініціативності та швидкості, двом сангвінікам – послідовності у своїх діях); більш вищим рівнем міжособистісної сумісності є функціонально-рольова узгодженість, яка відображає відповідність структури, розуміння розподілу і прийняття сімейних і міжособистісних ролей; найвищим рівнем міжособистісної сумісності являється ціннісно-орієнтаційна єдність, яка виявляється в спільності сімейних цілей і цінностей [4, с. 20–21].

За Є. Потапчуком, міжособистісна сумісність – це поєднання характерів, темпераменту, сексуальних установок та вподобань, інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів та потреб. Чим більше збігів, тим вищий рівень міжособистісної сумісності партнерів і тим більш гармонійними стосунки будуть в парі. Особлива увага акцентується на тому, що міжособистісні стосунки будуть гармонійними тоді, коли партнери зможуть задовольнити потреби і очікування один одного [5, с. 8].

Автор навчального посібника з основ сімейного життя Є. Погодіна розглядає сумісність як особливість міжособистісної взаємодії, що виявляється на чотирьох рівнях: психофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний та соціокультурний. При цьому психофізіологічний рівень виявляється у вигляді сексуальних орієнтацій та вподобань партнерів, психологічний рівень слугує джерелом моральної та емоційної підтримки в різних життєвих ситуаціях (реалізується у формі дружби та любовних стосунків), соціально-психологічний рівень – у здатності раціонально розподілити обов'язки між партнерами для реалізації різних видів діяльності, соціокультурний рівень – у схожих поглядах на світ та способах досягнення життєвих цілей [6, с. 11–13]. Крім цього, Є. Погодіна виділяє низку чинників, що здатні впливати на міжособистісну сумісність партнерів: тривалість знайомства, взаємне позитивне перше враження, освіта, культура, виховання, схожість сімейних цінностей, низька конфліктність, спільність інтересів та захоплень [6, с. 14–16].

У навчальному підручнику з психології сім'ї автори (Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська) розглядають міжособистісну сумісність на сімох рівнях: перший рівень передбачає фізичну та психо-

фізичну сумісність, яка проявляється на тілесному рівні, в схожості темпераментів; другий рівень – наявність сексуальної сумісності, адже несумісність в сексуальному плані може призвести до конфліктів в парі й призвести до розлучення; третій рівень – інтелектуальна сумісність: чим більше в парі тем для обговорення, тим краще у них буде налагоджена комунікація і тим гармонійніші стосунки у них будуть; четвертий рівень – сумісність характерів: від характеру залежить міжособистісна сумісність партнера, яка характеризується умінням брати на себе відповідальність, емоційною врівноваженістю / неврівноваженістю, емоційною холодністю, залежністю і так далі; п'ятий рівень – узгодженість функціонально-рольових очікувань; шостий рівень – ціннісно-орієнтаційна єдність: якщо майбутні партнери не розділяють інтересів і пріоритетів один одного, то сімейні стосунки не мають шансів на щасливе і гармонійне сімейне життя; сьомий рівень передбачає особистісну і соціальну зрілість партнерів, яка проявляється в стійкості і трудовій діяльності, здатності фінансово забезпечити сім'ю, готовності турбуватися один про одного і майбутніх дітей [7, с. 65–70].

Дослідниця подружньої сумісності Г. Кошонько вважає, що міжособистісна сумісність відображає можливість двох суб'єктів узгоджувати свою взаємодію і довгий час спокійно комунікувати один з одним, що зумовлено оптимальним поєднанням їх особистісних рис. При цьому сумісність виявляється як зовнішньо, так і внутрішньо: зовні – у здатності людей довгий проміжок часу спілкуватися один з одним; внутрішньо – в узгодженості поведінки, емоцій, взаємин, і супроводжується взаємопізнанням і взаєморозумінням [8, с. 155–160].

За результатами аналізу думок дослідників ми визначили чинники, які детермінують міжособистісну сумісність партнерів, насамперед, це: психофізіологічна та фізіологічна єдність, відповідність рівня освіти, спільність ціннісно-мотиваційної, інтелектуально-світоглядної сфери. Як бачимо, існують різні види і чинники сприятливої міжособистісної сумісності, проте відсутня інформація щодо змістовного наповнення чинників міжособистісної сумісності партнерів. Задля усунення цього недоліку нами було проведене емпіричне дослідження.

Емпіричне дослідження чинників міжособистісної сумісності партнерів здійснювалось за допомогою розробленого нами опитувальника з використанням "Google Forms". Опитувальник містить список із 30 чинників міжособистісної сумісності. Вказаний список включав чинники, що найчастіше згадувалися у наукових працях дослідників. Учасниками дослідження виступали 36 пар віком

від 20–40 років, що знаходяться у стосунках більше одного року та проживають на одній території. Завданням учасників дослідження було виділити 10 основних чинників, які, на їхню думку, сприяють міжособистісній сумісності партнерів.

За результатами проведеної роботи нами було підраховано частоту появи певного чинника та визначено, які з них є найбільш придатними для опису поняття «чинники міжособистісної сумісності». З'ясувалося, що, на думку учасників нашого дослідження, найважливішими чинниками міжособистісної сумісності партнерів (які посідають перші десять рангів) є (див. таблицю 1).

Аналіз результатів проведеного нами дослідження свідчить про те, що на міжособистісну сумісність значною мірою впливає темперамент шлюбних партнерів. Саме на чинник «відповідність темпераментів» вказала найбільша кількість учасників дослідження (93,2%). Ми поділяємо їх погляди, адже темперамент впливає на поведінку особистості, а відтак безпосередньо має вплив на взаємостосунки і сумісність у парі, і різне об'єднання типів темпераменту стає причиною різних взаємодій. У працях багатьох дослідників [3; 8; 10] йдеться про те, що найбільш вдалі подружні стосунки мають ті шлюбні стосунки, в яких протилежні типи темпераменту (зазвичай вони мають схожі погляди на життя, на виховання дітей та на сімейні стосунки загалом).

Друге місце займає чинник інтимно-сексуальних вподобань (82,1%). Значна кількість учасників дослідження вважають, що міжособистісна сумісність залежить від сексуальних вподобань партнерів, вміння висловити свої бажання та очікування, прихильності, еротичної прив'язаності, досягнення партнерами сексуальної гармонії та здатності до репродуктивних потреб один одного. На жаль, сексуальна несумісність не піддається коригуванню, адже залежить від рівня статевої конституції [10, с. 74–76].

Далі більшість учасників дослідження (80,3%) виокремили такий чинник, як «інтелектуально-світоглядна єдність». Цей вибір свідчить, що суттєву роль у міжособистісній сумісності партнерів відіграє узгодження поглядів на життя, співвідношення рівня знань та освіти партнерів, а також наявність спільних установок, взаємний збіг поглядів та пріоритетів шлюбних партнерів.

Наступним чинником міжособистісної взаємодії респонденти виділили «схожість поглядів на виховання дітей» (78,9%). Цей чинник проявляється в здатності батьків виявляти турботу і любов до своїх дітей. На нашу думку, це є важливим чинником міжособистісної сумісності, адже від нього залежить фізичне і психічне здоров'я майбутніх дітей, а також

Результати ранжування експертами чинників міжособистісної сумісності майбутніх партнерів, %

Чинники міжособистісної сумісності	Відповідний ранг від 1 до 20
Відповідність темпераментів	1
Інтимно-сексуальні вподобання	2
Інтелектуально-світоглядна сумісність	3
Схожість поглядів на виховання дітей	4
Емоційна підтримка	5
Ціннісно-орієнтаційна сумісність	6
Здатність забезпечити	7
Взаємодопомога	8
Уміння брати на себе відповідальність	9
Спільність інтересів	10
Прагнення турбуватися про свою кохану людину	11
Узгодженість розподілу сімейних обов'язків	12
Сумісність характерів	13
Здатність спільно виконувати діяльність	14
Взаєморозуміння у спілкуванні	15
Взаємопідтримка	16
Трудова стабільність	17
Рівень освіти	18
Тривалість знайомства	19
Паспортний вік партнерів	20

їхній розвиток як самодостатніх особистостей та законослухняних громадян.

Також учасники опитування здебільшого (73,6%) виокремили такий чинник міжособистісної сумісності, як «емоційна підтримка». Цей чинник відображає здатність партнерів ділитися своїми переживаннями, втішати, розраджувати, виявляти ласку та ніжні почуття, дарувати позитивні емоції, створювати романтичну атмосферу.

Шостий чинник міжособистісної сумісності – «ціннісно-орієнтаційна єдність партнерів» (68,7%), яка характеризується збігом поглядів на загальноприйняті норми, правила, принципи формування та функціонування сім'ї [11, с. 7].

Далі учасники опитування надали перевагу здатності подружжя виявляти господарсько-побутові та матеріально фінансові здібності. Іншими словами йдеться про здатності задовільнити матеріальні потреби партнерів, уміння формувати сімейний бюджет (65,4%).

Тришки менший відсоток, ніж попередній, набрав такий чинник міжособистісної сумісності, як «взаємодопомога» (60,2%), яка виявляється в здатності партнері правильно розподілити сімейні обов'язки, завжди прийти на допомогу один одному.

Далі учасники дослідження звернули свою увагу на такий чинник, як «уміння брати на себе відповідальність» (55,5%). Цей чинник відо-

бражає ступінь зрілості людини, адже міжособистісні стосунки шлюбної пари будуть гармонійними тоді, коли партнери навчаться брати відповідальність за свої вчинки, почуття, поведінку і не продовжувати фантазувати та перекладати провину на інших.

Ще один чинник міжособистісної сумісності, який виокремили учасники дослідження, – «спільність інтересів» (45,6%). Якщо партнери мають спільні життєві позиції та прагнення, їм завжди є про що поговорити, можна більше часу провести разом. Доречно зазначити, що спільність інтересів відображає рівень інтелектуально-світоглядної привабливості партнерів і свідчить про здатність бути насамперед цікавими співрозмовниками та розуміти думки і бажання партнера [5, с. 6; 9, с. 272].

Таким чином, проведене нами дослідження дало змогу уточнити основні чинники міжособистісної сумісності майбутніх шлюбних партнерів, які впливають на гармонію міжособистісних стосунків і визначають майбутні перспективи шлюбного союзу.

Висновки з проведеного дослідження. За результатами нашого дослідження нами було з'ясовано, що у науковій літературі поверхово відображено основні чинники міжособистісної сумісності партнерів. Виявлено, що існують різні види міжособистісної сумісності і кожний з них характеризується своїми ознаками. За результатами проведе-

ного емпіричного дослідження ми виявили, що основними чинниками міжособистісної сумісності є відповідність темпераментів, інтимно-сексуальні вподобання, інтелектуально-світоглядна єдність, схожість поглядів на виховання дітей, емоційна підтримка, ціннісно-орієнтаційна єдність, матеріально-фінансова спільність, взаємодопомога, а також спільність інтересів. Кожний з виділених чинників відіграє важливу роль у побудові гармонійних і щасливих подружніх стосунків. Отримані результати можуть сприяти більш усвідомленому вибору майбутнього шлюбного партнера та будувати гармонійні шлюбні союзи.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в наданні практичних порад молодим людям щодо пошуку партнера на дошлюбному етапі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Соціальна психологія: навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / [Н. Ю. Воляннюк, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська та ін.]. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 252 с.
2. Крамар І. Сумісність як фактор успішного функціонування колективу. *Матеріали II Всеукраїнської студентської науково-технічної конференції «Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання»*, 23-24 квітня 2009 року – Т., 2009. Том 2. С. 51. (Гуманітарні науки).
3. Прохорова О.Г. Основы психологии семьи и семейного консультирования: учебно-методическое пособие по курсу. Москва : Сфера, 2005. 398 с.
4. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
5. Потапчук Є.М. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером: довідник сімейного психолога. Хмельницький : "PolyLux design & print", 2020. 36 с.
6. Погодина Є.К. Основы семейной жизни: учебное пособие. Витебск: УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2003. 94 с.
7. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л.В. Помиткіна, В.В. Злагодух, Н.С. Хімченко, Н.І. Погорільська. Київ : Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
8. Кошонько Г.А. Теоретичні засади дослідження подружньої сумісності як психологічного феномена. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 2. С. 155–160.
9. Потапчук Є.М., Карпова Д.Є. Моделі поведінки подружжя при реалізації основних сімейних функцій. *Науковий журнал «Габітус» Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій*. Вип. 21, 2021. С. 268–274.
10. Старшенбаум Г.В. Сексуальная и семейная психотерапия. Москва : Изд.-во Высшей школы психологии, 2003. 300 с.
11. Олифинович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. Психология семейных кризисов. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 360 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА НЕГАТИВНІ ЯВИЩА
У ПСИХІЧНІЙ СФЕРІINFORMATION TECHNOLOGIES AND NEGATIVE PHENOMENA
IN THE MENTAL SPHERE

У статті розглянуто деякі проблеми негативного впливу інформаційних технологій на психіку людини. Вказано на проблему формування та підсилення ірраціональних когнітивних установок через засоби масової інформації, що може бути пов'язаним з високим ризиком виникнення емоційних проблем і відкриває широке поле для різноманітних маніпуляцій, які в кінцевому рахунку призводять до погіршення відчуття благополуччя у громадян. На жаль, у цьому плані проводиться замало досліджень, які би торкалися насадження засобами масової інформації ірраціональних уявлень антинаукового та містичного змісту, а також зв'язку цих уявлень з виникненням інших ірраціональних вірувань та установок, з негативними емоційними станами, зі схильністю людей піддаватися різноманітним маніпуляційним впливам. Важливою є проблема виникнення девіантної поведінки під впливом засобів масової інформації. Треба відмітити, що ця проблема часто розглядається дещо однобічно, оскільки використовується доволі спрощена схема відображення впливу інформаційного середовища на поведінку людини, за якої людина пасивно реагує на маніпулятивний інформаційний вплив, сліпо відтворюючи певну задану поведінку. Насправді будь-який інформаційний вплив опосередковується особистісними факторами, і саме вони визначають кінцевий його результат. І тільки через роботу з останніми можна надійно забезпечити профілактику різного роду девіантної поведінки. Це потребує емпіричних досліджень, направлених на визначення специфічних особистісних чинників, які роблять людей вразливими до негативного впливу інформаційного середовища, а також на пошук способів терапії цих особливостей особистості. Крім того, повинні бути доступні населенню інститути психологічної допомоги, які б могли здійснювати відповідну психодіагностичну та психотерапевтичну роботу.

Ключові слова: засоби масової інформації, ірраціональні установки, тривога, депресія, девіантна поведінка.

The article deals with certain problems of negative impact of informational technologies on person's mental state. The author points out the problem of the formation and enhancement of irrational cognitive attitudes by mass media's various manipulations, which may be the cause of emotional problems and deterioration of citizens' feeling of well-being. Unfortunately, it must be admitted that there is only an insignificant number of investigations concerning such issues as the formation of antiscientific and mystical ideas by means of mass media and the connection of these ideas with the emergence of other irrational beliefs and attitudes, with negative emotional states, with the inclination of people to be easily influenced by various manipulative techniques. Therefore, the study of the problem of deviant behaviour formation under mass media influence is of high importance. It should be noted that the consideration of this problem is often one-sided due to the use of simplified scheme of informational environment influence on human behaviour, according to which the person just passively reacts to manipulative information, blindly copying the presupposed behaviour. In reality any informational influence is mediated by the factor of personality, and it is the personality who finally determines the ultimate result of such influence. So, only personality-orientated work can ensure the prevention of various types of deviant behaviour. We need empirical studies aimed at the determination of specific personal factors which make people susceptible to the negative influence of informational environment, and the methods of therapeutic treatment of these personality's peculiarities should be elaborated. Besides, everyone should have an access to psychological care institutions, which can conduct the correspondent psychodiagnostics and psychotherapeutic treatment.

Key words: mass media, irrational cognitive attitudes, anxiety, depression, deviant behavior.

УДК 316.6; 159.923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.31>

Степура Є.В.

к.психол.н.,
науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Галактіонова І.А.

завідувачка навчально-методичного
кабінету
факультету психології
та соціальної роботи
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Постановка проблеми. Одним з основних показників психологічного благополуччя людини є знижений рівень негативних емоційних станів та переживань. До останніх традиційно відносять тривогу та депресію, як стани, протилежні позитивним емоціям, – щастю та радості [1]. Негативними емоційними станами також є фрустрація, дисфорія та емоція гніву, яка лежить в її основі, песимізм, нудьга та відчуття безглуздя тощо. Переживання цих станів у людини є показником погіршення її психологічного здоров'я, призводить до виникнення або загострення психічних та фізичних хвороб і навіть знижує тривалість її життя [9].

Загальновідомо, що превалюючі емоційні стани сильно залежать від світогляду людини та її когнітивних установок (образу світу, Я-концепції, уявлень про каузальну атрибуцію тощо), проявляючись у вигляді думок певного яскраво вираженого змісту, що постійно циркулюють на краю свідомості й часто не усвідомлюються в повній мірі, діючи автоматично, без належної критичної рефлексії [3].

Треба відзначити, що когнітивні установки пов'язані також із більш глибокими особистісними розладами й саме через останні можуть продукувати негативні емоційні стани. З іншого боку, саме тривалі емоційні стани та когнітивні установки, що лежать

в їхній основі, формують певні риси характеру людини [3; 7]. Загалом людина може бути генетично схильна мислити відповідним чином, але саме взаємодія із середовищем підсилює її нераціональний стиль мислення, примножуючи прояви негативних емоційних станів і особистісних розладів.

Ми живемо у світі, пронизаному інформаційними технологіями, які здаються нам невід'ємною частиною нашої повсякденності. Засоби масової інформації та соціальні мережі створюють нестримний потік постійно виникаючої нової інформації і породжених нею переживань і думок – даність буття сучасної людини. Постає питання впливу цього медійного різнобарв'я на функціонування психічних процесів людини. Особливо ця проблема актуальна для людей з порушеннями психологічного здоров'я, з наявними психічними хворобами або схильними до останніх, оскільки інформаційне середовище цілком може сприяти загостренню проблем даних категорій осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На теперішньому етапі досліджень проблеми впливу різних засобів масової інформації на негативні явища у психіці людини проведено чимало емпіричних досліджень, які торкаються впливу окремих видів засобів масової інформації на ті чи інші аспекти психіки, що асоціюють із розвитком психічних хвороб або девіантної поведінки. Найбільш цікавими, на наш погляд, є дослідження зв'язку тривалості перебування в соціальних мережах та розвитком депресії, в тому числі в пристарілому віці, також впливу соціального порівняння на розвиток депресивної симптоматики, що є характерним для соціальних мереж [16; 19].

Продовжуються дослідження впливу показу агресії в засобах масової інформації на рівень агресивності серед дітей. Цікавим є використання психофізіологічних методів дослідження, що може дати більш об'єктивні показники означеного впливу, які можуть доповнити більш класичні дослідження, проведені раніше. Знову дослідження порушують питання про шкоду показу агресії для психічного здоров'я дітей і доцільності заборони перегляду ними подібних програм [13].

Досліджується вплив перегляду телевізійних новин травматичного змісту на рівень тривожності серед різних вікових груп населення. Дослідження, проведене в Ізраїлі, показує збільшення рівня тривожності в дорослих людей, які регулярно дивляться новини травматичного змісту, в порівнянні з людьми того ж віку, що менш схильні до перегляду таких програм [14]. Більш раннє дослідження показало наявність зв'язку «телевізійної травми» з розвитком тривожності в дітей і підлітків. Також дослідження вказують на розвиток симптомів

посттравматичного стресового розладу як результат перегляду новин про травматичні події [15].

Але попри наявність широкого кола емпіричних досліджень проблем впливу інформаційного простору на негативні явища у психіці людини, існує низка питань, які потребують певного теоретичного осмислення і, можливо, подальших емпіричних досліджень.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в розгляді деяких проблем негативного впливу інформаційного простору на емоційну сферу і пов'язану з нею поведінку людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Можна виділити три яскраво виражених аспекти взаємодії людини із психологічними проблемами з інформаційним простором: 1. Виникнення або підсилення негативних емоційних станів під дією певної сприйнятої інформації. 2. Виникнення або підсилення нераціональних уявлень та установок. 3. Виникнення різного роду неадекватної та нераціональної поведінки.

Перед розглядом зазначених аспектів взаємодії людини з психологічними проблемами з інформаційним простором треба сказати декілька слів про самі психологічні проблеми, які характерні для сучасної людини. Не вдаючись у деталі, можна стверджувати, що більшість психологічних проблем, виключаючи хіба що біологічно зумовлені психічні розлади, пов'язана з невідповідністю еволюційно заданих поведінкових програм та способів обробки інформації вимогам, які постають перед людиною в рамках теперішньої цивілізації. Це в більшості випадків стосується й психологічних проблем, що постають під час взаємодії людини та інформаційного простору. Хоча й психічні розлади, які мають своїм джерелом біологічно задані порушення, також можуть визначати специфіку споживання інформації.

Але повернемося до теми нашого дослідження. Досвід показує, що засоби масової інформації можуть підсилювати негативні емоційні стани по типу тривоги та гніву, знижуючи критичність мислення по відношенню як до об'єкта негативних емоцій, так і до джерела інформації, що стимулює дані емоції. Ми знаємо чимало прикладів виникнення масових тривожних або панічних настроїв, які виникали завдяки впливу засобів масової інформації, що ілюструють і вищенаведені сучасні дослідження [14; 15]. Причому тривожні настрої виникають як під дією самої інформації тривожного змісту, так і її замовчування [8].

Крім впливу засобів масової інформації на рівень тривожності, ми можемо бачити, як легко можна сформувати образ ворога, викликати гнів і ненависть, використовуючи пропаганду [6]. Хоча тут постає питання: чи

справді пропаганда має такий сильний вплив? Чи не задіяні тут механізми заміщення гніву на авторитарну владу, який населення не виражає через страх репресій? У такому випадку пропаганда використовується авторитарним режимом для управління накопченим гнівом, створюючи для нього нібито більш безпечні об'єкти.

Аналогічно тому, як засоби масової інформації можуть викликати та підсилювати тривожні стани та гнів, дослідження свідчать про цілком можливий їхній вплив на розвиток депресивних станів [18; 17]. Зокрема, дослідження показують, що інформація про поширення інфекції COVID-19 може бути предиктором виникнення депресивних станів у певної частини популяції [17]. Поява такого феномену може бути ймовірною завдяки трансляванню інформації, яка провокуватиме в людини відчуття безпорадності та неможливості знаходження позитивного рішення важливих проблем, що прямо стосуються її життя. Хоча треба відзначити, що таке пояснення описаного вище феномену носить скоріше гіпотетичний характер і потребує подальших емпіричних досліджень. Але ідея впливу певної інформації на виникнення та розвиток депресивних станів заслуговує на подальші теоретичні та емпіричні дослідження.

Слід зазначити, що в основі негативних емоційних станів часто лежать певні ірраціональні когнітивні установки, і, навпаки, раціональність сприяє зменшенню відчуття безпорадності та тривоги [3; 12]. Превалюючи в суспільстві або в його окремих прошарках, вірування та ідеологічні уявлення створюють певний емоційний фон, який сприяє відчуттю щастя та оптимізму, або, навпаки, створюють відчуття тривоги та безпорадності. Це відбувається через механізми соціального навчання, які забезпечують сприйняття ідей, що переважають у суспільстві або соціальних групах, з якими особа себе ідентифікує. Тож людина має психологічні передумови, що сприяють залученню до релігії або іншої форми ідеології. Але вони забезпечують прийняття як позитивних, так і негативних аспектів цієї ідеології. Перехід до віри в ту чи іншу ідеологію відбувається двояким чином: через досвід внутрішніх переживань, які мають у своїй основі діяльність надсвідомих процесів (це часто лежить в основі залучення до релігії); через залучення до певної ідеології шляхом навчання, виховання тощо. Треба відзначити, що ці шляхи дуже часто доповнюють один одного, і залучення до ідеології служить основою для інтерпретації внутрішніх переживань особистості та оформлення їх у певні смисли й прагнення. У зв'язку з вищесказаним постає проблема підживлення особистісних переживань, які мають психопатологічну природу, певними

культурними традиціями, і навпаки – використання психопатологічних проявів окремих яскравих індивідів окремими ідеологічними групами для нав'язування суспільству своїх антигуманних, ірраціональних уявлень. Загалом, наявність у світогляді людини ірраціональних ідей може робити її більш схильною сприймати й інші ірраціональні ідеї та пов'язані з ними негативні емоційні стани, а також це може давати змогу легше маніпулювати даною категорією громадян [5]. Зрозуміло, що ступінь ірраціональності конкретної людини повинна визначати її схильність до сприйняття інших ірраціональних ідей і переживання негативних емоційних станів, які вони викликають. Вкажемо, що ірраціональні уявлення можуть бути характерними більшою чи меншою мірою для будь-яких ідеологічних груп. Хоча, в принципі, можна провести певний континуум раціональності – ірраціональності, на одному кінці якого будуть умовно представники якогось товариства критичних раціоналістів, які, крім усього іншого, піклуються про своє психічне здоров'я (зрозуміло, що й вони не застраховані від якихось ірраціональних уявлень, оскільки останні іноді беруть свій початок у біології людини), а в іншому кінці – представники так званих тоталітарних сект, віруючі в різні конспірологічні теорії або просто невротичні особи. Середньостатистична людина повинна знаходитись десь посередині цього континуума, маючи лише певні ірраціональні уявлення, які лише за певних умов можуть викликати негативні емоційні стани. Звісно, що в залежності від рівня розвитку суспільства можливі зміщення в той чи інший бік зазначеного континуума.

Суспільство через інститути, які забезпечують навчання та виховання, може сприяти більшій раціональності населення або, навпаки, насаджувати певні ірраціональні ідеї. Велику роль у вищезазначеному грають засоби масової інформації. Вони можуть формувати та підсилювати ірраціональні установки через транслявання та насадження ідей, що суперечать науковому уявленню про світ і просто здоровому глузду. Йдеться, наприклад, про деякі телевізійні програми, які наповнені різними примітивними забобонами та уявленнями антинаукового змісту. Звісно, можна вирішити, що ці передачі мають лише розважальний характер і несуть загалом позитивний зміст. Але проблема полягає в тому, що вони легітимізують ідеї та концепції, істинність яких науково не доведено, створюючи певний симулякр, де вони існують. Це у свою чергу відкриває широкий простір для низки ірраціональних страхів та тривог, заснованих на фантазіях, які видаються за реальність. Будь-який позитивний зміст цих програм нівелюється генетично заданою установкою

людини на сприйняття передусім негативного змісту і реагування на нього тривогою, песимістичними думками тощо [10]. Ми маємо приклади виникнення невротичних проявів у певних людей після перегляду художнього фільму містичного змісту, який повинен сприйматися як чиста фантазія [4]. Можливість виникнення емоційних розладів цілком може підсилюватися, якщо видавати різні містичні фантазії за реальність.

Негативні емоційні стани та ірраціональні установки, сформовані або підсилені інформаційними технологіями, повинні впливати на поведінку людини. Уже давно був більш-менш досліджений вплив засобів масової інформації на динаміку суїцидальної поведінки серед населення, а також спалахів неадекватної агресії [11]. Але ці дослідження стосуються передусім копіювання певних поведінкових моделей. Наприклад, класична теорія соціального научання А. Бандури може цілком пояснити спалахи суїцидальної поведінки під впливом медіа і соціальних мереж (див. [2]). Хоча треба відзначити, що ця проблема часто розглядається дещо однобоко, оскільки використовується доволі спрощена схема відображення впливу інформаційного середовища на поведінку людини, за якої людина пасивно реагує на маніпулятивний інформаційний вплив, сліпо відтворюючи певну задану поведінку. Насправді, будь-який інформаційний вплив опосередковується особистісними факторами (не кожний підліток, не кажучи про дорослих, буде проявляти девіантну поведінку після перегляду певних роликів у соціальних мережах), і саме вони визначають кінцевий його результат. І тільки через роботу з когнітивною та емоційною сферами, які лежать в основі характеристик особистості, можна надійно забезпечити профілактику різного роду девіантної поведінки. Це потребує емпіричних досліджень, направлених на визначення специфічних особистісних чинників, які роблять людей вразливими до негативного впливу інформаційного середовища, а також на пошук способів терапії цих особливостей особистості. Крім того, повинні бути доступні населенню інститути психологічної допомоги, які б могли здійснювати відповідну психодіагностичну та психотерапевтичну роботу. Будь-які спроби боротися з проявами девіантної поведінки через створення якихось заборон в інформаційному просторі будуть неефективними, оскільки сучасний інформаційний простір просто неможливо контролювати в повній мірі. До того ж заборони можуть також підтримувати інтерес до негативної інформації, що тільки призводитиме до збільшення проявів девіантної поведінки.

Висновки з проведеного дослідження. У цій роботі ми окреслили відносно невелике

коло проблем, пов'язаних із впливом інформаційних технологій. Наприклад, ми лише в незначній мірі торкнулись питань блогосфери, що має такий же або навіть сильніший вплив, ніж традиційні засоби масової інформації, оскільки є психологічно більш близькою до свого споживача і може породжувати інтенсивну динаміку негативних психічних станів. Але уже з наведеного нами фактологічного матеріалу зрозуміло, що проблема зв'язку впливу інформаційних технологій з негативними явищами психіки, безумовно, існує і потребує подальших теоретичних і емпіричних досліджень, які могли би визначити шляхи зменшення цього негативного впливу. Також це стосується формування та підсилення ірраціональних когнітивних установок, що може бути пов'язаним з високим ризиком виникнення емоційних проблем і відкриває широке поле для різноманітних маніпуляцій, які в кінцевому рахунку призводять до погіршення відчуття благополуччя у громадян. На жаль, у цьому плані проводиться небагато досліджень, які би торкалися насадження засобами масової інформації ірраціональних уявлень антинаукового та містичного змісту, а також зв'язку цих уявлень з виникненням інших ірраціональних вірувань та установок, з негативними емоційними станами, зі схильністю людей піддаватися різноманітним маніпуляційним впливам і продукувати відповідну їм, не зовсім адекватну поведінку, яка веде людину до матеріальних і душевних втрат. Зазначена проблема є доволі актуальною у вітчизняних реаліях. Важливою є проблема виникнення різноманітної девіантної поведінки під впливом засобів масової інформації. Актуальною частиною зазначеної проблеми є вплив особливостей особистості та характеру і пов'язаних з ними особливостей когнітивної та емоційної сфери, які стоять за наслідуванням негативних зразків поведінки, а також знаходження ефективних засобів діагностики та психотерапії цих особистісних характеристик. Ця проблема, безумовно, потребує свого теоретичного осмислення і подальших емпіричних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аргайл М. Психология счастья : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 272 с.
2. Бандура А. Теория социального научения : пер. с англ. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 320 с.
3. Бек А., Фримен А. Когнитивная психотерапия расстройств личности : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2017. 448 с.
4. Бодзито Дж. Кинематографический невроз после просмотра фильма «Экзорцист». Изложение четырех случаев. Нолл Р. Вампиры, оборотни, демоны в психиатрической литера-

- туре XX века : пер. с англ. Киев : Факт, 1999. С. 171–197.
5. Бразертон Р. Недоверчивые умы. Чем нас привлекают теории заговоров : пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2017. 352 с.
6. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев : пер. с англ. Москва : Альпина нон-фикшн, 2013. 740 с.
7. Максименко К.С. Психічні стани та особистісна динаміка. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 8. С. 54–58.
8. Назаретян А.П. Психология стихийного массового поведения. Толпа, слухи, политические и рекламные кампании. Москва : Academia, 2005. 160 с.
9. Селигман М. Как научиться оптимизму. Измените взгляд на мир и свою жизнь : пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2017. 430 с.
10. Хансон Р., Мендиус Р. Мозг Будды: нейробиология счастья, любви и мудрости : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2018. 304 с.
11. Чалдини Р. Психология влияния : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 304 с.
12. Эллис А. Гуманистическая психотерапия. Рационально-эмоциональный подход : пер. с англ. Москва: Эксмо-Пресс, 2002. 272 с.
13. Aniței M., Chraif M. The physiological reactivity of the young in short-term audio-visual exposure to TV news involving aggression and blood in Romania. *International Conference on Social Science and Humanity IPEDR*. 2011. V. 5. P. 153–158.
14. Anxiety-Inducing Media: The Effect of Constant News Broadcasting on the Well-Being of Israeli Television Viewers. *Psychiatry* / M. Bodas et al. 2015. № 278 (3). P. 265–276.
15. Busso D.S., McLaughlin K.A., Sheridan M.A. Media exposure and sympathetic nervous system reactivity predict PTSD symptoms after the Boston Marathon bombings. *Depression and Anxiety*. 2014. № 31. P. 551–558.
16. Loneliness and depression in the elderly: the role of social network. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* / J. Domènech-Abella et al. 2017. № 52 (4). P. 381–390.
17. Olagoke A.A., Olagoke O.O., Hughes A.M. Exposure to coronavirus news on mainstream media: The role of risk perceptions and depression. *British Journal of Health Psychology*. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7267047/> (дата звернення: 05.04.2021).
18. Potts R., Sanchez D. Television viewing and depression: No news is good news. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. 1994. № 38 (1). P. 79–90.
19. Is Social Network Site Usage Related to Depression? A Meta-analysis of Facebook-Depression Relations. *Journal of Affective Disorders* / S. Yoon et al. 2019. V. 248. P. 65–72.

ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ПОДРУЖНИХ ВЗАЄМИН У ЗАРУБІЖНИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF MARRIAGE RELATIONSHIP IN FOREIGN AND DOMESTIC STUDIES

Статтю присвячено розгляду актуальної проблеми психологічної сутності подружніх взаємин. Ми перебуваємо у взаєминах кожного дня. Вони реалізуються за рахунок комунікації. Сама ж комунікація має багато модифікацій від швидкоплинних до глибоких взаємин, які характеризуються не тільки інформаційним наповненням, а й стійким ставленням. Різноманітність тенденцій, помічених психологами в галузі міжособистісної взаємодії та психології сім'ї, розмаїття теоретичних припущень, що породжує спектр концептуальних моделей міжособистісних стосунків, свідчить про актуальність осмислення психології сімейних взаємин. Сімейні взаємини – це складний феномен, складна психічна реальність, що включає як міфологічні, так і сучасні рівні свідомості, а також індивідуальні й колективні, онтогенетичні, соціогенетичні та філогенетичні передумови. Для того щоб осмислити глибину, якість і тривалість подружніх стосунків, варто виокремити такі фактори, як готовність та мотиви створення сім'ї і, як результат, задоволеність самим шлюбом. Психологічна готовність до сімейного життя залежить від взаємодії багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників та становить синтез взаємопов'язаних і взаємозумовлених компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-регулятивного й поведінкового. Важливим аспектом у подружніх взаєминах, від чого залежить і якість подружнього життя і рівень емоційної значущості в них, є мотиви створення сім'ї. Проаналізувавши мотиви створення шлюбу, ми можемо підсумувати, що саме даний аспект являється одним із важливих детермінантів, який впливає на емоційну значущість, і саме духовні мотиви сприяють розвитку та підтриманню емоційної значущості в парі. Існує ряд факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх, які впливають на стабільність шлюбу, а саме на задоволеність ним, що є визначальним для якості та тривалості означених взаємин. У результаті ґрунтовного аналізу готовності, мотивів створення шлюбу, поняття сім'ї як системи, задоволеності подружніми взаєминами ми дійшли висновку, що саме вищеперелічене є найважливішим, на що варто спиратися у створенні сім'ї, що сприяє зародженню емоційної значущості в подружжі.

Ключові слова: міжособистісні стосунки, сім'я, готовність, мотиви, задоволеність шлюбом.

The article is devoted to consideration of the actual problem, namely, the psychological essence of married relationships. We are in the relationships every day. They are realized by communication. The same communication has many modifications from a fleece to deep relationships that are characterized not only by information content, but a steady attitude. The variety of trends marked by psychologists in the field of interpersonal interaction and psychology of the family, the diversity of theoretical assumptions, which generates a spectrum of conceptual models of interpersonal relationships, indicates the relevance of comprehension of the psychology of family relationships. Family relations are a complex phenomenon, a complicated mental reality, which includes both mythological and modern levels of consciousness, as well as individual and collective, ontogenetic, sociogenetic and phylogenetic preconditions. In order to comprehend the depth, the quality and duration of married relationships, it is worthwhile to distinguish such factors as readiness and motives for the creation of a family and as a result of satisfaction with the marriage. Psychological readiness for family life depends on the interaction of many internal and external factors and is synthesis of interconnected and interconnected components: motivational-value, cognitive, emotional and regulatory and behavioral. An important aspect in married relationships on which the quality of married life and the level of emotional significance in them are the motives for creating a family. After analyzing the motives for the creation of a marriage, we can summarize that this aspect is one of the important determinants that affects emotional significance, and the spiritual motives promote the development and support of emotional significance in a pair. There are a number of factors as domestic and external that affect the stability of marriage, namely, the satisfaction of it, which is determined for the quality and duration of the defined relationships. A thorough analysis of readiness, motives for the creation of a marriage, the concept of family as a system, satisfaction with married relationships we came to the conclusion. What is the above listed is the most important thing to rely on the creation of a family that promotes the origin of emotional significance in a marriage.

Key words: interpersonal relationships, family, readiness, motifs, marriage satisfaction.

УДК 159.98: 364.64
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.32>

Цьомик Х.Б.

аспірантка кафедри теоретичної та консультативної психології
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Постановка проблеми. Натепер проблема міжособистісних взаємин є досить популярною у психологічному просторі, оскільки живе спілкування замінюється віртуальним. Закономірно, що люди все більше втрачають навички змістовно, гармонійно та продуктивно будувати взаємини. Форма їхніх комунікацій починає носити викривлений та опосередкований

характер. У житті це ускладнює можливість переконатися, чи партнер конгруентно зрозумів свого співрозмовника. Виникають нові комунікативні бар'єри, реалістичні очікування та формуються упереджені установки. Поряд із цим все частіше в обігу фахівців-психологів актуалізуються поняття «деструктивні міжособистісні взаємини», «співзалежні взаємини»,

«автономні взаємини». У процесі динаміки взаємостосунків утрачається як емоційність, так і сама значущість означених взаємин. Відповідно, важливим завданням є простежити зміст подружніх взаємин та їхню психологічну природу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему соціальної взаємодії вивчали зарубіжні фахівці В. Джеймс, Дж. Левинджер, Дж. Мід, Х. Салліван, Е. Фромм, Г. Хайман, Т. Шибун. Представлено роботи пострадянських учених: Б. Ананьєва, Г. Андреева, А. Бодалева, І. Булах, А. Волкова, Л. Гозмана, А. Добровича, В. Зацепіна, І. Кона, А. Кроника, А. Лазуровського, Б. Ломова, Н. Логінової, В. Мясичева, Е. Ніколаєва, Н. Обозова, Б. Поршнева, А. Перовського, С. Рубінштейна, О. Ясинської. Різними аспектами сімейних взаємин займалися такі закордонні психологи, як: Д. Басс, Р. Бендлер, К. Вітакер, К. Вітек, В. Владін, Д. Грей, Ж. Лофас, С. Мінухін, М. Ніколс, Г. Навайтис, Н. Пезешкіан, С. Пейдж, К. Роджерс, Р. Саймон, В. Сатір, Р. Скіннер, З. Фрейд, Е. Фромм, У. Харлі, К. Хорні, З. Цельмер. Н. Аккерман займався вивченням сім'ї як соціальної та емоційної одиниці, М. Боуен вивів теорію розвитку сімейних систем. Вітчизняні вчені А. Авдєєв, А. Антонов досліджували соціологію сім'ї, а також В. Бойко, В. Борисов, І. Бестужев-Лада, О. Бондарчук, А. Волкова, С. Голод, А. Добродняк, В. Дружинін, Н. Давідова, І. Дементєва, А. Добровіч, С. Ковальов, О. Кронік, І. Малкіна-Пих, М. Мацковський, Т. Пухова, С. Рубінштейн, В. Сісенко, В. Столін, В. Торохтій, А. Харчев, Б. Херсонський, В. Целуйко, Б. Шапиро Л. Шнейдер. Проблема конструктивної взаємодії людини в сім'ї, її гармонічного в ній існування, усвідомлення своїх потреб у сім'ї та їх реалізація є нині досить актуальною (Ю. Альошина, А. Варга, Л. Гозман, Е. Ейдемільер, А. Захаров, О. Карабанова, А. Обозова, Н. Обозов, А. Співаковська, В. Юстицький та ін.).

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сутності подружніх взаємин через розгляд фундаментальних аспектів даного поняття, таких як міжособистісні взаємини, готовність до створення сім'ї, мотиви створення подружжя та задоволеність шлюбно-сімейними взаєминами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема формування міжособистісних взаємин є предметом широких психологічних досліджень у зарубіжних країнах, наприклад, В. Джеймс досліджував аспект значущості у взаєминах, Дж. Мід проаналізував та вивів «дзеркальне я», що є, на його думку, необхідною структурою в побудові стосунків між людьми, Е. Фромм зосереджував свої дослідження на пізнанні поняття «кохання» в міжособистісних взаєминах, Е. Берн, Р. Річардсон

досліджували проблеми спілкування як один із важливих критеріїв міжособистісних взаємин. Серед вітчизняних психологів даною проблемою з різних аспектів займалися: В. Мясичев увів поняття «психологічне ставлення» до ряду міжособистісних стосунків, І. Кон досліджував проблему дружніх взаємин, Б. Ананьєв, А. Бодалев, Н. Богомолова, Р. Гительмахер, Л. Орбан-Лембрик звертали увагу на дослідження значущості однієї людини для іншої, Я. Коломінський, С. Рубінштейн досліджували психологію взаємин у малих групах, Б. Додонов, А. Петровський досліджували питання колективу та особистості в ньому, Н. Логінова, Б. Ломов, Н. Обозов, Б. Поршнев розглядали роль спілкування в розвитку міжособистісних стосунків та ін.

Ми перебуваємо у взаєминах кожного дня. Вони реалізуються за рахунок комунікації. Сама ж комунікація має багато модифікацій від швидкоплинних до глибоких взаємин, які характеризуються не тільки інформаційним наповненням, а й стійким ставленням.

М. Обозов вважає міжособистісні взаємини суб'єктивними зв'язками, головним чином емоційного характеру [9]. Вчений відносить їх до емоціональної структури групи, хоча не заперечує присутності в міжособистісних взаєминах і когнітивного елементу. Тому міжособистісні стосунки реалізуються передусім у взаємодії. Сенс явища взаємодії розкривається через кілька понять, серед яких відзначимо: «взаємостосунки», які можуть бути конструктивними або деструктивними залежно від задоволення сторін; «взаємодопомогу» як сприяння людей один одному; «взаєморозуміння», що свідчить про узгодженість і злагоду між людьми, які взаємодіють. Кожне із цих понять указує на афективний (емоційний), гностичний (когнітивний, інформаційний), поведінковий (практичний, регулятивний) складники реальної взаємодії людей. Перший (емоційний) складник відображає їхні емоційні стани, що виникають у процесі взаємодії. Другий – когнітивний – включає всі психічні процеси, пов'язані з пізнанням навколишньої дійсності й самого себе: відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву. Поведінковий складник характеризує зовнішні прояви взаємодії: результати діяльності, вчинки, міміку, жести, мовлення. Таким чином, М. Обозов обґрунтовує взаємостосунки як складову частину взаємодії, яка завдяки взаєморозумінню і через взаємодопомогу забезпечує її результат [9].

У розумінні А. Петровського емоційний компонент є також одним із необхідних для формування міжособистісних взаємин. Учений вирізняє два основних типи людських взаємин. Так, характерними для дифузної групи він вважає безпосередньо емоційні взаємини, для колективу – взаємини, опосередковані цілями,

задачами й цінностями спільної діяльності, іншими словами, оцінні ставлення. А. Петровський розмежує міжособистісні взаємини на безпосередньо емоційні взаємини (у слабозвиненій групі) та опосередковані цілями, задачами й цінностями спільної діяльності, оціночні ставлення (у колективі) [10].

Отже, проаналізувавши позиції вищезгаданих учених щодо поняття взаємин, ми дійшли висновку, що одним із важливих компонентів міжособистісних стосунків є емоційний. Тому не кожен міжособистісний стосунок є значущим, але всі значущі є емоційними.

Сім'я надзвичайно чутливо реагує на будь-які зміни, які відбуваються в соціальному організмі суспільства. Сім'я завжди була та залишається моделлю конкретного історичного періоду. Інакше кажучи, вона в мініатюрі відображає всі суперечності, які є в державі. Зміни, які переживає сучасна сім'я, мають глобальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей родинного життя та шлюбу. Однак це не говорить про руйнацію сім'ї як такої. Нові часи відкривають нові незнані раніше грані в стосунках чоловіка й жінки.

Різноманітність тенденцій, помічених психологами в галузі міжособистісної взаємодії та психології сім'ї, розмаїття теоретичних припущень, що породжує спектр концептуальних моделей міжособистісних стосунків, свідчить про актуальність осмислення психології сімейних взаємин. Сімейні взаємини – це складний феномен, складна психічна реальність, що включає як міфологічні, так і сучасні рівні свідомості, а також індивідуальні й колективні, онтогенетичні, соціогенетичні та філогенетичні передумови [3].

Для того щоб розпочати характеристику поняття «сім'я», на нашу думку, варто проаналізувати характеристики готовності до створення сім'ї, оскільки для міцних та якісних подружніх взаємин фундаментом слугує саме готовність особистостей до їх створення.

Психологічна готовність до сімейного життя залежить від взаємодії багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників та становить синтез взаємопов'язаних і взаємозумовлених компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-регулятивного й поведінкового.

Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає наявність в юнаків та дівчат стійкої позитивної мотивації шлюбу як важливої життєвої цінності (ідеальне Я), усвідомлене бажання мати сім'ю, глибоку переконаність в її значущості, прагнення бути щасливим у подружньому житті, потребу в оволодінні знаннями, уміннями та навичками, необхідними для створення й успішного функціонування сім'ї (реальне та динамічне Я). Цей компонент знаходить своє вираження в ціннісно-смысловій сфері Я (у настановленнях, ціннісних орієнта-

ціях, переконаннях, мотивах, моральних нормах, життєвій позиції). Цей компонент готовності відображає змістові характеристики самосвідомості, а саме: вибір життєвих цілей, перспективи особистісного зростання, мотиваційні засади діяльності особистості в будь-якій сфері людського буття, сімейному житті зокрема.

Когнітивний (пізнавальний) компонент – це наявність в юнаків і дівчат системи знань, необхідних у сімейному житті, зокрема з педагогіки й психології, достатнього рівня поінформованості з питань моралі, фізіології та сексології шлюбу, а також правничих знань, господарсько-економічних засад функціонування сім'ї. Стійка зорієнтованість дівчини чи юнака на створення сім'ї формується також на основі знань про сім'ю, закономірності перебігу подружнього життя. До нього входять ті особистісні утворення, функція яких полягає в забезпеченні адекватної орієнтації на свою майбутню сімейну роль. Такими в цьому випадку виступали знання, осмислений власний життєвий досвід. Емоційно-регулятивний компонент передбачає здатність до рефлексії та саморегуляції поведінки й емоційних станів, а також усвідомлення юнаками та дівчатами сформованості таких якостей, як емпатія, співчуття, співпереживання, взаєморозуміння, взаємодопомога, підтримка, спроможність контролювати гнів, агресію, негативні переживання тощо.

Емоційно-регулятивний компонент включає переживання особистістю хвилюючих подій зустрічі з людиною іншої статі, побачень, залицянь, кохання, перших спроб побудови близьких стосунків. Сюди входить широкий спектр емоційних установок щодо себе (від самоповаги до самоприниження, від поваги до іншого до нівелювання його «Я»), самокерівництво та саморегуляція поведінки й емоційних станів. Оскільки передумовою успішного виконання сімейних ролей виступає система умінь та навичок, то ми виокремлюємо поведінковий компонент готовності. Він включає соціально-психологічні вміння, особливості сценаріїв гендерної й сексуальної поведінки, специфіку самоорганізації життєдіяльності. Готовність молоді до подружнього життя визначає в подальшому стабільність і тривалість існування сім'ї [4].

Важливим аспектом у подружніх взаєминах, від чого залежить якість подружнього життя і рівень емоційної значущості в них, є мотиви створення сім'ї.

Проблеми мотиву та мотивації досліджували В. Вілюнас, С. Каверін, К. Леві, А. Маслоу, Х. Хекхаузен. У сучасній психології дослідження з проблеми мотивації вступу в шлюб представлені в працях В.П. Кравця, М.М. Обонова, Л.Б. Шнейдер та інших.

Мотиви вступу в шлюб істотно залежать від соціального стану суб'єкта, його статі, віку, наявних цінностей життя та інших факторів. З віком (від 18 до 30 років) відмінності між мотивами вступу в шлюб у подружжя зменшуються (тобто чим старше подружжя, тим частіше збігаються їхні мотиви). Найбільша подібність спостерігається у випадках, коли чоловік трохи старший дружини, а найбільша розбіжність – коли дружина старша за чоловіка або чоловік набагато старший за дружину [7].

Потреба особистості у створенні сім'ї формується під впливом соціальних та психологічних факторів. З одного боку, ця потреба є результатом взаємодії особистості із соціумом – через засвоєння цінностей, зразків поведінки батьків, засвоєння культури в цілому – і залежить від індивідуального досвіду людини. З іншого боку, вона виникає під впливом внутрішніх потенцій особистості, через процес самовтілення, самореалізації. Стійкі емоційні стосунки сприяють задоволенню потреби в самопізнанні й пізнанні іншої людини, виступають важливим моментом у соціальному самовираженні. Саме сім'я забезпечує людині повніший психолого-фізіологічний комфорт, виконує функції «емоційного захисту». У сім'ї людина відчуває свою потрібність і цінність, унікальність і неповторність.

Естонським соціологом Е. Тійт виділено три групи цілей вступу в шлюб: спільне виховання дітей, розвиток подружжя як особистостей (включаючи захоплення на дозвілля та інтенсивне й змістовне внутрішньосімейне спілкування) і створення свого домашнього вогнища з наданням йому своєрідності і затишку [15].

К. Леві серед шлюбних мотивів виділяє три великі групи.

По-перше, емоційно-етичні мотиви – це кохання і спільність інтересів.

По-друге, мотиви самореалізації, до яких відносяться: народження дітей, можливість тривалого спілкування з іншою людиною, самопізнання, пізнання іншої людини і т.п. Мотиви даної групи можуть бути як свідомими, так і несвідомими.

По-третє, мотиви обов'язку: народження дітей, прагнення легалізувати інтимні міжособистісні стосунки, порядність, коли шлюб стимулюється думкою найближчого оточення і відповідальністю перед близькими людьми тощо. Ці мотиви можуть бути як свідомими, так і несвідомими. Іноді виділяють ще одну групу шлюбних мотивів – мотиви дефіциту. До них включають виділені дослідниками такі несвідомі мотиви, як приклад друзів; уражене самолюбство, що стимулює азарт і жадобу перемоги будь-якою ціною; відчуття власної неповноцінності разом з установкою вдячності та відчуттям реалізації «останнього

шансу»; жалість, вона ж у варіантах провини, обов'язку, коли одруження сприймається як власний подвиг і дозволяє грати на сцені життя дуже благородну роль; користь, коли завдяки такому шлюбові людина отримує психологічну чи матеріальну вигоду; помста, коли вибір партнера й одруження здійснюються, щоб помститися тому, хто образив; страх самотності, коли шлюбний союз виступає в ролі спасіння від своїх проблем, від самого себе, від страху перед майбутнім [16].

На нашу думку, найбільш структурованою та розробленою теорією вибору шлюбного партнера є концепція Б. Мурстейна «Стимул–Цінність–Роль», яка основана на припущенні про те, що всі взаємини протягом передшлюбного періоду проходять три послідовні стадії. Лише пари, які прожили всі три стадії, спроможні укласти гідний шлюбний союз [6].

Перша стадія – стимульна – полягає у виокремленні однієї людини з великої кількості інших, тобто відбувається первісний вибір партнера, виникає симпатія. Критеріями вибору на цій стадії виступають зовнішні дані, соціальний статус, особливості самопрезентації людини, деякі його психологічні якості. Також на стимульній стадії відбувається оцінка власних якостей, що можуть зацікавити іншу людину [11]. Важливим компонентом тут є територіальна близькість між партнерами, оскільки експериментально доказано, що саме вона часто стає основою для взаємної симпатії. Більшість людей знаходять свою «другу половину» серед сусідів, колег, знайомих чи однокласників.

Друга стадія – ціннісна – припускає обговорення партнерами цінностей, переконань, світоглядних позицій один одного. Симпатія, що виникає на стимульній стадії, зміцнюється в тому разі, якщо досягається єдність поглядів на життя й позиції щодо питань шлюбу, розподілу чоловічих і жіночих обов'язків у сім'ї, виховання дітей тощо. В іншому разі, за розбіжності подібних позицій, пара розпадається [11]. Д. Бірн та його колеги у своїх експериментах неодноразово переконувалися, що найбільш симпатичними ми вважаємо тих людей, з якими в нас багато спільного. Можна припустити, що, надаючи перевагу подібним до нас людям, ми відчуваємо безпеку та психологічний комфорт. Чим більше подібностей у настановах, переконаннях і моральних цінностях у подружжя, тим щасливіший шлюб та менш імовірне розлучення [2]. На цьому етапі важливі відвертість, чесність, відкритість партнерів один одному. Якщо зараз не будуть пред'явлені власні цінності й очікування, це може ввести партнера в оману, що викликає серйозні проблеми в стосунках у майбутньому.

Третя стадія – рольова. Тут проходить перевірку відповідність рольової поведінки партне-

рів за їхньої активної взаємодії один з одним, тобто на практиці. Однак на передшлюбному етапі відносин спроможність партнера виконувати бажану роль перевіряється найчастіше лише завдяки вербальному вираженню його ставлення до цього предмета. К. Коч, використовуючи поняття соціальної ролі для пояснення вибору шлюбного партнера, припустив, що партнери вибирають один одного на основі згоди під час виконання ролей у процесі залицяння [7]. На цій стадії проходять перевірку рольові очікування стосовно партнера, ті враження, які він викликає під час спілкування на ціннісній стадії.

Проаналізувавши мотиви створення шлюбу, ми можемо підсумувати, що саме даний аспект являється одним із важливих детермінантів, який впливає на емоційну значущість, і саме духовні мотиви сприяють розвитку та підтриманню емоційної значущості в парі.

Вперше в історії психології визначення сім'ї як системи запропонував Д. Джексон у 1965 році. Автор розглядав сімейну систему як єдине утворення, що має певні особливості функціонування і розвитку. Саме теорія Д. Джексона стала переломним моментом у науковому підході до вивчення сім'ї. Автор і його послідовники ввели нові поняття і моделі теорії систем: система, підсистема, холон, зворотний зв'язок, інформація тощо. Так, за його визначенням, сім'я як система є єдиним цілим психологічним і біологічним організмом, в якому існують диференційовані, але взаємопов'язані підсистеми: подружжя, батьківська, підсистема сиблінгів [1].

Представник екзистенціального підходу до сімейної терапії К. Вітакер вбачає в сім'ї систему, важливість усіх членів для якої є однаковою [14]. Основоположники стратегічного підходу до сімейної психотерапії Д. Хейлі і К. Маданес вважають сім'ю складною системою, диференційованою на ієрархічно розміщених підсистемах.

На думку Д. Фрімена, сімейну систему можна розглядати як єдине утворення, якому притаманні певні особливості структури, функціонування і розвитку. У структурному відношенні будь-яка нуклеарна сім'я включає в себе групи підсистем [8].

М. Боуен розглядав сім'ю як лабораторію для вивчення людини, і в основі його теорії сімейних систем лежить положення про емоційну систему, коли поведінка і взаємини мають автоматичний характер залежно від ступеня збудження системи. Вчений виділив вісім положень теорії сімейних систем: диференціація, емоційний трикутник, ядерний емоційний сімейний процес, процес проєкції в сім'ї, процес трансмісії багатьох поколінь сім'ї, емоційне відчуження, позиція дитини серед братів і сестер (сиблінгова позиція),

емоційний процес у суспільстві. Положення про диференціацію «Я» – центральне в боуєнівській теорії сімейних систем. Уведені автором поняття «недиференційована сімейна маса» й «емоційне зближення» визначають нездатність особистості усвідомлювати себе, свої інтереси, потреби, а бачити їх лише в поєднанні з інтересами та потребами всієї сім'ї. Протилежне цьому поняття «сімейна диференціація» включає в себе здатність індивіда відділяти свої почуття та бажання від інших членів сім'ї, бути самостійною та незалежною особистістю [5].

Представник гештальт-терапії К. Левін розглядав сім'ю як систему, гештальт, що формується людьми в процесі сумісного життя. Автор виділяв зовнішні (сімейні) і внутрішні (індивідуальні) межі сім'ї як системи. Злиття (конфлюенція) – недостатність меж між «Я» й «Інший». Конфлюенція сім'ї як цілого виявляється у відсутності меж з оточенням. Жорсткість, непроникливість меж характеризується тим, що кожен тримає свої проблеми при собі, емоції не виражаються, виникає протистояння контакту, ретрофлексія сім'ї. Рухливі, гнучкі індивідуальні та сімейні межі – це постійна зміна в залежності від ситуації (коли сім'я відкрита – межі проникливі, за необхідності – автономні). Дезорганізовані межі характеризуються тим, що індивідуальні межі жорсткі, ригідні, а сімейні межі тонкі, подружжя з такими межами дозволяє всім втручатися у внутрісімейне життя і руйнувати його. Вивчення сім'ї як системи дозволило науковцям аналізувати її, з одного боку, як єдине ціле з притаманними лише їй особливостями розвитку та функціонування. З іншого боку, хоча сімейна система і являє собою єдиний соціальний організм, вона не є «недиференційованою сімейною масою», а в нормі проявляє «сімейну диференціацію», де кожен з її членів є самостійним і незалежним. У сімейній системі виділяються диференційовані, але взаємопов'язані підсистеми, кожна з яких є досить важливою у формуванні майбутнього сім'янина і служить моделлю для наслідування.

Л. Шнейдер робить спробу поєднати різноманітні інтереси сім'ї та сімейних взаємин. Сім'я – соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, які зазвичай перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей. Для сім'ї частота контактів, їхній зміст визначаються тим, як її члени ставляться один до одного, тобто емоційний компонент міжособистісних взаємин суб'єктивно й об'єктивно визначає стан і розвиток взаємодії [14].

Л. Гозман підкреслює в емоційних взаєминах три іпостасі: емоцію, що має своїм предметом іншу людину, атитюд на іншу людину й емоційний компонент міжособистісного сприйняття. Повноцінне вивчення сімейних стосунків передбачає їх розгляд у контексті умов і факторів, що впливають на них [12].

Подружні відносини як мистецтво жити в шлюбі, згідно з визначенням М. Фуко, визначають взаємини, дуальні за формою, універсальні за значенням та специфічні за інтенсивністю й силою. Дуальність сімейних взаємин зумовлена статевим деморфізмом, з одного боку, та подвійністю цілей шлюбу – продовження роду й дружнім спільним життям – з іншого. Універсальність шлюбу та сім'ї пов'язана з потребою будь-якої людської істоти, яка бажає жити відповідно до природи та водночас до потреб індивіда, який намагається вести життя, корисне для оточуючих і людства загалом. Унікальність сімейно-шлюбних взаємин прихована в їхньому емоційному та кровно-родинному потенціалі. Подружні відносини, що вважаються найбільш важливими й тісними з усіх можливих взаємин, повністю визначають спосіб існування, що потребує певного мистецтва буття разом. Сімейні взаємини в нашому розумінні осмислено як феномен, в якому злиття Я та Значимих Інших відбувалося б таким чином, що розв'язка життя людини наступала б як результат розвитку характеру й особистості людини на фоні гармонійного, могутнього та розумного «єднання» з близькими, рідними людьми [13].

Отже, сім'я – це складна система, де особистість може знайти як духовне, так і фізичне наповнення.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що існує ряд факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх, які впливають на стабільність шлюбу, а саме на задоволеність ним, що є визначальним для якості та тривалості означених взаємин.

Такі зарубіжні дослідники, як Р. Левіс та Дж. Спеніер, виокремлюють більше сорока факторів, що мають вплив на подружні стосунки. Усі фактори можна об'єднати в три блоки: 1) дошлюбні фактори; 2) соціально-економічні фактори; 3) особистісні та внутрішньошлюбні фактори [16]. Визначені чинники в більшій мірі мають на увазі лише психологічний аспект, а саме вказують на міру згоди або незгоди подружжя з певних проблем сімейного життя. На думку М.С. Мацковського і А.Г. Харчева, це такі, як: рівень готовності молодих людей до різкої зміни способу життя; складність взаємин між поколіннями; гедоністичне ставлення до шлюбу, зниження його цінності; відсутність у деяких молодих людей готовності до виконання всього комплексу функцій сім'ї; низька мотивація шлюбу.

Поняття «задоволеність шлюбно-сімейними взаєминами» насамперед має на увазі реалізацію уявлень (образу) про сім'ю, яка складається у свідомості індивіда під впливом різних обставин (дійсних або символічних), що становлять його досвід, тобто певна внутрішня суб'єктивна оцінка подружжя власних сімейних взаємин [7].

Досліджуючи проблему задоволеності шлюбом, учений В. Сисенко пропонує таке поняття, як «стійкість шлюбу»: «взаємодія між подружжям, ефективність і результативність їхньої спільної діяльності, спрямованої на досягнення як взаємних, так індивідуальних цілей подружжя». Сстійкість шлюбу, на думку автора, варто аналізувати через задоволення потреб чоловіка та жінки, оскільки стабільність і успішність шлюбу можлива лише тоді, коли взаємовідносини між подружжям насичені позитивним емоційним зарядом. Та варто зазначити, що дані поняття (стійкість шлюбу і задоволеність) хоча і схожі між собою, але не тотожні, оскільки стійкі шлюби не завжди мають високий рівень задоволеності шлюбно-сімейними відносинами [2]. Перейдемо до визначення основних чинників психологічної задоволеності шлюбом.

Відома дослідниця Ю. Альошина вважає, що рівень задоволеності шлюбно-сімейними відносинами передусім залежить від стажу спільного життя: «так, початковий етап характеризується високим рівнем задоволеності шлюбом, із часом цей рівень поступово знижується, сягаючи свого мінімального значення до 18-ти років спільного життя, а потім знову різко підвищується» [8]. Певна категорія дослідників відзначають, що задоволеність шлюбно-сімейними відносинами залежить від успішності чоловіків, поділу обов'язків між подружжям, а також з етапом передшлюбних залицянь.

Загалом, Ю. Котельникова виокремлює такі показники задоволеності шлюбно-сімейними відносинами: «1) задоволеність психологічною атмосферою в шлюбі; 2) задоволеність спілкуванням подружжя; 3) наявність психологічної підтримки подружжя. Звідси випливає, що основними факторами задоволеності подружніми стосунками є психологічні чинники. Хоча не менш важливе значення мають фактори сексуального задоволення, а також соціально-демографічні, соціальні та економічні чинники» [5].

Т. Андреевою та О. Ковальовим було виявлено, що єдність любові та спільності поглядів украй важлива для задоволеності шлюбом. Також ученими було визначено, що існує зв'язок між задоволеністю шлюбом, стажем сімейного життя та стадією життєвого циклу сім'ї. За результатами дослідження встановлено, що суб'єктивна задоволеність шлюбом

знижується саме в перехідні етапи життєвого циклу сім'ї. Досить серйозний вплив на сприйняття чоловіка та дружини один одним і родинних відносин має народження першої дитини та останній етап дорослішання. У цілому зміна міри задоволеності шлюбом у залежності від стажу шлюбу має складний і двосторонній характер [1].

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи ґрунтовний аналіз готовності та мотивів створення шлюбу, поняття сім'ї як системи, задоволеність подружніми взаєминами, ми дійшли висновку, що саме вищеперелічене є найважливішим, на що варто спиратися у створенні сім'ї, що сприяє зародженню емоційної значущості в подружжі. Тому подальшого дослідження набуло поняття «емоційна значущість подружжя».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т.В. Психология современной семьи : монография. Санкт-Петербург : Речь, 2015. 244 с.
2. Белоус Е.В. Взаимосвязь удовлетворенности браком с факторами совместимости супругов. *Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Психология*. 2015. № 1. С. 94–103.
3. Вірна Ж.П. Адаптаційний профіль задоволеності життям особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 2. С. 20–25.
4. Іващенко А.С. Психологічні чинники міжособистісних стосунків у молодих подружніх ПАРАХ. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. № 5. С. 1–12.
5. Котельникова Ю.С. Удовлетворенность брачно-семейными отношениями в молодых семьях. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2017. Том 6. № 2. С. 181–190.
6. Котлова Л.О., Саух І.Д. Психологічні чинники задоволеності шлюбом на різних етапах подружнього життя. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. Випуск 1. С. 223–228.
7. Максимова Н.Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2015. 304 с.
8. Мороз Р.А. Моделі шлюбно-сімейних відносин. *Психологічна газета*. 2014. № 1. С. 8–11.
9. Обозов Н.Н. Межличностные отношения. Ленинград : ЛГУ, 1979. 151 с.
10. Петровский А.В. Трехфакторная модель значимого другого. *Вопросы психологии*. 2017. № 1. С. 7–18.
11. Пілецький В. Соціально-психологічне розуміння суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі. *Збірник наукових праць: психологія*. Випуск 21. С. 112–119.
12. Психология общения: Энциклопедический словарь / под общ. ред. А.А. Бодалева. Москва : Когито-Центр, 2016. 579 с.
13. Хлопоніна Н.Є. Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування : автореф. дис. ... канд. психол. наук ; Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Київ, 2017. 25 с.
14. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Москва : ЗКСМОПресс 2016. 512 с.
15. Levinger G. A social psychological perspective on marital dissolution. *Journal of Social Issues*. 2016. № 32 (1). P. 21–47.
16. Levis R.A., Spanier G.B. Theorizing about the quality and stability of marriage. *Contemporary theories about the family*. New York : Free Press, 2016. P. 23–34.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:

Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 24

Том 2

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Ковальчук*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 20,84. Ум. друк. арк. 21,62.
Підписано до друку 30.04.2021. Замов. № 0721/217. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.